

Birutė Kabašinskaitė

ETIMOLOGIJOS
METMENYS

VILNIAUS UNIVERSITETO BALTISTIKOS KATEDROS
STUDIJŲ KNYGA 1

Birutė Kabašinskaitė

ETIMOLOGIJOS METMENYS

Istorija – teorija – skaitiniai

Vilnius, 2014

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba
(2013 m. gruodžio 13 d.; protokolo Nr. 1.)

Recenzentai:

prof. dr. DALIA PAKALNIŠKIENĖ
Klaipėdos universitetas

prof. dr. VYTAUTAS KARDELIS
Vilniaus universitetas

Knygos rengimas ir leidyba finansuota ES projekto
Lietuva čia ir ten: kalba, mokslas, kultūra, visuomenė
(VP1-2.2-ŠMM-08-V-02-005).

PRATARMĖ	/9
PIRMOJI DALIS. ETIMOLOGIJOS ISTORIJA IR TEORIJA	/10
<hr/>	
I. ETIMOLOGIJOS DEFINICIJA	/10
1. Apibrėžimas	/10
2. Etimologijos ryšys su kitomis istorinėmis disciplinomis	/13
A. Istorinė leksikologija	/13
B. Onomastika	/14
C. Tekstologija, filologija	/15
D. Dialektologija, lingvistinė geografija	/18
E. Kultūros istorija	/19
3. Etimologija – mokslas ir menas	/20
4. Žodžių etimologijų vertinimo kriterijai	/22
<hr/>	
II. INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ ETIMOLOGIJOS PRIEŠISTORĖ IR ISTORIJA	/23
1. Etimologijos priešistorė	/23
A. Religinės-mitologinės pseudoetimologijos	/23
B. Filosofinės-ontologinės antikos pseudoetimologijos	/24
Platono indėlis	/24
Stoikų etimologijos	/26
Varono ir vėlyvosios antikos etimologijos	/28
C. Viduramžių teologinės pseudoetimologijos	/30
Retorikos tradicija	/31
Etimologija XIII a. Etimologiniai žodynai	/31
D. Naujųjų laikų pseudoetimologijos. Paleokomparatyvizmas	/32
2. Etimologijos priešistorė Lietuvoje	/34
A. Romėniškoji lietuvių kilmės teorija ir pseudoetimologijos	/34
B. Mykolas Lietuvis ir lietuvių filologai	/35
C. Lietuvių tautinis atgimimas XIX a. ir pseudoetimologijos	/36
Pseudoetimologijų pobūdis ir turinys	/37
3. Moderniosios etimologijos istorija	/40
A. Istorinės-lyginamosios kalbotyros ir etimologijos pradžia	/40
B. Augusto Frydricho Poto indėlis	/43
C. Formalioji šaknies etimologija. Pirmieji	/43

indoeuropiečių leksikos etimologiniai žodynai	/44	2. Etimologija ir kirtis	/91
D. Etimologija – daikto ir žodžio istorija	/45	3. Etimologija ir istorinė žodžių daryba	/96
E. Naujų kalbotyros pasiekimų reikšmė		A. Specifiniai indoeuropiečių prokalbės vedybos atvejai	/98
XX a. etimologijai	/46	B. Senųjų lietuvių kalbos veldinių vedyba (sufiksacija)	/101
4. Lietuvių kalbos moderniosios etimologijos istorija	/48	Priklausomybės būdvardžiai	/104
A. Lietuvių kalbos etimologijos indoeuropeistikos		<i>Vr̥ddhi</i> vediniai	/104
kūrėjų veikaluose	/48	*-o- vediniai	/107
B. XIX–XX a. pradžios lietuvių kalbos etimologijos	/49	*-jo- ir *-ijo- vediniai	/107
C. Kazimieras Būga	/51	Nomina actionis su *-sa-	/108
D. Apibendrinamieji lietuvių kalbos etimologijos veikalai XX a.		Nomina instrumenti, nomina loci su *-tlo-, *-tlā-	/108
viduryje. Pirmasis lietuvių kalbos etimologijos žodynas	/52	Veiksmazodiniai būdvardžiai, nomina actionis ir nomina instru-	
E. Vincas Urbutis ir Vytautas Mažiulis	/53	menti su priesagomis *-to-, *-no-, *-lo-, *-uo- (bl. *-ta-,	
F. Apibendrinamieji lietuvių kalbos etimologijos veikalai XX a.		*-na-, *-la-, *-ua-)	/109
pabaigoje. Antrasis lietuvių kalbos etimologijos žodynas	/54	Ide. *-to-	/109
G. Kiti XX a. antrosios pusės–XXI a. pradžios lietuvių		Ide. *-no-, *-lo-, *-uo-	/111
kalbos etimologai	/56	C. Specifiniai indoeuropiečių prokalbės dūrybos atvejai	/112
H. Elektroninė lietuvių kalbos etimologijų bazė VU	/57	D. Iš senųjų dūrinių susiformavusios priesagos	/114
<hr/>		4. Etimologija ir semantika	/116
III. INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ ETIMOLOGIJOS		<hr/>	
ŽODYNAI		V. SKOLINIŲ KILMĖS TYRIMAI	
1. Vienos kalbos etimologijos žodynai	/59	1. Skolinių ypatumai	/122
2. Kalbų pošeimių etimologijos žodynai	/63	2. Skolinių sluoksniai lietuvių kalboje	/125
3. Bendros indoeuropiečių leksikos etimologijos žodynai	/64	<hr/>	
<hr/>		VI. SPECIFINIŲ ŽODŽIŲ GRUPIŲ KILMĖS	
IV. PAVELDĖTOSIOS LEKSIKOS KILMĖS TYRIMAI		TYRIMAI	
1. Etimologija ir istorinė fonetika, morfonologija	/66	1. Onomatopėjinės kilmės žodžiai	/129
A. Tolimoji etimologija ir istorinė fonetika	/67	2. Vaikų kalbos žodžiai	/133
Indoeuropiečių kalbų klasifikacija	/68	3. Preloginiai dirbiniai: liaudies etimologijos	
Indoeuropiečių prokalbės fonemų inventorius	/70	pobūdžio perdirbiniai ir maišiniai	/134
Šva secundum	/73	A. Perdirbiniai dėl liaudies etimologijos	/134
Thornas	/74	B. Maišiniai	/140
Baltų, slavų kalbų kentuminiai refleksai	/76	<hr/>	
Laringalai	/76	KALBŲ PAVADINIMŲ IR KITI SUTRUMPINIMAI	
B. Tolimoji etimologija ir morfonologija	/82		
Indoeuropiečių prokalbės šaknies struktūra	/82	SKIRIAMIEJI ŽENKLAI	
Žodžio šaknies fonemų suderinamumas	/82		
Emilio Benvenisto teorija apie senojo kamieno struktūrą	/85	LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	
Balsių kaita, abliautas, indoeuropiečių prokalbėje	/86		
C. Artimoji etimologija ir fonetiniai dėsniai	/89		

ANTROJI DALIS. LIETUVIŲ KALBOS ŽODŽIŲ ETIMOLOGIJŲ SKAITINIAI	/160
<hr/>	
I. KAZIMIERAS BŪGA	/160
1. <i>Óras, mēdžias, laũkas</i>	/161
2. <i>Grābas, kařstas, rakřtis</i>	/163
3. <i>Gātvė</i>	/167
<hr/>	
II. VINCAS URBUTIS	/170
1. <i>Žebėrklas</i>	/170
2. <i>Britvõnas</i>	/179
3. <i>Kumřstas</i>	/180
<hr/>	
III. VYTAUTAS MAŽIULIS	/182
1. <i>Dangùs</i> (pr. <i>dangus</i>)	/182
2. <i>Lāngas</i> (pr. <i>lanxto</i>)	/184
3. <i>Lokỹs</i> (pr. <i>clokis</i>)	/186
<hr/>	
IV. VOICIECHAS SMOČINSKIS (WOJCIECH SMOCZYŃSKI)	/189
1. <i>Māžas</i>	/189
<hr/>	
V. STYVENAS JANGAS (STEVEN YOUNG)	/190
1. <i>Žiaurùs</i>	/190
<hr/>	
VI. DISKUSIJA DĖL LIE. ŠÁUKŠTAS KILMĖS	/194
1. Algirdas Sabaliauskas	/194
2. Simas Karaliūnas	/196
<hr/>	
VI. DISKUSIJA DĖL LIE. AUKÀ KILMĖS	/199
1. Kazimieras Būga	/199
2. Ernstas Frenkelis (Fraenkel)	/202
3. Aleksas Girdenis	/203
4. Vytautas Mažiulis	/206

PRATARMĖ

Ši knyga skiriama ne tik studentams magistrantams, bet ir visiems, kurie domisi žodžių, ypač lietuvių kalbos žodžių, istorija. Be indoeuropiečių kalbų etimologijos istorijos ir priešistorės, čia apibūdinami pagrindiniai teoriniai etimologijos ypatumai. Lyginant su kitomis kalbotyros disciplinomis, etimologija neturi išskirtinai vien tik jai būdingo objekto, specifinių metodų, ji pasisavina kitų lingvistikos mokslų pasiekimus ir jais naudojasi. Iš ryšių su pagrindiniais kalbos lygmenimis – fonetika, morfologija ir semantika – ryškėja svarbiausi šios disciplinos bruožai. Tai lėmė ir knygos struktūrą. Kita vertus, patys žodžiai, etimologijos objektas, nėra lygiaverčiai, taigi atskirai aptartos tam tikros savitos kilmės leksikos grupės.

Knygos antroji dalis – lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai. Čia parinkta keliolika įvairių lietuvių ir užsienio etimologų žodžių kilmės tyrimų. Jų skaitytojas galės konkrečiai susipažinti su mūsų etimologijos klasikais ir akivaizdžiai matyti, kaip keitėsi žodžių kilmės tyrimai. Be to, studentai turės progos patys mėginti vertinti pateiktas etimologijas – jų visapusiškumą, profesionalumą bei tikėtinumą. Ypač tam tinka knygoje pridėtos gana skirtingos etimologų nuomonės dėl dviejų žodžių – *aukà* ir *šaukřstas* – kilmės.

Labai dėkoju visiems šį darbą skaičiusiems ir vertinusiems kolegoms: recenzentams prof. Daliai Pakalniškienei, prof. Vytautui Kardežiui, Baltistikos katedros kolegoms prof. Birutei Jasiūnaitei, prof. Bonifacui Stundžiai, doc. Jurgiui Pakeriui, dr. Vytautui Rinkevičiui. Jų pastabos ir patarimai skatino siekti kuo geriausio knygos raiškos ir turinio rezultato.

ETIMOLOGIJOS ISTORIJA IR TEORIJA

I. ETIMOLOGIJOS DEFINICIJA

1. Apibrėžimas

§ 1. Kas yra etimologija? Negausiuose teoriniuose veikaluose apie etimologiją, taip pat enciklopedijose, kalbotyros žodynuose etimologija apibrėžiama panašiai¹. Tai kalbos mokslo šaka, tirianti žodžių kilmę, tiksliau, kilmę ir tolesnę istoriją. Galima būtų vartoti ir kitus adekvačius įvardijimus: tai mokslas, tiriantis vidinę ir išorinę žodžio istoriją. Etimologija dar vadinama ir pati žodžio kilmė arba vienoks bei kitoks jos aiškinimas. Žinoma, tai diachroninės kalbotyros dalis.

Etimologija skirtina nuo pseudoetimologijos, arba nemokslinio etimologizavimo, – mėginimo rasti žodžių sąsajas, kilmę be kokių griežtų taisyklių, tik remiantis išoriniu žodžių panašumu, panašiu skambesiu².

§ 2. Etimologijos objektas – sinchroniškai neaiškios kilmės žodžiai. Neabejotini dariniai – jau sinchroninės žodžių darybos objektas. Neaiškūs, neskaidrūs žodžiai gali būti skoliniai ir indigenūs, t. y. savi. Savi žodžiai yra pagrindinis etimologijos objektas. Jie taip pat nėra lygiaverčiai: tai gali būti labai seni (indoeuropiečių, baltų ir panašiai) prokalbės veldiniai (juos tirianti etimologija kartais dar vadinama tolimąja) ir tiriamosios kalbos epochoje kilę (ar dirbtinai suformuoti, specialiai sukurti) naujadarai (juos tirianti etimologija vadinama artimąja).

¹ Bußmann 2002, 205; Seebold 1981, 54–60; *Etymologie* 1977, 1–6 ir kt.; *The Oxford Guide* 2009, 1–3; 284–287; 291; Seebold 1995, XII–XXXI; Urbutis BEE, 11–16.

² Apie liaudies etimologiją žr. § 255–275.

Nevienarūšis objektas nulemia etimologijos tyrimo metodus. Pagrindinis etimologijos metodas – istorinis-lyginamasis. Tačiau tiriant naujadarus faktiškai remiamasi vien vidinės rekonstrukcijos metodu. Skoliniams nustatyti vėlgi taikomi visai kitokie kriterijai.

§ 3. Žvelgiant į pagrindinį etimologijos objektą (savus žodžius), galima teigti, jog etimologija tiria žodžių vidinę motyvaciją. Šiaip jau tarp žodžio pavidalo ir reikšmės (turinio) nėra, nebuvo jokio pradinio ryšio. Kalbos ženklas yra nemotyvuotas: nėra jokio paaiškinimo, kodėl, pavyzdžiui, miškas yra lietuvių vadinamas žodžiu *miškas* ar *girià*, romėnų – *silva*, senųjų graikų – *ύλη* [húlē³], vokiečių – *Wald*, anglų – *wood*, o rusų – *лес* [les]; taip pat tam tikro dalyko juodumo ypatybė lietuvių apibūdinama žodžiu *júodas*, graikų – *μέλᾱς* [mélās], romėnų – *niger*, senųjų indų – *ḷṣṣṇa-*, vokiečių – *schwarz*, o anglų – *black*. Vienintelė išimtis čia būtų onomatopėjiniai žodžiai (garsinės simbolikos kilmės žodžiai). Jie yra motyvuoti dėl išorinių dalykų, t. y. išoriškai motyvuoti. Antai pagal įvairių garsų mėgdžiojimą sudaryti lietuvių *kukíoti* (*kukū*), *miáukti* (*miáu*), *plepėti* (*ple ple*), latvių *plepēt* ‘plepėti’⁴.

§ 4. Vidinė žodžio motyvacija matyti tuomet, kai žodžiai (istoriškai) sudaryti su tam tikromis žodžių darybos priemonėmis. Pavadinama nebūtinai atspindint esminį daikto, dalyko (ar kt.) požymį. Motyvacija įvairiose, net ir giminiškose kalbose gali būti labai skirtinga. Pavyzdžiui⁵, žmogus daugelyje kalbų vadinamas žemišku, žemiečiu kaip priešybė dievams, kurie pagal savo buveinę danguje vadinami dangiškais: lie. *žmuō*, *žmónės*; lo. *homo*; s. v. a. *gomo*, go. *guma* (plg. vok. *Bräutigam* ‘sužadėtinis, jaunikis’) (ide. *ǵ^hm-on-; *ǵ^hm-on- – iš ide. *ǵ^hbem- ‘žemė’ ir priklausomybę žyminčios priesagos -on-). Tokį pat motyvą galima išžvelgti ir gr. *άνθρωπος* [ánt^hrōpos] – apačioj (ant žemės) esantis (iš ide. *h₂nd^hro-h₃k^wo- arba h₂and^hro-h₃k^wo-

³ Graikų kalbos raidė <υ> įprastai yra transliteruojama kaip <y>, o dvibalsiuose – kaip <u>; vengiant tokio nepamatuoto dvilypumo šioje knygoje <υ> visur transliteruojama kaip <u>; <y> paliekama tik cituojant kitus autorius.

⁴ Apie onomatopėjinius žodžius plačiau žr. § 223–228.

⁵ Pavyzdžiai parinkti iš plačiausiai žinomų ir visų pripažįstamų žodžių etimologijų, pristatomų daugelyje etimologijos veikalų, todėl konkreti literatūra nenurodoma. Jei remtasi naujai skelbta etimologija, literatūra nurodoma.

< *^o*d^hre-h₃k^wo-*⁶; žr. Klingenschmitt 2005, 250 15 išn.). Kai kurios kalbos įvardydamos žmogų pabrėžia jo mirtingumą (tai jau kitoks santykis su dievais): s. air. *doini* pl. ‘žmonės’ (iš ide. **d^heu-* ‘mirti’ ir veiksmožadinės ypatybės turėtojo priesagos *-eni-*); arm. *mard* ‘žmogus’ (iš ide. **mer-* ‘mirti’ ir priesagos *-to-*, žyminčios veiksmo ar būsenos sąlygojamas ypatybės), plg. gr. hom. *βροτός* [brotós] ‘mirtingasis’ < **m₁-tó-*. Kitos kalbos iškelia jo gebėjimą mąstyti, čia jau lyginama su gyvūnais: vok. *Mann* ‘žmogus (seniau), vyras’, angl. *man* ‘t. p.’, s. i. *manu-* ‘žmogus’ (iš ide. **men-* ‘mąstyti’ ir veikėjų pavadinimų priesagų *-n-*, atitinkamai, *-u-*)⁷. Žmogus kartais vadinamas ir apskritai gyvuoju kaip priešybė negyviems daiktams: vak. toch. *śaumo* ‘žmogus’ (anksčiau veikiausiai reiškė *‘būtybė’)(**g^wiō-u-m^o* – iš ide. **g^wiēh₃-* (> **g^wiō-*), **g^wiēh₃-* ‘gyventi’ ir veikėjo pavadinimo priesagos *-mon-*). Vyras indoeuropiečių kalbose dažnai vadinamas taip pat kaip ir žmogus, t. y. žodis, reiškęs ‘žmogus’, įgijo reikšmę ‘vyras’: vok. *Mann*, angl. *man*, pranc. *homme*. Kai kurios kalbos vyrą įvardija kaip stiprijį, turintį jėgos: lie. *výras*, s. i. *vírá-*, lo. *vir*, go. *waír*, s. air. *fer* (iš ide. **uih-* ‘būti stipriam’ ir veiksmožadinę ypatybę žyminčios priesagos *-ro-*); gr. *ἀνὴρ*, *ἀνδρός* [anér, andrós] < **anr-ós* (iš ide. **h₂ner-* ‘būti stipriam’; veiksmožadinės ypatybės turėtojas). Moteris kartais vadinama žemiškąja (lyginama su dangaus dievais, kaip ir vyras): lie. *žmonà* ‘moteris (seniau), sutuoktinė’. Kai kurios kalbos moters pavadinimą sieja ir su jos kaip motinos funkcija: įvardijama žodžiu, anksčiau reiškusiu motiną: lie. *móteris* (*móte*); arba iškeliami savybė žindyti vaiką: lo. *femina* (< ide. **d^heh₁-mh₁nah₂-*; plg. la. *dēt* ‘žįsti’, *dēls* ‘sūnus (t. y. žindantis)’; priesaga *-mh₁nah₂-* turėjo pasyvinę reikšmę). Neretai moteris vadinama žodžiais, įvardijusiais poniją, valdovę: vok. *Frau* ‘ponia, moteris’ (iš s. v. a. *frouwa* ‘valdovė’ < germ. **frauīōn-* < **pro-ūiān-*, kuris su moteriškosios giminės priesaga *-ūiān-* padarytas iš germ. **frauīon-* < **pro-ūio-n-* ‘esantis priešakyje, valdovas’, plg. go. *frauja* ‘ponas’, s. angl. *frēa* ‘ponas’, s. v. a. *frō*

⁶ Prieveiksmis ide. **h₂nd^hre* arba **h₂and^hre* reiškė ‘žemai’ (plg. lo. *infra* ‘žemai, apačioje’), o **-h₃k^wo-* siejamas su indoeuropiečių kalbų šaknimis, reiškiančiais ‘matyti’.

⁷ Gali būti, jog su šia šaknimi sietinas ir sl. **mǫžb* ‘vyras’ < **mon-ǵ(h)-*. Tačiau jis galėtų būti giminiškas ir su la. *múžs* ‘gyvenimas’ < **múnz-’ia-*, žr. ME 2, 681.

‘ponas’ < germ. **fraūon-* < **pro-ūo-n-* ‘esantis priešakyje, ponas, valdovas’), it. *donna* ‘moteris’ (iš lo. *domina* ‘ponia’).

Istoriniai žodžių darybos būdai yra iš esmės tokie pat kaip ir sinchroninės žodžių darybos: kompozicija (dūryba) ir derivacija (vedyba)⁸. Skiriasi tik šių darinių atsiradimo laikas. Plg.: a) dūryba: *viėšpats* < **uoīkō-* + *pot-* ‘namų valdovas’ (plg. gr. *οἶκος* [oikos] ‘namas’, lo. *vīcus* ‘kaimas’ ir s. i. *patis* ‘šeimininkas, vedęs vyras’, lo. *potis* ‘galingas’, gr. *πόσις* [pósis] ‘vedęs vyras’, lo. *hospit-* ‘svečias; šeimininkas’ < **-pot-*); b) vedyba: *arkl̥ys* < **h₂arh₃tl-* + priesaga *-iō-* ‘priklausantis arklui’ : *árklas*; *diėvas* < **deīu-* + priesaga *-ó-* m. ‘dangiškasis, priklausantis dangui’ : **dīéu-* / **dīu-* ‘dangus, šviesusis dienos metas’ (šaknis **dīéu-* ‘šviesti’ matyti s. i. *dyut-* ‘šviesti’ < **dīu+t-*).

Taigi indigenaus žodžio kilmė laikoma nustatyta, kai atskleidžiama jo istorinė daryba, t. y. iš kokio žodžio ir su kokiais darybos priemonėmis jis padarytas; išaiškinama semantinė raida; parodoma jo vieta tarp kitų (tos kalbos ar kitų genetiškai artimų kalbų) giminiškų žodžių.

2. Etimologijos ryšys su kitomis istorinėmis disciplinomis

A. Istorinė leksikologija

§ 5. Tarp kitų kalbotyros disciplinų etimologijos vietą apibrėžti sunku. Daugelis kalbos mokslo šakų turi dvi atšakas, dimensijas: sinchronija – diachronija (pvz., fonologija, morfologija, daryba, sintaksė). Etimologija tokių dimensijų neturi. Gal sinchroninė etimologija galėtų būti liaudies etimologija? Bet tai daugiau paradoksas, kalbos ar kalbėjimo reiškinys, o ne mokslo šaka. Galima sakyti, etimologija yra tik istorinės leksikologijos atšaka, dalis⁹. Bet šis poskyris pakankamai autonomiškas. Mat tam tikri etimologijos ypatumai yra labai specifiški.

⁸ Išsamiau apie istorinę žodžių darybą žr. skyrių „Etimologija ir istorinė žodžių daryba“.

⁹ Onomastika taip pat užima istorinės leksikologijos kertę, tačiau tik iš dalies susisiekiama su etimologija.

Pasak Jakovo Malkielio (Yakov Malkiel)¹⁰:

1) etimologija siekia nužengti į rizikingą prielaidų sferą – ji tiria tik neaiškius žodžius, vadinasi dažnai operuoja tik spėjimais, tikėtinais dalykais. Ir pati tiriamoji medžiaga dažnai fragmentiška, nevisavertė. Jei ji būtų visa, etimologijai žodis neberūpėtų, nes būtų aiškus;

2) etimologija daug labiau nei kitos istorinės leksikologijos disciplinos (visoms rūpi žodžio išraiška ir turinys, reikšmė, tai jas labai sieja ir su realijomis, išoriniu pasauliu) susijusi su istorine gramatika – fonologija ir daryba. Kai kas iš struktūralistų ją net laikė tik istorinės fonologijos dalimi (pvz., Leonardas Bliumfildas (Bloomfield) ir Ferdinandas de Sosiūras (Saussure)). Bet tai jau perdėta.

§ 6. Sakėme, jog indigenių žodžių vidinę motyvaciją pamatyti padeda jų istorinės darybos nustatymas. Taigi galima manyti, jog etimologija yra tiesiog istorinė žodžių daryba. Tačiau tapatinti šias abi tikrai glaudžiai susijusias disciplinas būtų netikslu (žr. Urbutis 1978, 32–34). Istorinę žodžių darybą ypač domina grupinis žodžių su vienodomis darybos priemonėmis atsiradimas; be to, svarbiausias ir specifinis istorinės žodžių darybos uždavinys yra tirti atskirų darybos priemonių ir darybos tipų formavimąsi bei raidą ir aiškinti žodžių sandaros pakitimus (supaprastėjimą, perintegraciją ir t. t.) bei jų įtaką visai darybos sistemai. Etimologijai savo ruožtu visai nerūpi tie dariniai, kurių darybos struktūra tebėra visiškai aiški. Kita vertus, kai kurie etimologijos tiriami žodžiai atsiradę visai ne (tik) dėl žodžių darybos. Etimologija net ir aiškindama darinių kilmę, dažnai peržengia istorinės darybos analizę, ji remiasi ir fonetikos, morfologijos, semantikos ar kitų kalbos mokslo šakų analizės priemonėmis (Urbutis 1978, 30t.).

B. Onomastika

§ 7. Etimologijai gana artima onomastika, jos diachroninė pusė yra savita etimologijos atmaina. Nuo etimologijos apskritai ji skiriasi savo objektu, kuris kiek koreguoja ir tyrimo metodus bei tikslus. Onomastika tiria tikrinių vardų (gyvųjų padarų ir negyvųjų objektų vardų)

¹⁰ Žr. Yakov Malkiel, „Etymology and general Linguistics“, *Etymologie* 1977, 350.

kilmę, struktūrą, istoriją, funkcionavimą. Tad jos tikslai platesni nei vien žodžio (vardo) kilmė ir istorija. Nuo įprastų žodžių vardai skiriasi tuo, kad neturi reikšmės, neįvardija tam tikros sąvokos. Vardo tikslas – individualizuoti objektą. Dėl to labai sunku patikrinti ir įvertinti vardo etimologijos teisingumą. Taigi istorinė onomastika skirtina nuo etimologijos, nors abiejų ištakos, priešistorė iš esmės yra tapati.

C. Tekstologija, filologija

§ 8. Žodžio kilmės nustatymui gana didelę reikšmę turi tokios kalbotyros disciplinos, kurios, atrodytų, su etimologija neturi jokių ryškių sąlyčio taškų. Tiriant atskiros kalbos naujadarus ypač svarbūs tampa tekstologijos, filologijos duomenys. Ištyrus žodžio vartoseną senuosiuose tekstuose galima patikslinti jo ankstesnę pavidalą, reikšmę, morfologijos ypatumus, kartais ir jo apytikslį atsiradimo laiką, netgi naujadaro autorystę. Tokio pobūdžio analizė taip pat reikšminga senųjų skolinių tyrimams. Be raštijos paminklų duomenų dažnai neįmanoma nustatyti ir tolesnės žodžio istorijos. Lietuvių *aukà*, *aukóti* atveju filologinė analizė tampa lemiama norint nustatyti žodžių kilmę: ar *aukóti* reikšmė ‘atnašauti [ir panašiai]’ Daukanto (kitų raštininkų?) specialiai pritaikyta šiam veiksmui sekant Bretkūno, žodynininkų Ruigio, Milkaus mėginimais *aukóti* (šiaip jau ‘kiloti ir pan.’) kai kuriais atvejais teikti reikšmę ‘atnašauti keliant aukštyn’, ar tai yra autentiška šio žodžio reikšmė ir galima ieškoti toliau į priešrašytinius laikus skverbiančiosios etimologijos? Į šį klausimą visiškai aiškaus atsakymo dar nėra pateikta¹¹.

§ 9. Tekstologijos duomenys labai svarbūs tiriant senųjų kalbų (graikų, lotynų ir kitų kalbų) leksiką. Antai raštijos paminklai leido patikslinti gr. *τᾶλις* [tālis] reikšmę ir senumą. Šis retas žodis pavartotas Sofoklio „Antigonėje“ (V a. prieš Kristų), o reikšmė paaiškėja iš teksto scholijos (Kalimacho paaiškinimo, III a. pr. Kr.) bei Hesichijaus žodyno: susižadėjusi, pagal amžių tekėti galinti, subrendusi mergina (arba

¹¹ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – „Diskusija dėl lie. *aukà* kilmės“.

susižadėjusi nuotaka)¹². Galima numanyti, kad scholija buvo senas šios Sofoklio kūrinio vietos paaiškinimas perrašinėjant veikalą ir veikiausiai tas prierasas Hesichijui buvo duomenų šaltinis. Reikšmė ‘jauna, tekėti galinti (pagal amžių) mergina’, ‘jauna, tekėti galinti nuotaka’ kalbamą graikų žodį įgalino etimologiškai susieti su retu lietuvių kalbos žodžiu *talōkas* adj. ‘suaugęs, subrendęs’, subst. m. ‘suaugęs, subrendęs jaunikaitis’, ‘suaugusi, subrendusi mergaitė’¹³. Žodžių gr. *τάλις* ir lie. *talōkas* pamatas, Pokorno manymu (Pokorny 1055; Walde Pokorny 705), yra šaknis **tāl-* ‘augti, žaliuoti; augalas, jaunas ūglys’ (laringalų teorijos požiūriu šią šaknį reikėtų suvokti kaip **tal(h)-* [su pamatiniu *a*] arba galėtų būti ir šaknis **tah₂-* < **teh₂-* (*-l^o* tokiu atveju būtų priešaga)¹⁴.

Filologijos reikšmę etimologijai puikiai parodo lie. *spartas* atvejis. Tik filologinė analizė įgalino nustatyti žodžio *spartas* ‘ryšys, virvė’ kilmę. Senieji indoeuropeistai (Kurcijus [Curtius], Fikas [Fick], Prelvicas [Prelwiz], Valdė [Walde], Personas [Persson] ir kiti) šį lietuvių žodį siejo su graikų (gr. *σπάρτον* [spárton] ‘virvė’), lotynų ir kitų senųjų kalbų žodžiais šliedami prie bendros ide. **sper-* ‘sukti, vy(nio)ti’ šaknies. Leskynas (Leskien) abejodamas siejo su lie. *spirti*, o Frenkelis referavo abi nuomones (Fraenkel 861). Tačiau Vincas Urbutis nustatė, kad tai tik okazinė, individuali Konstantino Sirvydo svetimybė (lotynizmas) Lietuvoje (ir Lenkijoje) neaugančiam augalui pavadinti: „Ianowcowy. Sparteus Spartea. Nupinta

¹² Plg.: scholija *τάλις λέγεται παρ’ Αιολεῦσιν ἢ ὀνομαθεῖσά τινι νύμφη* [tālis légetai par’ Aioleūsīn hē onomat^heīsá tīni nūmphē] ‘*τάλις* eolams reiškia susižadėjusią, pagal amžių tekėti galinčią merginą (arba susižadėjusią nuotaką)’; Hesichijo žodyne – 85a + *τάλις . ἢ μελλόγαμος παρθένος καὶ κατωνομασμένη τινί οἱ δὲ γυναῖκα γαμετήν, οἱ δὲ νύμφην* [tālis: hēmel-lógamos part^hénos kai katōnomasménē tīnī hoi dē gunaika gametén, hoi dē nūmphēn] ‘*τάλις*, vestuvių laukianti ir susižadėjusi, subrendusi mergina, pasak vienu, – susituokusi moteris, pasak kitų, – nuotaka’. Kalimachas *τὴν τάλιν* [tēn tālin] vartoja įvardyti nuotakai, kuri prieš vestuves turi atlikti vaisingumo ritualą – miegoti su dar nesubrendusiu, tėvus turinčiu berniuku.

¹³ Moters asmuo gali būti įvardijamas vyriškosios giminės žodžiais ir keliais kitais atvejais: *meḡgiškas*, *móteriškas*.

¹⁴ Plačiau žr. Fraenkel 1054; Kabašinskaitė, Klingenschmitt 2004, 77–105.

wirwe/ retis izŕparto žoles“¹⁵ (SD 85; iš SD šis žodis atkeliavo į XIX, XX a. Ferdinando Neselmano, Frydricho ir Aleksandro Kuršaičių žodynus)¹⁶.

Š 10. Tekstologijos dėka etimologai gali užfiksuoti vadinamuosius žodžius nebuvelius¹⁷. Tai iškraipyti, realiai kalboje neegzistuojantys (neegzistavę) žodžiai, kurie buvo laikomi tikra kalbos savastimi. Dažna jų atsiradimo priežastis – nepatikimi šaltiniai ar nepakankamas kalbos mokėjimas.

Lietuviškų žodžių nebuvelių ypač pasitaikydavo svetimtaučių kalbininkų lyginamuosiuose darbuose. Kazimieras Būga juos surinko ir paskelbė ilgu sąrašu (žr. Būga 2, 695–725). Tačiau žodžių nebuvelių pasitaikė bei pasitaiko ir gimtakalbių kalbininkų darbuose. Kartais rekonstruoti žodžiai supainiojami su realiais – taip atsirado lie. ***kimdas* ‘odinė, kailinė pirštinė’ (LKŽ), iš tiesų tai Būgos rekonstruktas pagal la. *cimds* ‘pirštinė’ ir kt. (žr. Urbutis BEE, 201). Dėl klaidingo tarminių tekstų perskaitymo, kalbėjimo suvokimo taip pat gali būti prikuriama keistybių, pavyzdžiui, *išgrytas* ‘rytas’ (žr. LKT) atsirado klaidingai supratus pasakymą „išgrī.to.“ – *išg ryto* ‘iš(g) ryto’ (žr. Urbutis BEE, 201).

Nemaža žodžių nebuvelių atsiranda klaidingai perskaičius senuosius rašto paminklus, rankraščius, plg. *skeiry*s (vietoj *šeiry*s; žr. Buivydienė 2000, 213–218), klaidingai suvokus juose esančių žodžių reikšmę, plg. *slizėlis* reikšmė ‘tam tikras strazdų pošeimio paukštis’ (LKŽ iš SProm – lo. *turdus aquatilis*), taip pat ir *šlyžis* reikšmė ‘šilinis kazlėkas’ (LKŽ iš Lex ir kt. – ‘Schmerling’), iš tiesų šie žodžiai reiškė ‘žuvis šlyžys’ (žr. Urbutis BEE 2, 251–255). Samuelio Chylinskio Senojo Testamento vertime (1660) pavartotas žodis *kurkljys* ‘skorpionas’ LKŽ sudarytojų buvo suvoktas kaip ‘rimbas, stirnakojis’ (veikiausiai juos suklaidino laisvas XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos lietuviškos Biblijos 2 Met 10,14 vertimas) – žodžio, įvardijančio skorpioną, vartojimą toje Biblijos vietoje reikėtų laikyti metafora: skorpiono geluonis yra lyg botagų galuose įtaisyti aštrūs kablai;

¹⁵ Le. *janowiec* reikšmė veikiausiai yra ‘vokietinis prožirnis’, lo. *spartum*, gr. *σπάρτον* [spárton] – įvardijo augalą iš ankštinių šeimos krūmų bei krūmokšnių (įprastą Viduržemio jūros regione), veikiausiai ‘Spartium junceum’ ar ‘šluotinį sausakrūmį’.

¹⁶ Plačiau žr. Urbutis BEE, 222.

¹⁷ Angl. *ghost-words*; vok. *Geisterwörter*.

taip LKŽ sukurtas neegzistuojantis 2 *kurklỹs* ‘rimbas, stirnakojis’ (žr. ne visai tiksliai Sabaliauskas 1970a). Kitas gausus nebuvelių šaltinis – pačių senųjų rašto paminklų suklydimai (perrašymo, korektūros klaidos). Šitaip nekritiškai juos perėmus atsirado gana daug nerealių žodžių: iš Mažosios Lietuvos rankraštinių vokiečių–lietuvių žodynų (Lex žodžių rodyklėje, kurią parengė Vincentas Drotvinas; kartais ir LKŽ) – *deroti* ‘būti smar-kiam, staigiam’, ‘(LKŽ) būti veržliam’ vietoj *dérgti* ‘būti dargiam, darganoti, audroti’; *eumenas* ‘upė’ vietoj *eimenas* ‘upelis’; *leduosis* ‘kvailokas’ vietoj *létasis*, *raudyti* (LKŽ) vietoj *naūdyti* ‘mėgti’ ir kt. (žr. Schiller 2006, 132; Urbutis BEE, 202, 203); iš SD – *vainimas* (LKŽ) vietoj *vadīnimas* (žr. Kabašinskaitė 2011, 139).

Kartais senųjų tekstų klaidas nekritiškai interpretavo ir perėmė vėlesnės raštijos atstovai. Tokių klaidų neatpažinus nebuveliai buvo perimti ir dabarties kalbininkų. Štai žodis *rupėžė* ‘rupūžė’ į LKŽ atkeliavo iš Nelselmano lietuvių–vokiečių kalbų žodyno. Tačiau iš tiesų tai pakartota SD korektūros klaida vietoj *raupežė* ‘rupūžė, vėžlys’ (žr. Urbutis BEE, 219).

D. Dialektologija, lingvistinė geografija

§ 11. Etimologijai labai svarbūs dialektologijos, lingvistinės geografijos duomenys. Tam tikrais atvejais labai svarbu lokalizuoti tiriamą žodį, t. y. nustatyti, kur jis vartojamas. Šis tyrimas kartais tiesiog išsprendžia, atrodo, didžiausią etimologo galvosūkį. Štai žodį lie. *stōdai* ‘neišre-tinti daržovių daigai’ (Plikiai, Klaipėdos r.), kaip ir la. *stāds* ‘sodinukas’, daugelis etimologų (Reinholdas Trautmanas [Trautmann], Maksas Fasmelis [Max Vasmer], Saulius Ambrasas) laiko vediniu iš lie. *stōti*, la. *stāt*, *stā-dit* ‘statyti, sodinti’. Frenkelis mano komplikuočiau – kad lietuvių ir latvių žodžiai kilę dėl spėjamų slavizmų *sōdai* ‘sodinukai, daigai’, *sōdas* ‘žemės plotas, kuriame auga vaismedžiai ir vaiskrūmiai; patys tame plote augantys vaismedžiai ir vaiskrūmiai’ šliejimo prie savų *stōti*, la. *stāt*. Tačiau lietuvių žodžio lokalizacija rodo ką kita. Jis vartojamas siaurai palatvijų, tad veikiausiai tai yra tiesiog latvizmas (skolinys iš latvių kalbos).

§ 12. Lingvistinės geografijos darbai etimologijai reikšmingi dar ir tuo, kad čia ištirtas ne [tik] pavienių žodžių, bet tam tikrų reikšminių ar tematinių žodžių grupių paplitimas, pavyzdžiui, vežimo dalių, staklių dalių

pavadinimai, valgių pavadinimai (plg. įvairių kalbų atlasus, ypač *Lietuvių kalbos atlasą* [LKA], taip pat *Baltų kalbų atlasą* [BVA]). Ieškant etimologijų perspektyviausia ir yra analizuoti būtent tokią gana uždara žodžių grupę. Mat tokios grupės nariai vieni su kitais susiję ir dažnai vieno nario pakitimas lemia ir kito nario pakitimą.

E. Kultūros istorija

§ 13. Etimologija glaudžiai susijusi ne tik su visomis diachroninėmis kalbotyros disciplinomis (istorine žodžių daryba, istorine semasiologija, t. y. istorine reikšmių vystymosi analize, istorine morfologija, akcentologija, dialektologija, filologija), bet ir su pačia materialiąja bei dvasine kultūros istorija. Pačių realiųjų, kurias įvardija tiriamas žodis, istorijos išmanymas neretai įgalina išsiaiškinti pavadinimo vidinę motyvaciją. Antai vok. *Wand* ‘siena’ dar žymusis jaunagramatikis Paulis siejo su vok. veiksmožodžiu *winden* ‘vynioti, vyti ir pan.’. Tačiau pirminė žodžio reikšmė, vidinė motyvacija liko neaiški. Paulis bandė spėlioti, kad siena taip pavadinta dėl to, jog ją pasiekus nebegalima toliau eiti, reikia apsisukti (vok. *umwenden*). Tačiau iš tiesų anksčiau primityvi namo siena buvo pinama, iš vy-telių suvejama ir sutvirtinama moliu (į tai dėmesį atkreipė Rudolfas Meringeris, lingvistinės mokyklos *Žodžiai ir daiktai* pagrindėjas; apie jį žr. § 66). Taigi vok. *Wand* anksčiau buvo ‘tai, kas supinta iš vyte-lių’; nenuostabu, kad vokiečių žodžio atitikmenys gotų *wandus* ir s. š. germ. *ʋōndr* reiškia ‘vytį’. Realijų išmanymas ypač naudingas tiriant gyvūnų, augalų, tam tikrų darbo įrankių pavadinimus. Šios žinios praverčia analizuojant ir abstraktesnius dalykus. Štai žinoma, kad daugelyje kalbų žiemos ir vasaros pavadinimai, sąvokos susiformavusios daug anksčiau nei pavasario, rudens. Taigi svarbu išmanyti ir socialinio gyvenimo bruožus, lėmusius tam tikros gyvensenos, galvosenos akcentus, prioritetus. Galima spėti apie buvusias ir esančias gyvojo bei negyvojo pasaulio daiktų pavadinimų paraleles¹⁸.

¹⁸ Indoeuropiečių senosios dvasinės ir medžiaginės kultūros, religijos ir panašūs dalykai užfiksuoti XX a. pradžios vokiečių indoeuropeisto Oto Šraderio enciklopediniame žodyne (žr. Schrader).

§ 14. Kai kurie etimologai teigia, jog realiųjų, kultūros istorija yra antrasis etimologijos teisingumo kontrolierius šalia formaliųjų ir semantinių veiksmių. Tarkim, žodžių įvardijimo realumą galima patikrinti išsiaiškinus, ar įvardijamas daiktas kalboje iš tiesų egzistavo nuo seno, ar jis turėtas (perimtas) tik tobulesnės konstrukcijos. Galima mėginti tikrinti netgi skolinimo tikėtinumą – įsitikinti, ar tam tikrų kalbų kalbėtojai iš tiesų galėjo susisiekti, ar bendravo tarpusavyje.

Vis dėlto realiųjų išmanymo nereikia pernelyg sureikšminti. Vien žodžio vidinės motyvacijos, daiktų, reiškinių ryšio ieškojimas nuveda į klampią pseudoetimologijos sritį. Daiktų, dalykų sąsaja be kalbos sisteminių ryšių nėra pagrindas sieti tuos dalykus įvardijančius žodžius: juk varžto ir spintos ryšys neleidžia susieti žodžių *varžtas* ir *spinta*¹⁹.

3. Etimologija – mokslas ir menas

§ 15. Etimologija, ypač konkretaus žodžio kilmės tyrimo požiūriu, labiausiai iš visų kalbotyros mokslų artėja prie meno. Kaip ir geram eilėraščiui, paveikslui, didžiąjai daliai etimologijų parašyti reikia šio to daugiau nei vien puikaus istorinių kalbotyros disciplinų, realiųjų išmanymo. Gebėjimas įžvelgti, atkurti ryšius tarp žodžių nėra išsiugdomas, išmokstamas, tai duotybė. Mene ją atitiktų talento samprata.

¹⁹ Štai kalbinės mokyklos *Žodžiai ir daiktai* tolesnis žymus atstovas Jostas Tryras (Trier) ištyrė senosios technikos darbo būdų ypatumus ir svarbą žodynui. Jis pateikė labai įdomių faktų, sąsajų. Bet jo etimologijos dabar vertinamos labai atsargiai – čia nėra sisteminių žodžio reikšmės, pavidalo tyrimų, pamirštama, jog, be paties daikto tyrimo, egzistuoja ir kalbiniai sisteminiai ryšiai. Panašų priekaištą galima sakyti visiems šios mokyklos atstovams. Pavyzdžiui, Jano de Fryso (Vries) senosios šiaurės germanų kalbos etimologijos žodynas (žr. Vries 1961) dėl to beveik netinka vartojimui. Panašiai per didelį mitologijos akcentavimą galima prikišti Vladimirui Toporovui ir jo mokyklai (ją galima būtų pavadinti *Žodžiai ir mitologinės realijos*).

Dėl to neįmanoma formalizuoti, nurodyti mechanizmo²⁰, pagal kurią nustatoma tam tikro žodžio kilmė. Tačiau kitaip nei mene, sukurtos etimologijos vertę pasverti galima remiantis tam tikrais konkrečiais kriterijais. Šiuo požiūriu etimologija yra mokslas, kurio skelbiama tiesą įmanoma tikrinti. Meno kūrinio, kuris yra fikcija, tiesa yra jau visai kitokio pobūdžio, meno kritikas ne visada gali tiksliai apibrėžti kriterijus, pagal kuriuos menas skiriamas nuo kičo ar pan. Bet ir čia etimologijai reikėtų daryti tam tikrą išlygą – yra etimologijų, kurios siekia tokius chronologiškai tolimus kalbos klodus, kad vertinti pasidaro labai sunku, tegalima subjektyvokai pasakyti, jog viena etimologija yra tikėtinė nei kitos.

§ 16. Etimologija kaip mokslas tam tikrais bruožais artėja prie filosofijos. Ji padeda atskleisti kalboje išsaugotą buvusį žmogaus žvilgsnį į pasaulį, į save, tad etimologijos, mokslo apie žodžių kilmę ir istoriją, tyrimai – tai ir žmogaus matyto pasaulio (būtent žmogaus interpretacijos) analizė. Filosofija – taip pat žmogaus žvilgsnis į pasaulį, į save. Tiek filosofija, tiek etimologija dažnai pasiekia ribas, už kurių tirti toliau šių disciplinų metodais nebegalima. Taigi etimologijos ir filosofijos tyrimų objektas negali būti ištirtas iki galo. Tuomet filosofijai dar lieka galimybė pereiti į metafiziką, o etimologijos mokslas tegali konstatuoti, kad tolesnė žodžių kilmė nežinoma. Čia pridurtina ir iškalbinga Antuano Mejė sentencija, jog „visos geros etimologijos jau išaiškintos, o tos, kurios dar neišaiškintos, yra blogos etimologijos“. Įdomu, kad „ribiniai“ žodžiai kalboje dažnai yra įprasčiausi, nuolat vartojami, pavyzdžiui, lie. *duktė*, pr. *gena* ‘moteris’, vartojami ir kitose indoeuropiečių kalbose, yra kilę iš indoeuropiečių prokalbės **d^hugh₂ter*, **g^wenə₂-s*, apie kurių darybą ir tolesnę reikšmę nieko aiškaus teigti negalima.

²⁰ Žr. Vladimiro Toporovo (Toporov VJ), Osvaldo Semerenio (Oswald Szeimerényi) („Principles of Etymological Research in the Indo-European Languages“, *Etymologie* 1977, 286–346), Lajos Kiso (Kiss) („Versuche zur Aufstellung von etymologischen Formeln“, *Etymologie* 1977, 377–388) ir kitų etimologijos principų, formulių kūrimo bandymus.

4. Žodžių etimologijų vertinimo kriterijai

§ 17. Žodžių kilmės aiškinimai vertinami iš esmės pagal tuos pačius kriterijus ir aspektus, pagal kuriuos tiriama, nustatoma žodžio etimologija. Svarbiausi yra formalieji ir semantiniai kriterijai, kitaip sakant, kaip tiksliai, pagrįstai aptarta žodžio formalioji ir semantikos pusė. Indigenaus žodžio atveju ypač svarbu įvertinti, ar pamatuotai susieta su kitu žodžiu, žodžiais, kurie yra spėjamas darybos pamatas, ar visapusiškai atskleista postuluojamo istorinio darinio daryba ir kartu jo vidinė motyvacija. Čia turi reikšmės žodžio istorinės fonetikos, akcentuacijos, morfologijos dalykai, kartais ir įvardijamos realijos istorija. Skolinio atveju sprendžiama, ar įrodytas tirtojo žodžio formalusis ir semantinis tapatumas skolinimo šaltiniui, ar jų santykių negalima vertinti kaip giminiškų žodžių ryšių. Etimologijų vertintojas kreipia dėmesį ir į tai, ar išsamiai aptartas žodžio paplitimas bei paliudijimas senuosiuose tekstuose. Tai svarbu, kartais ir lemiamas tiek indigenos, tiek skolintinės leksikos požiūriu.

§ 18. Beje, reikia atkreipti dėmesį, kad populiariai platesnei auditorijai pateikiami žodžio kilmės aiškinimai yra ženkliai supaprastinti. Dažniausiai juose nurodomas tik to žodžio, istorinio darinio, pamatinis žodis ir iškeliamas daikto pavadinimo motyvas, nurodoma pirminė žodžio reikšmė. Nespecialistui gali pasirodyti, jog tai ir yra svarbiausia etimologijos užduotis – terasti garsiškai panašų giminišką žodį, kuris galėtų būti dominančio žodžio pamatu ir juo remiantis atskleisti vidinę pavadinimo motyvaciją. Tačiau toks traktavimas iš tiesų grąžina etimologiją į jos priešistorės laikus ir artėja prie pseudoetimologijos.

II. INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ ETIMOLOGIJOS PRIEŠISTORĖ IR ISTORIJA

1. Etimologijos priešistorė²¹

§ 19. Ankstyvoji etimologija – nėra ta etimologija, kurios definiciją čia aptarėme. Tai pseudoetimologija, žaidimas žodžiais. Regis, nė viena kita kalbotyros disciplina neturėjo tokio ilgo „nemokslinio“ periodo. Ir būtent tokios pseudoetimologijos istorija pagrindė kelią mokslinei disciplinai.

Senosios etimologijos apibūdinimui tiktų Augustino posakis: *ut somniorum interpretatio, ita verborum origo pro cuiusque ingenio iudicatur* „kaip ir sapnų, žodžių kilmės aiškinimas priklauso nuo kiekvieno supratimo“ (De dialectica, 387, VI) ar vėlesnis Voltero posakis: *etimologija – tai mokslas, kuriam balsiai nieko nereiškia, o priebalsiai reiškia nė kiek ne daugiau*²².

A. Religinės-mitologinės pseudoetimologijos

§ 20. Žodžius (ypač vardus) aiškintis žmonės bandė nuo senųjų laikų. Dažniausiai tuo aiškinimu buvo siekiama išvelgti tam tikrą realaus įvardijamo dalyko ypatybę. Tai labai žmogiška savybė, sakytume, žmonių universalija – smalsumas, ateinantis dar iš vaikys-

²¹ Plačiau apie etimologijos priešistorę žr. Willy Sanders, „Grundzüge und Wandlungen der Etymologie“, *Etymologie*, 1977, 7–49. Straipsniu pasinaudota ir šiame skyriuje.

²² Įdomu, kad šio Voltero posakio nerasime jo raštuose. Gali būti, kad tai buvo žodžiu jo išsakyta nuomonė, vėliau perduota amžininkų. Kita vertus, tai galėjo būti XIX a. formuluotė, kažkieno įdėta į Voltero lūpas: Wolfgangas Pfeiferis (Wolfgang Pfeifer) nurodo, jog 1815 metais panašiai kalbėjęs Frydrichas Šlėgelis (Friedrich Schlegel) aptardamas kai kurias etimologijas („die Vokale gar nichts, die Konsonanten für sehr wenig gerechnet werden“) (Pfeifer 1993, 80; Bammesberger 1998, 777).

tės, – iširti, kaip, iš ko koks nors dalykas padarytas. Kita vertus, tai atspindi ir archajiškąjį žmonių pasaulėvaizdį, kai žodis neskiriamas nuo daikto, kalba tapatinama su išoriniu pasauliu kaip sudaranti vieną tikrovę ir tikima, kad žodis turįs maginę galią, kiekvieno daikto esmė glūdinti žodyje, ir kas valdąs žodį, valdąs ir daiktą. Štai senųjų indų Rigvedoje sakoma, jog Nemirtingieji davė Agniui savo vardą, nes jis atima turtus iš priešų: *ag-* siejamas su veiksmožodžio šaknimi *aj-* (*ajāti*) ‘atimti’.

B. Filosofinės-ontologinės antikos pseudoetimologijos

§ 21. Ypač etimologizuoti mėgo antikos pasaulis, graikai bei romėnai. Visų etimologijų turbūt neįmanoma surinkti į didžiausius toms knygy, jos išbarstytos ne tik gramatikose, filosofiniuose veikaluose, bet ir teisės studijose. Štai filosofas Heraklitas gr. *θεός* [t^heós] ‘dievas’ kildina iš *θεῖν* [t^heîn] ‘bėgti, greitai judėti’, o istorikas Herodotas – iš *τίθημι* [tít^hēmi] ‘dedu, darau’ (dievai viską daro kaip reikiant). Graikų filologams bei filosofams žodžių kilmės ieškojimas buvo galimybė arba išsiaiškinti nesuvokiamus Homero poezijos žodžius, arba kalbos sukūrimo priemonės, arba etimologija remti tam tikro reiškinių, nuomonės filosofinį aiškinimą. Vis dėlto iki stoikų, helėnizmo laikų šis procesas – žodžio ištakų paieška – nebuvo kaip nors specialiai pavadintas, jam nebuvo suteiktas specialus statusas.

Platono indėlis

§ 22. Etimologijos teorinių svarstymų kelią ir tikslus savitai nubrėžė Platonas (beje, šiam dalykui jis taip pat nesukūrė specialaus pavadinimo). Jo dialogas *Kratilas* (*Κρατύλος* [Kratúlos]) (nepaisant autoriaus užmačių) tarsi pradeda etimologijos kaip pseudomokslo raidą. Veikale svarstyta faktiškai kalbos, žodžių kilmė. Beje, etimologijos mokslo raida ir lygis tam tikra prasme visuomet priklausė nuo kalbos kilmės klausimo sprendimų. Dėl savo daugialypiškumo iki šiol Platono *Kratilas* interpretuojamas labai įvairiai. Regis, galima pritarti kai kurių šių dienų filosofų nuomonei, kad etimologinė veikalo dalis veikiausiai yra pašaiپی Kratilo ir kitų to meto

mąstytojų pozicijos parodija (plg. Adomėnas 1996, 37tt; 29tt.). Beje, ir Ciceronas etimologiją laikė tik šmaikščiu žaidimu.

§ 23. Nepaisant įvairių interpretacijų galimybių ir autoriaus užmačių, *Kratile* parodyti, sukurti būdai, kaip galima aiškintis žodžių kilmę. Etimologinėje *Kratilo* dalyje iš esmės skiriami du žodžių tipai: pirminiai ir vėlesnieji, „išvestiniai“ žodžiai. Pirminius žodžius esą galima ir reikia aiškinti kitaip nei išvestinius, jie susideda iš pradmenų (šie Platonui buvo tolygūs raidėms), kurie yra įvardijamų daiktų garsiniai simboliai, antai *r* reiškia judėjimą ir kratymąsi, *i* – skvarbumą ir panašiai: „*phei* [φει], *psei* [ψει], *sigma* [σίγμα] bei *zeta* [ζήτα] [...] yra [tariam] gausiai išskvepiant, jis [teikiantysis vardus] įvardydamas mėgdžioja visokius tokius dalykus kaip „šaltis“ (*psykhròn* [ψυχρόν]), „virimas“ (*zēon* [ζέον]) [...], mėgdžioja šnypštimą“ (*Kratilas* 1996, 187). Taigi Platonas žodį dalijo į pradmenis, o tuos pradmenis į žodį sudėjo ir apskritai visiems daiktams vardus nustatė teikiantieji žodžius (*ὀνοματουργός* [onomatourgós]), arba įstatymdaviai, papročių steigėjai (*νομοθέτης* [nomothētēs]). Regis, tai tik metaforinės figūros (žr. Adomėnas 1996, 27). Tiesa, pirminiai žodžiai dar gali būti perimti iš barbarų kalbų (skolinimosi teorija), gali ateiti ir iš kitų graikų kalbos dialektų.

§ 24. Nei Platonas, nei to meto antikos filologai nepažino istorinės žodžių darybos ir istorinių garsų dėsnų. Tačiau vis dėlto kažkada kažkieno sukurtą kalbą suvokė kaip kintantį dalyką: „Palaimingasai, negi nežinai, kad pirmieji nustatyti vardai jau palaidoti po rašmenų apnašomis; tuos rašmenis skambumo dėlei pridėdavo ir pašalindavo bei visokeriopai juos kraipydavo norintieji šiuos deklamuoti tragedijose, taip pat ir puošyba bei laikas“ (*Kratilas* 1996, 145t.). Gaila, kad šios nuovokos Platonas nepritaikė praktiškai: pirminius žodžius aiškino statiškai, remdamasis garsų simboliška (iš tiesų garsinės simbolikos kilmės žodžių kalbose nėra daug).

§ 25. Vėlesnieji žodžiai, pasak *Kratilo*, aiškintini pirminiais žodžiais. Galima teigti, kad užsimenama apie jų tam tikrą darybą, vidinę formą, vidinę motyvaciją, kuri turėtų išlikti nepakitusi įvairiose kalbose, į kurias žodis yra atneštas – viena vidinė forma atitinka daugelį išorinių (įvairių kalbų) formų, pavyzdžiui, vok. *Ge-wissen*, lo. *con-scientia* ‘sąžinė’ įvardija tą patį dalyką ir abu sudaryti vienodai – iš priešdėlio ir šaknies, reiškiančios ‘žinojimą’ (plg. Pisani, 17). Tačiau pats vėlesniųjų žodžių etimologizavimo būdas

labai savitas: manoma, kad jie kilę arba pertvarkius (iškreipus) pirminio žodžio pavidalą, pavyzdžiui, „didvyris“ (ἥρως [hérōs]) „vardas iškreiptas tik truputį, o atskleidžia jis kilmę iš aistros (ἔρως [érōs])“ (Kratilas 1996, 93–95), arba sumišus dviem ar keliems žodžiams, pavyzdžiui, „mąstymas“ (νόησις [nóēsīs]), „jei nori, yra „naujo siekimas“ (νέου ἔσις [néou hēsīs]), o tai, kad būtybės naujos, reiškia, kad jos yra amžinai besirandančios“ (Kratilas 1996, 139). Taigi dėl geresnio skambesio garsai žodyje galėję būti savavališkai įterpiami, išmetami, sukeičiami, dėl to ir realūs žodžiai skiriasi nuo laukiamųjų. Akivaizdu, kad istorinis kalbos, žodžio kitimas suvoktas kaip chaotiškas, be jokių dėsningumų, tendencijų, kaip savavališkas, subjektyvus kažkieno įsikišimas. Dėl to nebuvo reikalo svarstyti, kodėl tam tikrame žodyje garsas turėjo iškristi, o kitame jis prisidėjo, susikeitė ir pan. (to lauktume, jei kalbos kitimas būtų suvoktas kaip savaimė vykstantis).

§ 26. Platonui, apskritai visai senajai etimologijai tipiškas svyravimas tarp įvairių etimologinių žodžio aiškinimų (Platonas dialoge pateikia net tris Poseidono vardo aiškinimus, beje, etimologijų yra ir kituose jo dialoguose, čia jos įtikinamesnės) bei tendencija išvėlgti aiškinamo žodžio pavidalo pokyčius (lyginant su siejamu pradiniu žodžiu): garsų (raidžių) išnykimą ar atsiradimą ir t. t., tačiau tie pokyčiai traktuoti kaip chaotiški, be jokių taisyklių, savavališkai kažkieno padaryti.

Stoikų etimologijos

§ 27. Stoikų, bandžusių suderinti įvairias ankstesnes nuomones, mokymas tapo pagrindu visai tolesnei antikos periodo etimologijai, netgi etimologijai, vyravusiai iki dabartinės mokslinės etimologijos. Stoikai perėmė Heraklito ir kitų filosofų puoselėtą kalbos ir tikrovės atitikimo teoriją, jiems daiktai pavadinimą yra gavę pagal tikrąją prigimtį (κατά φύσιν [katá p^húsin] teorija). Regis, būtent stoikai sukūrė specialų terminą žodžių kilmės aiškinimui pavadinti – etimologija (ἐτυμολογία [etumología]). Pirmasis jį pavartojo Chrizipas. Gr. ἔτυμον [étumon] – tai teisingas, tikras. Beje, šis graikų kalbos žodis veikiausiai buvo perimtas iš poetų, turbūt Homero kalbos; įprastinėje graikų kalboje šia reikšme seniai buvo vartojamas ἀληθής [alē^hés]. Tad etimologija – mokslas apie žodžių tikrąją esmę, tiesą. Visi žodžiai, stoikų nuomone, gimę iš žmogaus tų daiktų įsivaizdavimo, suvokimo ir išėję iš žmogaus proto (čia tie įsivaizdavimai automatiškai

tampa tiesos, gėrio idėjomis), kadaise, pradžių pradžioje buvo etimonais, „tikraisiais“. Tad etimologo uždavinys – parodyti žodžio ir daikto atitikimą, rasti daikto / žodžio esmę, tikrybę ir, kita vertus, atskleisti etimonoose slypinčias religines, moralines, metafizines tiesas. Etimologizavimą stoikai netgi laikė praktinio gyvenimo norma, kaip ir jų vėlyvasis pasekėjas šv. Augustinas. Jis rašo (žr. jo *Confessiones* IX, 12. 32), jog išsimaudė pirtyje norėdamas apmaldyti skausmą dėl motinos mirties, mat girdėjęs, kad pirtys (lo. *balneae*) įgiję tokį pavadinimą, nes graikai saką βαλανεῖον [balaneion], t. y. ji išveja skausmą, liūdesį iš sielos (gr. βαλανεῖον ‘pirtis’ susietas su βαλεῖν ἀνίαν [balein anían] ‘išvyti skausmą’).

§ 28. Vėliau romėnai, be iš graikų pasiskolinto termino *etymologia*, dar vartojo terminus vertinius *origo*, *originatio*, o krikščioniškiesiems rašytojais – pamorfeminį vertinį *veriloquium*.

Stoikai formalizavo Platono *Kratile* nubrėžtus etimologijos būdus, o per juos ketveriopa terminija atėjo į romėnų filologiją ir viduramžius – *demptio* (garso, „raidės“ išmetimas), *additio* (pridėjimas), *traiectio* (perkėlimas), *commutatio* (pakeitimas). Tai nėra tam tikras dabartinių fonetinių dėsnų atitikmuo, nes šios „taisyklės“ remiasi ne fonetika, morfologija, o visiškai subjektyviu žodžio formos kaitaliojimu. Šį kaitaliojimą stoikai rėmė mintimi, kad išvestiniai žodžiai savo pavadinimą įgijo pagal tam tikrą jų įvardijamo dalyko panašumą į kitų, pirminių, kamieninių žodžių (gr. ὀνόματα [onómata]) žymimą dalyką. Taigi išvestiniai žodžiai – tai neva perkeltine prasme vartojami pirminiai žodžiai su šiek tiek pakitusiu pavidalu. Štai lo. *piscina* ‘baseinas’ esąs šitaip pavadintas dėl to, kad susietas su vandeniu, kur gyvena žuvis (lo. *piscis*), ir dar dėl to, kad žmonės plaukiodami tampa panašūs į žuvis. Ypač dažnai žodžiai buvo etimologizuojami remiantis antifrazės principu (vartotas ir lotyniškas terminas *contrarium* ‘[reikšmės] priešingumas’): šliejamasis („pirminis“) žodis įvardijo tai, kas yra priešinga tiriamojo žodžio reikšmei ir jo nurodomam dalykui, taigi pavadinta neva prieštaraujant tam, kas iš tiesų yra: *lucus* ‘alkas, giraitė’ vadinamas giraite, nes su pavėne, čia mažai šviesos, *minime luceat*; *bellum* ‘karas’, nes tai nėra malonus dalykas, *res bella*. Antifrazė to meto etimologams užėmė centrinę padėtį, buvo daiktų ir veiksmų santykių pagrindas, ji reiškėsi įvairiomis pakopomis.

Remdamiesi tokiais principais stoikai (kaip ir Platonas *Kratile*) aiškino išvestinius, sudurtinius (ar tik tokiais laikomus) žodžius ir bandė prieiti iki pirminių žodžių. O šiuos, kaip ir Platonas, etimologizavo kitokiu būdu: ieškojo atskirų garsų „reikšmių“ (pagal panašumą į gamtos garsus, jų poveikio įspūdį); tam tikri atskiri garsai esą išreiškia tam tikras savybes.

§ 29. Filosofams ieškoti žodžio pirminės motyvacijos reiškė ieškoti tuo žodžiu įvardyto daikto esmės ir kilmės, etimono (tikrojo, teisingo). Tą esmę turėjo atspindėti rastoji pirminė žodžio reikšmė. Todėl stoikai prikūrė daug etimologijų, jiems priklausio pirmosios etimologijų knygos – Apolodoro Atėniečio, Demetrijaus Iksiono tekstai ir 11 tomų Chrizipo veikalas. Dar svarbiau, kad stoikų dėka etimologijai buvo suteikta iškili vieta sisteminėse graikų kalbos gramatikose, aprašančiose kalbos sandarą su savo taisyklėmis (analogijomis) ir išimtimis (anomalijomis). Štai reikšmingiausioje to meto aleksandrininko Dionizijaus Trakiečio (apie 100 m. pr. Kr.) gramatikoje tarp šešių gramatikos uždavinių nurodyta „τέταρτον ἐτυμολογίας εὔρεσις [tétarton etumologías heúresis] (ketvirtasis – rasti etimologiją)“. Iš čia etimologija atėjo ir į romėnų filologiją (Varonas vartojo terminą *origo*), remiantis graikų gramatikomis vėlyvojoje antikoje buvo suformuotos lotynų kalbos etimologijos taisyklės ir dėsningumai, dėl kurių ji užėmė aiškią vietą lotynų gramatikos sistemoje.

Varono ir vėlyvosios antikos etimologijos

§ 30. Reikšmingiausiam romėnų gramatikui Terencijui Varonui (*De lingua latina* I a. pr. Kr., iš 25 knygų išliko 6 knygos) kalba, regis, buvo žmonių susitarimo rezultatas. Tačiau etimologizuodamas Varonas rėmėsi stoikais ir aleksandrininkų filologija. Jis matė skirtumą tarp etimologijos ir gramatinės darybos, bet praktiškai aiškindamas kai kuriuos paprastus žodžius, kurių ryšiai buvo akivaizdūs, griebdavosi fantastiškiausių etimologijų: štai *vīnētum* ‘vynuogynas’ ir *vīnea* ‘t. p.’ vedama ne iš *vīnum* ‘vynas’, o iš *vītis* ‘vynuogienojas, vynuogė’. Įdomiai remdamasis graikų tradicijos garsų simbolika, Varonas žodį dažnai aiškino pagal jo (pradinių) raidžių formą: *vallum* ‘pylimas, įtvirtinimas’ esąs taip pavadintas dėl to, kad forma panašus į *v* raidę.

§ 31. Šiaip jau Varonas yra priėjęs ir prie gana išmintingų išvadų. Savo veikale jis teigia, jog norėdami nustatyti žodžių kilmę, filologai susiduria su penkiais sunkumais: kai kurie žodžiai tiesiog išnyko, kiti susi-

formavo klaidingai (t. y. neatitinka tikslaus įvardijamo daikto suvokimo), dar kiti tinkamai suformuoti pakeitė garsus (numetė, pridėjo, perdėjo, pakeitė) ar reikšmę, be to, ne visi žodžiai yra savi. Netgi teigiama, jog tie, kas atkreipė dėmesį, kaip įvyko garsų pokyčiai, lengviau nustatys žodžių kilmę. Tikrąją etimologiją Varonas laiko filosofų žodžių aiškinimus – mat gramatikoje esą tiriami poetų kuriami žodžiai, o dūriniai yra aiškūs ir paprastiems žmonėms. Kalbėdamas apie „išvestinius“ ir pirminius žodžius, jis pirmasis lyg ir artėja prie žodžio šaknies sampratos: pirminiai žodžiai nevestini iš kito žodžio, jie turį savas šaknis, *radices*.

§ 32. Daugumą lotynų kalbos žodžių Varonas kildino iš graikų. Tuomet buvo manoma, jog lotynų kalbos šaltinis buvo graikų eolų dialektas, atneštas Arkadiečio Evanderio. Šis mitologinis pagrindimas, mūsų indoeuropiečių kalbotyros pakaitas, papildė romėnų etimologiją nauju, istoriniu aspektu – ieškoti protėvių išminties. Etimologijas kurti ėmėsi ne tik filologai, bet ir poetai (mitologinės-istorinės etimologijos). Nors etimologija tuomet buvo labiau dvasinis žaidimas, ji pateko ir į vėlesnes romėnų, viduramžių gramatikas, ir į žymiojo Donato, Prisciano gramatikas.

§ 33. Daugelis graikų kalbos etimologijų į antikos pabaigą buvo surinktos vadinamuosiuose etimologijos veikaluose, galima sakyti, savotiškuose etimologiniuose žodynuose. Vienas iš žymesnių yra gramatiko Oriono iš Tebų *Etymologicon* (apie V a.). Didieji tokio pobūdžio veikalai pasirodė daug vėliau: veikiausiai Focijaus (Photius) intelektualų rato darbas buvo *Etymologicum Genuinum* (apie IX a. vid.) Konstantinopolyje, apie X a. pietų Italijoje sudarytas anoniminis *Etymologicum Gudianum*. Jie rėmėsi ankstesniais veikalais, tarp jų ir Oriono. Pats žinomiausias etimologinis leksikonas buvo *Etymologicum Magnum*, parašytas apie 1150 metus Konstantinopolyje (pirmoji publikacija – 1499 m.), turėjęs labai daug šaltinių: jau minėtus Oriono *Etymologicon*, *Etymologicum Genuinum*, *Etymologicum Gudianum*, scholastų ir kitus mažesnius veikalus. Lotynų kalbos etimologijos plačiai aptartos Izidoriaus iš Sevilijos *Originum* (VII a.). Jo veikalas labai veikė vėlesnius autorius, pasiekė net airius, anglus, vėliau ir vokiečių žemes.

§ 34. Antikos etimologija negalėjo tapti rimtu mokslu jau vien dėl to, kad kalbos istoriškumo suvokimas nederintas su priežastingumu, dėsningumu, nelyginta su kitomis kalbomis, be to, kalbos kitimas nesuvoktas kaip savaiminis.

C. Viduramžių teologinės pseudoetimologijos

§ 35. Krikščioniškieji amžiai, viduramžiai pratęsė etimologijos sampratą ir padėtį gramatikose, nes lotynų kalba ir toliau liko Bažnyčios kalba (būta trijų šventųjų kalbų). Čia etimologija vadinama *veriloquium*. Taigi etimologija pasitarnavo spekuliatyviems teologiniams mąstymams rasti giliausias žodžių prasmes. Etimologija ėmė sutapti su teologija, tai nebe idėjų asociacijos remiantis skambesiu ir reikšme, kaip antikoje. Kiekviename žodyje remiantis Šventuoju Raštu buvo ieškoma dvasinės esmės, prasmės, *sensus spiritualis*, Kūrėjo suteiktos kuriant. Etimologija buvo ir bendroji mąstymo forma – rasti gilų alegorinių-teologinių turinį, slypintį už kiekvieno žodžio raidžių.

§ 36. Ypač daug etimologizavo Bažnyčios tėvai šv. Ambrozijus, šv. Jeronimas (hebrajų vardų aiškinimai), šv. Augustinas. Šv. Augustinas etimologiją išsamiai aptarė jaunystės veikale *De dialectica* (6 skyrius). Jos žymusis filosofas ir teologas netraktavo rimtai, mėgo garsų simboliką: garsas *v*, jo nuomone, reiškė pilnumą ir galingumą; o *o v* „žodžių laukas“ yra *violentus vinculum, vincire, vimen, via*, galiausiai jų pirmtakas yra *vis* ‘jėga’, aiškintinas vien garsų simbolika.

Viduramžių etimologai žodžio kilmę aiškino ne tik žodžiu *per dictiones*, bet ir skiemenimis *per syllabas* ar raidėmis *per litteras*. Štai žodis lo. *mors* ‘mirtis’ skaidomas į pavienes raides, kurios yra toliau minimų žodžių (jais aiškinama) pradžia: *Meta Omnium Rerum Sensibilium* ‘visų gyvųjų dalykų pabaiga’. Vėliau taip ypač aiškinti Jėzaus, Marijos vardai. Principas *per dictiones* dažniausiai reiškė bendrašaknių žodžių aiškinimą – vedinių nurodymą. Tai gramatikose buvo vadinama *derivatio*. Taigi vartoti abu terminai. Tačiau etimologija labiau vadintas žodžio aiškinimas remiantis sudūrimo principu: jis traktuojamas kaip dūrinys (*interpretatio per syllabas*), neatsižvelgiant į žodžio morfemines ribas: lo. *apes* ‘bitės’, pasak Marko Valerijaus Probuso, gimsta be kojų, *a pes*. Toks žodžio nemorfologinis dalijimas, skaidymas labai būdingas viduramžiams. Daugelis etimologijų remiasi tokia žodžio chirurgija. Pavyzdžiui, lo. *fortūna* ‘likimas’ skaidytas kaip *forte* ‘atsitiktinai’ ir *una* ‘viena’.

Viduramžių etimologijos dažnai rėmėsi Biblija. Štai *mors* ‘mirtis’ kilęs iš *amarus* ‘kartus’ arba iš karo dievo Marso vardo, arba iš *morsus*

‘[Adomo obuolio] kandimas’. Toks mirties aiškinimas Adomo obuolio kandimu atėjo net į vidurio vokiečių žemaičių poemas.

Retorikos tradicija

§ 37. XII a. ypač išsiplėtojo vardų aiškinimai. Tai sąlygojo suklestėjusi retorika, antrasis antikos etimologijos šaltinis (greta gramatikų tradicijos). Dar Aristotelis etimologijas panaudojo retorikoje. „Kalbantys vardai“ – tai rodė įsitikinimą, jog iš vardo galima atspėti esmę. Ciceronas šią etimologiją pavadino *notatio* kaip *argumentatio a nomine*. Ypač Vergilijus mėgo vardų aiškinimą. Jų aiškinimas tapo retorikų darbu (Kvintiliano, Julijaus Viktoro, Marciano Kapelos ir kitų). Vėliau krikščioniškų vardų aiškinimas rėmėsi Senuoju Testamentu ir Naujojo Testamento Mato evangelija apie šv. Petrą. Žaidimas vardų (asmenų, etnonimų, vietovių) aiškinimais buvo labai populiarus visais viduramžiais.

§ 38. XII a. dėl to ir pati teorinė etimologijos vieta tarp mokslų ima keistis. Štai Hugo Viktorietis suabejojo, ar etimologija priklauso gramatikai, ji esanti retorikos sritis. Daug kur etimologija panaudojama retorikoje kaip retorikos figūra. Ji tampa retorikos spalva ar žiedu *colores* ar *flores rhetorici*. Pats terminas rašomas su *th*. Tai lėmė nauja jo paties etimologija: *ab ethimos, quod est flos, et logos, quod est sermo* „iš ethimos²³, kuris yra gėlė, ir logos, kuris yra kalba“.

Dar buvo vartojamas ir terminas *interpretatio* (kartais ir *expositio*). Tačiau etimologijos esmė dėl to nepakito – aiškinama vienu ar keliais reikšme ir garsiškai panašiais žodžiais. Tas pat metodas matyti tiek Abelio (ankstyvosios scholastikos pagrindėjo) tekstuose, tiek Petro Helijo *Summa grammaticae*, XII a.

Etimologija XIII a. Etimologijos žodynai

§ 39. Nuo XIII a. kalbotyros veikaluose etimologija nebevaidina jokio svaraus vaidmens, *Ethimologia* bendrai įvardija garsų ir formų mokslo dalis gramatikoje, kaip opozicija *Dyasinthetica*, sintaksei. O patys aiškinimai gyvuoja iki naujųjų amžių. Nuo XI a. lotynų kalbos žodžių eti-

²³ Gr. *ἔθιμος* [ét^himos] reiškia ‘įprastas’. Gal čia galvoje turėta tiesiog įprastas dalykas (toks kaip įprasta gėlė), o gal koks konkrečios gėlės pavadinimas, susijęs su žodžiu *ethimos*?

mologizavimai surenkami į pirmuosius etimologijos žodynus: Lombardo Papijaus *Vocabulista*, Osberno iš Gloucesterio *Panormia* (arba *Derivationes*), Hugucijaus iš Pizos *Liber derivarionum* ir 1286 metais pabaigtą Jono (Balbio) iš Genujos *Catholicon*. Šių žodynų pirmtakas – VII a. *Liber glossarium*, kuris savo ruožtu remiasi Izidoriaus ir kituose mažuose rinkinėliuose esančiais žodžių aiškinimais.

D. Naujųjų laikų pseudoetimologijos. Paleokomparatyvizmas

§ 40. Nuo XII a. ima rasti etimologijų vietinėmis Europos (ypač vokiečių) kalbomis. Iš esmės čia, kaip ir kitur, buvo išlaikyti antikos etimologijos principai bei metodai. XVI–XVIII a. etimologijos samprata taip pat nekito, nors pažintų kalbų ratas plėtėsi.

XVI a. vokiečių didaktinėje literatūroje tapo labai populiarūs moralizuojantys žodžių aiškinimai. Etimologija, ypač Reformacijos laikais, dažnai buvo vadinami ir žodžių žaidimai, specialiai pašaipūs iškraipymai religinių ginčų metu: Liuteris specialiai vartojo *Luegende* vietoj *Legende*, siedamas su *lügen* ‘meluoti’.

§ 41. Svarbu, nors tai ir klaidinga, kad ir kitos kalbos, ne tik trys šventosios, laikytos lygiavertėmis Dievo žodžių nešiotjomis. Baroko laikais pirmine kalba, Adomo kalba, *lingua Adamica*, laikyta gamtos kalba. Dėl to atgijo garsų simbolikos paieškos. Labai mistiškai garsų simbolių mėgino aiškinti Jakobas Bėmė (Böhme). Manoma, kad gamtos kalbai artimiausia buvo hebrajų kalba, taip skelbė Johanesas Roichlinas (Johannes Reuchlin) *De rudimentis hebraicis* (1506), vadinasi, tai buvo ir seniausia kalba. Tai buvo paleokomparatyvizmo laikai. Kiekvienas kalbos tyrėjas remdamasis kalbų lyginimais (šis principas vadintas *kalbų harmonija*) mėgino įrodyti savo kalbos ypatingą artumą hebrajų kalbai ir taip įrodyti didį jos senumą. Antai Teodoras Biblianderis *De ratiopne communi omnium linguarum et litteratum commentarius* 1548 ir Konradas Gesneris *Mithridates de differentia linguarum*²⁴ 1555 lotynų kalbą vedė iš graikų kalbos, o

²⁴ Pavadinata Mažosios Azijos Ponto karaliaus Mitridato Eupatoro, kuris garsėjo mokėjęs 22 kalbas, vardu.

graikų – iš hebrajų²⁵. Lietuvių kalba dažniausiai buvo laikoma slavų, ilyrų, arba lotynų kilmės²⁶.

Vietoj *etimologijos* termino XVII a. tarp vokiečių išpopuliarėjo vokiškas vertinys – *Wortkennung*, *Wortforschung*, tačiau scholastų tradicija jis buvo taikomas gramatikos morfologijos daliai vadinti.

Justas Georgas Šotelis (Schottel, Schottelius) *Teutsche Sprachkunst* (1641), pranokdamas amžininkus, etimologijos principu laikė morfologinį žodžių skaidymą į kamieną, afiksus, galūnę. Tačiau šis daug žadąs traktavimas paskendo garsinės simbolikos aiškinimų jūroje.

§ 42. Prancūzai, ispanai, italai negalėjo nepastebėti, kad romanų kalbos kilusios iš lotynų. Nepaisant to, į savo etimologijas jie stengėsi įmiešti ir graikų kalbą: antai Perionas (*De linguae Galliciae origine*, 1554) pranc. *feu* ‘ugnis’ vedė iš gr. *πῦρ* [pūr].

Labai daug panašių stoikiškų etimologijų prikūrta olandų mokykloje, ypač Johano Danielio van Lenepo (Lenep) veikale *Etymologicum linguae graecae* 1790, kuris visus pirminius žodžius, arba šaknis, pradmenis traktavo kaip veiksmažodžius su *-ω* [-ō] (prikurdamas naujų neegzistuojančių formų).

§ 43. Minėta idėja lyginti įvairias kalbas buvo gležnas daigelis rasti mokslinei etimologijai. Antai Gotfrydas Leibnicas (Gottfried Leibniz) siūlė lyginti kalbas, sudaryti jų žodynus, rašyti gramatikas. Tai būtų buvęs pagrindas solidžioms etimologijoms. XIX a. buvo leidžiami didžiuliai įvairių indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbų žodynai, universalūs glosarijai, kaip Johano Christoforo Adelungo (su Johano Severino Faterio²⁷ ir ypač Vilhelmo Humbolto (Humboldt) pratęsimu) *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde* I–III, 1806–1817²⁸, kilę iš noro lyginti kal-

²⁵ Beje, šveicaras Gesneris greta gryniosios hebrajų ir toliau einančių tobulų lotynų ir graikų kalbų vokiečių kalbą laikė barbariška, atsilikusia.

²⁶ Apie šias ir kitas lietuvių kalbos kilmės teorijas žr. Dini 2010, taip pat 2. 2. skirsnį („Etimologijos priešistorė Lietuvoje“).

²⁷ Fateris yra išleidęs knygą *Die Sprache der alten Preussen*, 1821, kurioje įdėtas prūsų kalbos žodynas su vykusiai parinktais lietuvių, latvių kalbų atitikmenimis: pr. *laimiskai* : lie. *laimėti*, pr. *warein* : la. *vara* ir kt. (Sabaliauskas 1979, 41t.)

²⁸ Pavadinimas perimtas iš minėto XVI a. Gesnerio veikalo, kuriame gretintos ir aprašytos įvairios kalbos.

bas. Beje, Adelungo veikale pirmą kartą prabilta apie Europos kalbų ir sanskrito sąsajas, čia buvo ir lietuvių kalbos pavyzdžių. Lietuvių kalbos pavyzdžių būta ir kitame daugiakalbiame žodyne *Linguarum totius Orbis vocabularia comparativa* (Peterburgas, 1787–1791), redaguotame gamtininko ir keliautojo Pėterio Simono Palaso (Pallas).

Galima teigti, kad Europos kalbų etimologijos adventas, tamsieji šimtmečiai baigėsi tik apie 1800 metus.

2. Etimologijos priešistorė Lietuvoje

A. Romėniškoji lietuvių kilmės teorija ir pseudoetimologijos

§ 44. Etimologijos adventas Lietuvoje baigėsi dar vėliau – XIX amžiaus pabaigoje, XX amžiaus pradžioje. Pastangos etimologizuoti lietuvių kalbos žodžius regimos nuo XVI a. Beveik visos jos sietinos ne su filosofinėmis idėjų asociacijomis, ne su teologine Kūrėjo tiesos paieška, o su lietuvių kalbos kilmės klausimu, jos senumo, kilnumo įrodymų ieškojimais, taigi ir su tuo metu Europoje populiariomis mintimis apie *lingua Adamica*. Tačiau bandyta rasti sąsają ne tiek su hebrajų, kiek su tobulą lotynų, graikų kalba.

§ 45. Daugiausia etimologijų yra istoriniuose veikaluose, polemikose, tautų būdo aprašymuose. Lietuvių kalbos žodžiai, ypač vardai, bandomi išvesti iš lotyniškų žodžių norint įrodyti, kad lietuvių kalba yra kilusi iš lotynų kalbos arba tiesiog jai tapati. Vardų (vietovardžių, etnonimų) etimologijos dažniausiai pasitaiko romėniškosios lietuvių kilmės mitą aprašančiuose tekstuose²⁹. Štai Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės kronikoje *Lietuvà*, lo. *Litua* kildinama iš *litus* ‘jūros kraštas’ ir *tuba* ‘[grojimo] vamzdis’;

²⁹ Jan Długosz, *Historiae Polonicae (Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae)* 1455–1480; *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės kronika* (Летописецъ Великого Княжества Литовского и Жомойтского; XVI a. pr.); Jonas Lasicis, *De diis Samogitarum caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum*, 1565; Augustinas Rotundas, *Rozmova Polaka z Litwinem*, 1564; Alessandro Guagnini, *Kronika Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, 1578, Albertas Vijūkas-Kojelavičius, *Historiae Litvanæ*, 1650, 1669 ir kt.

iš pradžių šalis vadinta *litusba*, tačiau paprasti žmonės pervadinę į *Lietuvà*³⁰. Taigi lietuviškosios pseudoetimologijos rėmėsi tokiais pat kaip ir antikos ar vėlesnių laikų Europos žodžių aiškinimo būdais: be jokių taisyklių bandyta ieškoti panašaus skambesio žodžių ir jais remiantis aiškintis žodžio įvardijimo motyvaciją. Kitaip nei stoikų etimologijose, tarp Lietuvos veikėjų rašytų lietuviškų žodžių pseudoetimologijų nerasime vadinamųjų pirminių žodžių kildinimų, t. y. sąsajų su garsų simbolika.

B. Mykolas Lietuvis ir lietuvių filologai

§ 46. Beje, reikia pridurti, kad greta fantastiškiausių etimologijų būta ir gana taiklių pastebėjimų, sugretinimų. Šiuo požiūriu išsiskiria Mykolo Lietuvio veikalas *De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum*, 1615 (parašytas 1550). Jis stengėsi įrodyti, kad lietuvių kalba esanti pusiau lotyniška, *semilatino*, ir pateikė 74 lotynų kalbos leksikos vienetų, kurie tą patį reiškia lietuvių ir lotynų kalboje. Lietuviškų atitikmenų Mykolas Lietuvis nepateikė, tačiau jie lengvai numanomi. Daugelis sugretinimų iš tiesų yra bendros kilmės, giminiški žodžiai, pavyzdžiui, lo. *unda* (vanduō), *sol* (sáulė), *mensis* (mėnesis), *vivus* (gývas), *levis* (leñgvas) ir kt. Ne veltui XX a. mokslininkai autorių laiko vienu iš pirmųjų lietuvių kalbos komparatyvistų (žr. Sabaliauskas 1979, 7t.). Minėtus palyginimus perėmė kai kurie Lietuvio amžininkai ar net XIX a. raštininkai (Pilypas Ruigys, Daukantas ir kt.).

§ 47. Filologų „gramatikų“ tradiciją pradėjo Mažosios Lietuvos kunigas Danielius Kleinas. Savo gramatikos (1653) įžangoje atsakydamas į priekaištus, kad lietuvių kalba yra *mixta et confusa lingua*, teigia, jog daug lietuvių kalbos žodžių kilę iš dalies iš graikų, iš dalies iš lotynų, o daugiausia iš lenkų kalbos. Taigi jis suabsoliutina skolinimosi teoriją. Dalis Kleino nurodytų žodžių yra tiesiog giminiški: gr. *στéγος* [stéγos] ir *stógas*; *vúž*, *νυκτός* [núks, nukτός] ir *naktis*, le. *stol* ir *stálas*³¹. Keli pavyzdžiai iliustruoja iš tiesų tik garsiškai panašius žodžius: gr. *θεός* [tʰeós] ir lie. *Diėvas*; gr. *οἶκος* [oĩkos] ir *úkis*. Tačiau beveik visi pavyzdžiuose su lenkų kalbos gretybėmis nurodyti lietuviški žodžiai tikrai yra skoliniai (slavizmai), plg.: *grzech* – *griekas*,

³⁰ Daugiau apie Lietuvos vardo aiškinimus žr. Dini 2010, 739tt.

³¹ Šie žodžiai dabar laikomi giminiškais (žr. Fraenkel), nors Briukneris ir Būga *stálas*, kaip ir *dvāras*, laikė slavizmu.

gzresznik – griesznikas, pokornie – pakarnas, skarb – skarbas, zakon – zokanas, żywot – žiwatas.

§ 48. Ne taip sėkmingai kaip Mykolas Lietuvis lietuvių kalbos žodžius su šįkart graikiškais žodžiais bandė sieti kitas Mažosios Lietuvos kunigas, leksikografas Pilypas Ruigys, *Betrachtung der Littauischen Sprache*, 1745. Jis nurodo apie 400 bendrų su graikų kalba žodžių. Deja, daugelis jų turi tik panašią reikšmę ir panašiai skamba. Į lyginimą įtraukti ir slavizmai: *nabāgas, grōmata, aliējus, kōžnas* ir kt. – jie Ruigiui atrodo savi žodžiai, nors pats yra nurodęs, kad lietuvių kalboje yra šiek tiek skolinių (lenkų ir vokiečių kalbos kilmės žodžių). Gana sėkminga kryptis pasirinkta aiškinant Lietuvos vardą – jis siejamas su vksm. *lieti*. Daugelio dabartinių etimologų šis etnonimas vedamas iš upėvardžio *Lietauka* atlietuvintos formos **Lietava*, kuri galiausiai susijusi ir su Ruigio bei kitų minėtu vksm. *lieti*³².

§ 49. Tendencija etimologizuoti matyti ir Kristijono Milkau vokiečių–lietuvių kalbos žodyne (1800), kurio vienas iš pagrindinių šaltinių buvo minėto Ruigio vokiečių–lietuvių kalbos žodynas (1747). Žodžiai čia dažnai pateikiami ne abėcėle, o lizdais. Neretai lizdas formuojamas pasitelkiant stoikų pobūdžio etimologijas: *pramogēlė* (reikšme ‘darbas po miego’) dedama prie pagrindinio žodžio *mēgas* ‘miegas’, t. y. laikoma vediniu iš *mēgas*; *kārdas* – prie *kāras*, slavizmas *apiekūnas* ‘globėjas’ ir *apkūnūs* – prie *kūnas*. Naiviųjų etimologijų, ypač dievų vardų aiškinimų, yra Ostermejerio darbuose³³, taip pat net Frydricho Kuršaičio žodynuose pasitaiko nuorodų, kurios rodo ne visada sėkmingas kalbininko pastangas spręsti dėl žodžio savumo ar svetimumo, pavyzdžiui, šalia *derwà* skliaustuose nurodoma le. *drzewo*, tarsi teigiant, jog tai polonizmas (Kuršaitis, 84).

C. Lietuvių tautinis atgimimas XIX a. ir pseudoetimologijos

§ 50. Pseudoetimologijas XIX a. ypač išpopuliarino Pranciškaus Ksavero Bogušo (Bohusz) veikalas *O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa* [žr. Bohusz 1808]. Etimologizuodamas vietovardžius, etnonimus

³² Plg. Zinkevičius 1987, 13tt., Kabelka 1982, 110t. Kitaip, bet neįtikinamai Karaliūnas 1995.

³³ Plačiau žr. Zinkevičius 1990, 262, 264.

jis norėjo parodyti, kad kadaise Lietuvos, Latvijos, Polesės, Prūsijos plote gyvenusi galinga lietuvių tauta, kilusi iš herulių. Taigi, kaip ir ankstesnieji lietuvių autoriai, Bogušas norėjo įrodyti lietuvių kalbos ir tautos senumą bei kilnumą. Pats kilmės aiškinimo būdas niekuo neišsiskyrė iš ankstesniųjų antikos ir vėlesnių laikų žodžių etimologizavimų, plg. *heruliai* (iš tiesų senosios germanų gentys, atsikėlusios iš Skandinavijos, gotų sąjungininkai), Bogušo manymu, yra lietuviški *giruliai*, kilę iš *girià*; *Klaipėda* – iš *Klump pedey*, *Palangà* – iš *Pa langey*. Bogušo studija sulaukė daug dėmesio. Ji buvo išversta į rusų kalbą (1811 m.), Lietuvos ir Lenkijos inteligentijai ji ilgam laikui tapo pagrindiniu žinių apie lietuvių kalbą ir tautą šaltiniu (žr. Zinkevičius 1990, 67). Matyt, ne be šios studijos poveikio 1850 metais Rusijos švietimo ministerijos žurnale neidentifikuotas N. Danila panašiai kildino lietuvių kalbos senuosius asmenvardžius: *Daūmantas* iš *dav man*; *Liūbartas* – iš *liūb arti*, *Aļgirdas* – iš *ar gird*; vietovardžius: *Nēmunas* – iš *ne man*, *Rasėiniai* – iš *rasi eina*.

§ 51. Daug panašių ar tapačių etimologijų vėliau prikūrė žemaičių rašytojai, ypač Simonas Daukantas, taip pat aušrininkai Andrius J. Vištelis, Jonas Užupis-Šerenga, Mikalojus Akelaitis, Mečislovas Davainis-Silvestravičius, Juozas Myliauskas-Miglovara, Vilius Bruožis, Silvestras Gimžauskas, Vincas Pietaris. Akivaizdu, kad dalį aiškinimų jie skolinosi vienas iš kito ar iš pirmtakų. Štai Daukantas veikiausiai iš Bogušo perėmė *herulių* aiškinimą: „vadino tuos getus [...], tose giriose gyvenančius, giruliais, arba girionais“ (DaukR 1, 413), nors yra pateikęs ir dar vieną, savą šio etnonimo aiškinimą: „tie eruliai nesivadino eruliais, bet ejuliais, tai yra einančiais [...] į svetimus kraštus“ (DaukR 2, 55t.).

Minėtų kultūros veikėjų tikslas buvo žadinti tautos savimonę. Dėl to buvo galima pasitelkti lietuvių kalbą; jos giliosios prasmės, „tikrasis“ suvokimas turėjo akivaizdžiai parodyti garbingąsias lietuvių tautos ištaikas, ankstesnės būties harmoniją.

Pseudoetimologijų pobūdis ir turinys

§ 52. Simono Daukanto pseudoetimologijos yra labai artimos mituose, tautosakos veikaluose pasitaikantiems žodžių išaiškinimams (jos labai priartėja prie vadinamosios liaudies etimologijos, žr. § 233). Daugiausia jų galima rasti veikale *BUDA Senovės–Lėtuwiū, Kalnienū ir Zāmajiū* (Petropilie, 1845). Čia žodis (nesvarbu – skolinys ar savas žo-

dis) panardinamas į tokią žodžių aplinką, kuri tarsi savaime nurodo jo etimologiją, pavyzdžiui, „pyragais tebvadina nuo to, jog, iš ragų gerdami, pūrų duona užsikando, nuo ko iki šiolei visokią mielių raugo duoną pyragais tebvadina“ (DaukR 1, 470t.); „tarp tų kambarių viename buvo laikomi javai, kitame drabužiai susverti kybojo, nuo ko ir svirnu vadinos“ (DaukR 1, 433). Taip tekstas pats „augina“, provokuoja pseudoetimologijas, žodžio išvalgas; jos tampa rašymo priemone. Ypač dažnai šitaip Daukanto buvo aiškinama su daiktų pasauliu, materialiąja kultūra susijusių žodžių kilmė (neskaičiuojant gausių asmenvardžių, vietovardžių, švenčių pavadinimų interpretacijų), pavyzdžiui, apie senovinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigą teigiama: „Kožnas toksai kirtis vadinosi kapa, nuo žodžio kapoti“ (DaukR 1, 650); „versta, nuo žodžio versti arba verpti, beje, ženklinti, kaip šiandien tebėr sakoma: *Užversk akmenį, užverpk šmaikštį*“ (DaukR 1, 586).

§ 53. Vėlesnės aušrininkų ir kitų kultūros veikėjų pseudoetimologijos – dažniausiai tik atskiros pastabos dėl vieno ar kito žodžio. Tokius žodžių aiškinimus labiau stengtasi, pasak Vaižganto, įvilkti į mokslo rūbą: „Dabar jau turi ir vardą del *piemens*... kurs tvertas atsakomai žodžių pavidalui: *raumū* (raudonumai), *aszmū* (asztruma) ir t. t. Kaip szitie žodžiai paėjo nū „raudonas, asztrus“, teip ir *piemū* nū pienas gavo savo pradžią“ (Pietaris LAGb, 43). Pakartotos ir Daukanto sukurtos pseudoetimologijos: štai *svodbà* ‘vestuvės’, Daukanto perdirbtas į *suvodbà* ir kildintas iš *suvèsti* (DaukR 1, 461), visai panašiai aiškintas ir aušrininkų: „svodba iš suvadybos pastojusi“ (Bruožis AL, 172); „swodba, suvadba, suvedimas, winčiavonyste, veselija“ (Vištelis VR, 303).

Atkakliai gintas senųjų ir naujesnių skolinių lietuviškumas: germanizmas *kūnigas* kildintas iš *kūnas* (Akelaitis ROL, 24; Pietaris NILb, 174) ar iš „metatezės“ veikiamo *gunikas*, *ganikas* ‘kas gano’ (Vištelis VR, 291); apie slavizmą *dūšià* rašyta – „tikrai lietuviška dūšia: nes daisu dūsojam ir nuliūdime prie Visagalencės Dvasias dūsaujam“ (Myliauskas, žr. Vaižgantas LLPA, 101). Su lietuvių kalbos žodžiais bandyti sieti net visiškai neseni skoliniai. Ypač daug tokių fantastiškų pseudoetimologijų yra prikūręs Vištelis, pavyzdžiui: „ceremonija, ceramonija, paslep-tiški czerų-monai“ (Vištelis VR, 288), „Teatras – ką tą atras? Czwierus, czwierinyčios atras! (Kas nežino antro – nesupras ir nieko neris)“ (Viš-

telis, žr. Vaižgantas LLPA 34) (žodžiu *čvièras* Vištelis vadina komediją, dyvų, prajovų rodymą – Vištelis VR, 288).

§ 54. Net ir Pietaris, Jonas Basanavičius, kurių žodžių kildinimai remiasi senųjų kalbų duomenimis, istorijos bei kultūros faktais, sukūrė nemaža pseudomokslinių interpretacijų: antai slavizmas *grinčìà*, *gryčìà* ‘troba’, Basanavičiaus nuomone, gretintinas su *grenstas*, *griñdys* ir yra savo žodis (BsRR 258); „nuo žodžių *panasa* – *penas* ėmė savo pradžią ir žodis *pienas*, kada lietuviai prasimanę kaimenes maitinosi tik, gal, pienu“ (Pietaris LAGa, 12); „lietuviškas žodis „vilkėti“ liudyja, juog pirmutinė mūsų drapana buvo vilko skura – Herodoto žodžiai tvirtina (...) šitą žodžio išvedimą“ (Pietaris NILa, 136t.)³⁴.

§ 55. Įdomu, kad lietuviškų pseudoetimologijų kūrėjai savo išaiškinimams ne tik ieškojo panašaus skambesio žodžių, bet dėl to kartais net mėgino keisti, „rekonstruoti“ aiškinamojo žodžio pavidalą. Tie žodžio perdirbimai dažniausiai buvo minimalūs, panašūs į antikos nurodytas žodžių keitimo „taisykles“ – vieno, kelių žodžio garsų pakeitimas, išmetimas, sukeitimas, naujų garsų įterpimas. Pavyzdžiui, žodžio pradžios garso neteko *vařsnos* ‘tam tikras ilgio matas’, mat Šerengos jis šlietas prie *ařtìmas*: „arsnos, vėliau varsnos, reiškė artimesnį tolį, tiek kiek jaučiai be poilsio gali žagrę traukti, t. y. apie 100 gerų žingsnių“ (ŠerengLE, 166). Žodžio *dvāras* pradžios garsą pakeitė Daukantas: „nuo žodžio tverti [...] paskui visą gyvenimą tvaru, arba dvaru, vadino, kursai pradžioj iš virbų nutvertas buvo“ (DaukR 1, 430). Retkarčiais perdirbimas galėjo būti ir radikalesnis – iš slavizmo *valdymieras* ‘valdovas’ Daukantas sukūrė *valdvyris* (Daukantas 1984, 142). Pakeisti, perdirbti, t. y. iškraipyti, etimologizuojami žodžiai XIX amžiaus lietuvių kalbos etimologo buvo laikomi rekonstruotais, pirminiais žodžiais, atskleidžiančiais tikrąją žodžio reikšmę, nors iš tiesų tai buvo naujažodžiai (plg. dar *širmėga* ‘sermėga, toks viršutinis drabužis’ (ŠerengLE, 83); *kepla* ‘pekla, pragaras’ (Vištelis, žr. Šliūpas 1890, 67); *tautoriai* ‘totoriai’ (DaukR 1, 719); *skitlingas* ‘titnagas’ (ŠerengLE, 148), kuris perdirbtas iš rytų aukštaičių šnektose pasitaikančio *tūtilingas* ‘titnagas’).

³⁴ Žodžiai *vilkėti* ir *vilkas* buvo bandomi susieti Franco Špechto, tačiau vėliau pastebėta, kad dėl fonetinių skirtumų (skirtingo *k*: **k* ir **kʷ*) šie žodžiai nėra giminiški.

Taigi iki XX a. pradžios Lietuvos veikėjai buvo užsidegę kurti lietuvių kalbos žodžių pseudoetimologijas³⁵. Mokslinė lietuvių etimologija gimė ne Lietuvoje ir ne Lietuvos kultūrininkų galvose. Ji neatsiejamai susijusi su apskritai visos indoeuropiečių kalbų etimologijos atsiradimu XIX a. viduryje germanų kraštuose.

3. Moderniosios etimologijos istorija

§ 56. XIX a. vietoj žaidybinės, idėjų pseudoetimologijos susiformavo mokslinė etimologija. Taigi tikrosios etimologijos istorija prasideda nuo XIX a. Kaip iš filosofinės, ontologinės, žaidybinės pseudoetimologijos XIX a. viduryje apskritai galėjo išsirutulioti moderni mokslo disciplina, išsivystyti mokslinė etimologija? Kaip buvo rasti iki tol savavališkai traktuoti garsų dėsniai, istorinis supratimas apie kalbas, jų ryšius, supratimas apie žodžių kilmės kelius?

A. Istorinės–lyginamosios kalbotyros ir etimologijos pradžia

§ 57. Etimologijos mokslo gimimas neatsiejamas nuo visos istorinės–lyginamosios kalbotyros radimosi. Didžiausią indėlį čia įnešė germanų kraštų, ypač vokiečių žemių, mokslininkai. Rastis istorinei–lyginamajai kalbotyrai ir etimologijai buvo labai palanki aplinka ir metas – romantiški germanų kalbų praeities, tautosakos, senųjų veikalų tyrimai ir Vilhelmo fon Humbolto (Wilhelm von Humboldt) kalbos filosofinės idėjos³⁶ bei siūlymas istorinį–lyginamąjį metodą taikyti kalbotyrai (žr. Humboldt 1821; 1836). „Radus“ sanskritą, indų gramatikas XIX amžiaus pradžia tapo žymiu kalbotyros šuoliu. Laipsniškai augo lingvistinis pažinimas.

§ 58. XVIII a. pabaigoje europiečius su sanskritu išsamiai supa-

³⁵ Beje, dabartinėje internetinėje erdvėje sklendo daug lietuvių kalbos žodžių pseudoetimologijų, jų kritiką žr. Zinkevičius 2004 ir 2006.

³⁶ Humboltas teigė, jog kalba yra dinamiška, lanksti, prisitaikanti, ji tarsi glaudžiasi prie tautų ir individų individualumo. Kalba esanti panaši į valstybę – joje galima užčiuopti įstatymo ir laisvės ryšį.

žindino sero Viljamo Džonso (William Jones) pranešimas bei straipsnis apie Indiją ir sanskritą. Jis palygino egiptiečių, indų, graikų ir romėnų dievų sampratą ir rado daug mitologijos, kulto panašumų, bendrumų. Džonsas pirmasis suvokė genetinę sanskrito, graikų, lotynų, gotų, germanų, slavų, keltų kalbų giminystę. Šias indoeuropiečių kalbas jis bendrai pavadino arijų kalbomis (av. *airiia-* ‘ariškas, arijų tautos’, s. pers. *ariya-* ‘arijai’, s. i. *árya-* ‘ariškas, arijų tautos’ ir ‘arijai [tokią tautą sudariusios aukštesnės visuomenės kastos]’). Klasikinės jo mintys apie genetinį kalbų artimumą buvo pasakytos 1786 metais Kalkutoje Azijos draugijoje skaitytame pranešime *The Sanscrit Language* (1786) (publikuota vėliau, žr. Jones 1788): „Sanskrito kalba, kad ir kokia ji būtų sena, yra nuostabios struktūros; tobulesnės negu graikų kalba, turtingesnės negu lotynų kalba ir rafinuotesnės negu bet kuri iš šių, tačiau šioms dviem kalbų struktūroms ji per daug artima tiek veiksmažodžių šaknų, tiek ir gramatinių formų požiūriu, kad tas artimumas būtų galėjęs atsirasti atsitiktinai; artimumas iš tikrųjų yra toks didelis jog nė vienas filologas negalėtų visų šių trijų kalbų tyrinėti, netikėdamas, kad jos kilo iš vieno bendro šaltinio, kuris jau galbūt nebeegzistuoja. Esama panašaus pagrindo, nors ir ne tokio įtikimo, manyti, kad ir gotų, ir keltų kalbos [...] esančios tos pat kilmės kaip sanskritas; taip pat ir senovės persų kalba galėtų būti priskirta prie tos pat šeimos“.

§ 59. XIX a. Džonso minėtos kalbos imtos moksliai lyginti. 1808 metais vokiečių mokslininkas Frydrichas Šlėgelis išleido veikalą apie indų kalbą ir išmintį (Schlegel 1808), kuriame gana detalai įrodė sanskrito giminiškumą graikų, lotynų, germanų ir persų kalboms. Jis net pavartojo terminą „lyginamoji gramatika“. Tačiau Šlėgelis klydo, išskeldamas daugelio vėliau kartojamą mintį, kad anos kalbos kilo iš sanskrito. Šiuo atžvilgiu Džonsas už Šlėgelį buvo pranašesnis.

Daug tiksliau kalbas lygino ir toliau istorinę–lyginamąją kalbotyrą formavo dano Rasmuso Christiano Rasko veikalas apie senųjų šiaurės germanų ir islandų kalbų kilmę (1814; publikuota vėliau, Rask 1818) bei Franco Bopo (Franz Bopp) 1816 metų darbas apie sanskrito ir kitų kalbų asmenavimo sistemą bei vėlesnė tų kalbų gramatika (Bopp 1816; 1833). Veikiausiai Francas Bopas įtvirtino ir terminą indoeuro-

piečiai³⁷ (jis apima tautas Indijoje ir Europoje).

§ 60. Istorinei-lyginamajai gramatikai ir etimologijai ypač daug nusipelnė Jakobas Grimmas (Jacob Grimm). Grimmas sukūrė etimologinį garsų lyginimo metodą, kuris tapo pagrindu visai garsų istorija paremtai kalbotyrai, ypač istorinei fonetikai. Kalbose jis ieškojo giminiškų, genetiškai tapačių žodžių, juos lygindamas nustatė indoeuropiečių kalbų fonetinius atliepinius ir darė išvadas apie vykusius garsų kitimus, garsų dėsnius. Grimo vokiečių kalbos gramatikoje (1819–1837, žr. Grimm) aprašyti iš esmės beveik visi pagrindiniai germanų kalbų garsų dėsniai. Taigi mokslinė etimologija iš pradžių buvo tik specifinis istorinės gramatikos metodas³⁸, o ne atskira, savarankiška disciplina.

§ 61. Įdomu tai, kad etimologinis metodas toliau augo, tobulėjo remdamasis savo paties sąlygotais istorinės-lyginamosios kalbotyros rezultatais. Jau atpažinti garsų kitimo dėsniai kalbininkams leido nustatyti vis kitas giminiškų žodžių sąsajas (t. y. rasti naujų bendros kilmės žodžių) ir savo ruožtu toliau perprasti dar neaprašytus dėsnius.

Tik pažįstant garsų kitimus, galima nustatyti, ar panašiai skambantys žodžiai iš tiesų yra tapatūs, ar genetiškai skirtingi. Antai senieji etimologai lo. *canis* ‘šuo’ siejo su garsiškai panašiu *canere* ‘dainuoti’, taigi šuo suvoktas kaip dainininkas, tačiau iš tiesų ši žodį reikėtų siekti su s. i. *śvā* (gen. sg. *śvāḥ*) ‘šuo’, gr. *κύων* [kúōn] (gen. sg. *κυῶς* [kunós]), atspindinčiais **k̑wō*, **kuōn*, gal ir vok. *Hund* ‘šuo’ (jei šis iš tiesų kilęs iš **k̑wō*). O lo. *canere* turi ryšį su vok. *Hahn* ‘gaidys’ (dėl lo. [c] – vok. [h] plg. lo. *cornu* – vok. *Horn*), tai jis iš tiesų yra dainininkas.

³⁷ Vok. *indo-europäisch* ar *indisch-europäisch* jis pradėjo vartoti nuo 1833-ųjų. Terminas (angl. *Indo-European*) 1813 metais buvo pasiūlytas (galbūt ir sukurtas) garsaus fiziko Dr. Tomo Jango (Thomas Young). Vėliau vokiečių kalbotyroje įsigalėjo jau iš pat pradžių konkuravęs terminas vok. *indogermanisch*: tai pavadinimas, apimęs piečiausią indoeuropiečių kalbą, indų, ir šiauriausią – germanų (t. y. senosios islandų). Šį pavadinimą (pranc. *indogermanique*) 1810-aisiais pavartojo prancūzų geografai Konradas Maltė-Brunas (Conrad Malte-Brun), o 1823-aisiais – vokiečių mėgėjas kalbininkas Julijus Klaprotas (Julius Klaproth), žr. Szemerényi 1999, 12t. ir kt.

³⁸ Etimologija vadinta svarbiausiu, tikriausiu diachroniniu kalbotyros elementu, žr. Malkiel 1975, 120.

B. Augusto Frydricho Poto indėlis

§ 62. Sistemine disciplina etimologija tapo Augusto Frydricho Poto (August Friedrich Pott) dėka. Jo veikalai buvo specialiai skirti indoeuropiečių kalbų žodžių etimologijos tyrimams (žr. Pott 1833–1836; ir antras išplėstas leidimas, žr. Pott 1859–1876³⁹). Taigi etimologija nebetraktuota vien kaip specifinis kitų disciplinų metodas. Potas, remdamasis istorinės-lyginamosios kalbotyros darbais, surinko, aptarė ir apibendrino visas tuo metu nustatytas žodžių etimologijas, bendros kilmės žodžius (žinoma, vertinant nūdienos žvilgsniu kai kurios etimologijos, žodžių sąsajos yra klaidingos). Jo veikalai buvo panašūs į enciklopedinį žodyną – pirmajame tome aptarti kalbų prielinksniai, o kituose tomuose nagrinėjama likusi kalbų leksika (žodžių šaknys), kuri suskirstyta į grupes pagal tam tikrą tvarką (žiūrint į vienodus šaknies ar kamieno galo garsus). Dar smulkiau, atskirais skirsniais, straipsniais, buvo aptariamai vienos kalbos žodžio, kuris nurodomas skirsnio pradžioje, visi žinomi giminiški kitų kalbų atliepiniai, jų tarpusavio formalūs, semantiniai ryšiai, kai kur pateikiama dar tik pirmuosius žingsnius žengiančios istorinės morfologijos žinių. Štai aptariant sanskrito veiksmąžodį *sū-* ‘gimdyti’, jo dalyvį *suta* (t. y. ‘pagimdytas’), reiškiantį ‘sūnus, princas’, paminėti ir kiti giminiški žodžiai snskr. *sūnu-*, go. *sunu-s* ir kt. bei pateikta lyginamoji penkių kalbų (sanskrito, lietuvių, gotų, senosios šiaurės germanų, senosios vokiečių aukštaičių kalbos) linksniavimo paradigma (žr. Pott 1867 2(2), 1316). Šiaip jau žodžių straipsniai minėtuose veikaluose labai nelygiaverčiai. Vienur tepateikiamas žodis ir jo reikšmė, kitur žodžių aptarimas prilygsta didelei studijai, kurioje minimi ne tik giminiški, bet ir semantiškai ar tipologiškai susiję žodžiai, tarkim, prie vedų veiksmąžodžio *tū-* ‘būti stipriam, galėti’ nagrinėjama ne tik lie. *tautà* ar vok. *deutsch* ‘vokiškas, vokiečių’, bet ir kiti vokiečių tautos bei kalbos pavadinimai, germanų pavadinimas, kitų tautų

³⁹ Pirmojo leidimo antraštė informavo, kad tai indoeuropiečių kalbų etimologijos tyrimai, ypač atsižvelgiant į sanskritą, graikų, lotynų, lietuvių ir gotų kalbų garsų pokyčius, o antrajame leidime nurodyta, kad remtasi sanskritu, senosios persų, graikų, lotynų, lietuvių (t. y. baltų)–slavų, germanų, keltų kalbų pagrindinėmis formomis, bei pridėta paantraštė – indoeuropiečių kalbų šaknų žodynas.

etnonimai; skirsnyje apie snskr. *deva*- ‘dievas’ aptariami ir saulės, dienos, mėnulio pavadinimai įvairiose kalbose, rašoma net apie vokiečių kalbos savaitės dienų pavadinimus.

Gilėjant istorinės fonetikos, morfologijos, žodžių darybos pažinimui, augo, plėtėjo ir etimologijos poreikiai bei reikalavimai. Galima saykti, kad etimologijos lygis visuomet priklausė nuo visų istorinių kalbos disciplinų mokslinio lygio, nuo bendros istorinės-lyginamosios kalbotyros padėties.

C. Formalioji šaknies etimologija. Pirmieji indoeuropiečių leksikos etimologiniai žodynai

§ 63. XIX amžiaus viduryje išsamiai etimologiškai pradėta tirti atskirų kalbų leksika – čia ypač pasižymėjo Georgas Kurcijus (Curtius), tyręs graikų leksiką, pritaikęs istorinį-lyginamąjį metodą klasikinei filologijai, Frydrichas Dycas (Friedrich Diez), romanų kalbų tyrėjas, Augustas Šleicheris (Schleicher), pasiekęs XIX a. vidurio indoeuropeistikos viršūnę. Prie etimologijos tobulėjimo prisidėjo sudaromi įvairių indoeuropiečių kalbų, tarmių žodynai, kadangi taip buvo užfiksuota svarbi etimologijai darbinė medžiaga.

§ 64. Etimologai didžiausią dėmesį skyrė žodžio pavidalo fonetinės raidos rekonstrukcijai, faktiškai buvo rekonstruojama tik žodžio šaknis, kamienas, o semantika ir dar tik pirmus žingsnius žengianti istorinė morfologija bei daryba buvo antraeilis dalykas.

Nemažą įtaką etimologijai darė vadinamoji jaunagramatikų (Junggrammatiker) mokykla⁴⁰, susiformavusi Leipcige 1870 metų pabaigoje. Jaunagramatikiai didelį dėmesį skyrė formaliems žodžių sugretinimams. Jie net per daug suabsoliutinavo fonetinių dėsnių veikimą, teigė, jog kalbos garsų dėsniai veikia be išimčių. Dėl per didelio formalizmo mokykla gana greitai sulaukė oponentų, ypač Augusto Šleicherio, Hugo Šucharto (Schuchardt), kritikos.

⁴⁰ Jos atstovai: Augustas Leskynas [Leskien], Karlas Brugmanas [Brugmann], Hermanas Osthofas [Hermann Osthoff], Hermanas Paulis [Hermann Paul], Vilhelmas Braunė [Wilhelm Braune], Eduardas Zyversas [Sievers] ir kt.

Akivaizdu, kad etimologija nėra tik formalus palyginimas. Daugelio pirmųjų etimologijų trūkumas rekonstruojant vien žodžių šaknis – neretai buvo atkuriami per daug abstraktūs, nieko nesakantys „pirminės reikšmės nešikliai“, kurių nebuvo galima vadinti tikraisiais etimonais.

§ 65. Vien į šaknies etimologiją buvo orientuotas ir 1868 metais Augusto Fiko (Fick) sudarytas pirmasis istorinis-lyginamasis indoeuropiečių kalbų žodynas, bandęs aprėpti visą bendrąją leksiką, būdingą kadaise egzistavusiai indoeuropiečių prokalbei (žr. Fick). Šis veikalas, kuris galėjo būti parašytas tik išsamiai etimologiškai ištyrus indoeuropiečių kalbas, buvo dar tik kuklus bandymas. Vėliau jis buvo pildomas, plečiamas, tikslinamas, todėl trys vėlesnieji leidimai⁴¹ išėjo kitu pavadinimu ir keliais tomiais (žr. VWI; pirmasis leidimas buvo vieno tomo). Ketvirtojo leidimo keltologinę dalį 1894 metais esmingai pildė Adalbertas Becenbergeris (*Bezenberger*) su Vitliu Stouksu (*Whitley Stokes*), o germanistinę dalį 1909 metais – Hjalmaras Falkas bei Alfas Torpas.

1927–1930 metais pasirodęs antrasis dviejų tomų indoeuropiečių prokalbės leksikos etimologinis žodynas tokiu pat pavadinimu kaip ir pirmojo vėlesni leidimai (lyginamasis indoeuropiečių kalbų žodynas) neišvengė etimologijos ligų (žr. Walde Pokorny). Jo autoriai Aloizas Valdė (Alois Walde) ir Julijus Pokornas (Julius Pokorny) per didelį svorį taip pat teikė formaliajai, fonetinei tyrimų pusei. Panašius priekaištus galima skirti ir trečiajam bandymui aprėpti indoeuropiečių bendrąją leksiką – Julijaus Pokorno indoeuropiečių kalbų žodynui (žr. Pokorny), kuris išėjo po Antrojo pasaulinio karo 1948–1969 metais (du tomai). Be to, čia per menkai remtasi kai kurių neseniai atrastų indoeuropiečių kalbų duomenimis, nepakankamai profesionaliai įvertinti ir indų-iranėnų kalbų faktai (žr. § 105).

D. Etimologija – daikto ir žodžio istorija

§ 66. Kaip priešprieša tokiam etimologijos konceptui atsirado kita etimologijos kryptis – vis labiau nuo pirminės žodžio (pavidalo) istorijos pereita prie apskritai žodžio istorijos: ieškota glaudžių ryšių su daiktų istorija, kultūros istorija plačiaja žodžio prasme (apie tai užsiminė dar

⁴¹ 1870–1871 (du tomai); 1874–1876 (keturi tomai); 1890–1909 (trys tomai).

Grimas). XX a. pirmojoje pusėje imtasi tirti konkrečius dalykus, daiktus įvardijančių žodžių etimologijas. Tai onomasiologijos mokslo pradžia. Vėliau Rudolfas Meringeris ir Hugas Šuchartas (Hugo Schuchardt), besiginčijantys austrų kalbininkai, pagrindė vadinamąją *Žodžių ir daiktų* tyrimų kryptį (*Wörter und Sachen* arba *Sachen und Wörter*). 1909 metais Meringeris įsteigė žurnalą tuo pačiu pavadinimu – *Wörter und Sachen*. Tokiems tyrimams svarbūs tapo ir tarmių, kalbinės geografijos tyrimai, ir tipologijos, kuri tiria, kaip tą ar kitą realiją įvardija skirtingos kalbos, duomenys. Abu mokslininkai⁴² net per daug akcentavo realijos, dalyko, kuri įvardijo etimologizuojamas žodis, istorijos, ypatumų tyrimus. Taigi mestasi į kitą kraštutinumą: vien į įvardijamos realijos tyrimus.

Mokslinė etimologija turėjo išvengti šių dviejų blygybių, perdėjimų – vien šaknies etimologijos ir vien žodžio (daikto) istorijos be jo kilmės. Etimologui reikėjo stengtis susieti, suvienyti abi tyrimo puses. Taigi viena vertus, tirti žodžio garsinę, darybos, semantikos istoriją, kita vertus – suvokti žodžio ryšį su įvardijamu dalyku ir jo motyvaciją, žodžio ryšį su giminiškais vediniais, tiksliai žodžio vietą leksinėje sistemoje.

E. Naujų kalbotyros pasiekimų reikšmė XX a. etimologijai

§ 67. XX a. viduryje etimologijos metodai prasiplėtė žodžių semantikos tyrimų laimėjimais. Atsižvelgta į semasiologijos metodus, tiriančius žodžio reikšmės pokyčius, kad būtų galima geriau suvokti žodžio turinį, nustatyti pirminę reikšmę. Jostas Tryras (Trier), kuris dėl etimologinių tvorą, žiedą įvardijančių ir kitų žodžių tyrimų laikytinas tipišku *Žodžių ir daiktų* krypties atstovu, veikalui apie vokiečių leksiką (žr. Trier 1931) tarsi perkėlė Ferdinando de Sosiūro mokymą į leksikologiją. Pasak jo, kadangi kiekvienas ženklas susijęs su kitu, svarbu nustatyti, kokia yra žodžio vieta tarp kitų žodžių. Tryras pagrindė žodžių lauko teoriją: sinchroniškai visi sinoniminiai, artimos reikšmės žodžiai susisieja į laukus, jų reikšmės be spragų, kaip mozaika uždengia tam tikrą dalykinę sritį; nustačius tų laukų tarpusavio priklausomybę galima būtų atskleisti kalbos pasaulio vaizdą.

⁴² Šuchartui svarbiausia ištirti priežastis, dėl kurių sąvokos ir mintys keičia savo išraiškos formą (Schuchardt, 156).

Pakitęs vieno žodžių laukui priklausančio žodžio reikšmei, kinta visa žodžių lauko struktūra. Vadinas, būtina istoriškai tirti ne vieną žodį izoliuotai, o visą žodžių lauką. Tad Tryro samprata skatino vengti izoliuotos „atomistinės, kabinetinės“ etimologijos.

§ 68. Etimologiniams žodžio formos tyrimams didelę reikšmę turėjo XX a. pradžioje ir vėliau paskelbti Antuano Mejė (Meillet), Emilio Benvenisto (Benveniste) tyrimų rezultatai, kurie tobulino istorinį-lyginamąjį metodą, nustatė istorinės morfonologijos dalykus, taip pat remiantis Ferdinando de Sosiūro mintimis išplėtota laringalų teorija (žr. § 122–127), istorinės morfologijos pasiekimai, ypač istorinės darybos tyrimai⁴³, kaitybinių kirčio–abliauto klasių teorija⁴⁴ (apie šiuos dalykus žr. toliau).

§ 69. Žymius etimologijos mokslo pokyčius liudija dalis naujaujų etimologinių žodynų: Helmuto Rikso, Dagmaros Vodtko vadovaujami darbai, Manfredo Mairhoferio žodynai (žr. Rix; Wodtko Irslinger, Schneider 2008; Mayrhofer 1991–1997), kai kurie etimologinių žodynų projektai (žr. dar § 91, 98, 104, 107, 108).

Dabarties etimologija tampa vis reiklesnė. Remiantis kalbos dėsniais ir kalbos vystymosi tendencijomis būtina aptarti ne vieną aspektą: žodžio fonetiką, morfologiją, darybą, fonetinius ir semantinius variantus, giminiškų kalbų atitikmenis, sinonimų lauką, įvardijamos realijos, sąvokos istoriją. Tačiau ypač svarbi išlieka subjektyvi paties tyrėjo pozicija, įnašas – juk etimologija ne amatas, o menas.

Atskirų kalbų, kalbų grupių etimologijos plėtojimąsi savaip koreguoja ir skirtinga medžiagos padėtis (bazė), ir apskritai kalbotyros kryptys. Štai romanų kalbų etimologija dažniausiai remiasi lotynų kalba, o germanų, slavų, baltų kalbų – rekonstrukcijomis.

⁴³ Minėtini: Manu Leumanas [Leumann], Albertas Debruneris [Debrunner], Jakobas Vakernagelis [Jacob Wackernagel], Vilhelmas Šulcė [Wilhelm Schulze], Hansas Krahe [Krahe], Ernstas Rišas [Risch], Manfredas Mairhoferis [Mayrhofer], Volfgangas Meidas [Wolfgang Meid], Helmutas Riksas [Rix].

⁴⁴ Tai tyrė Holgeris Pedersenas [Pedersen], Ježis Kurilovičius [Jerzy Kuryłowicz], Franciskus Keiperis [Franciscus B. J. Kuiper] ir ypač Erlangeno universiteto mokykla, skatinama Karlo Hofmano [Hoffmann] nuo 1964 metų, – Heineris Eichneris, Johana [Johanna] Narten, Joachimas Šindleris [Schindler] ir kt.

4. Lietuvių kalbos moderniosios etimologijos istorija

A. Lietuvių kalbos etimologijos indoeuropeistikos kūrėjų veikaluose

§ 70. Lietuvių kalbos duomenys buvo įtraukti jau į pirmuosius istorinės-lyginamosios kalbotyros veikalus XIX a. pradžioje. Susidomėti lietuvių kalba skatino žinia, kad ji kai kuriais bruožais buvo stublinamai panaši į atrastąjį sanskritą. Dėl šios priežasties lietuvių kalba pasinaudojo Francas Bopas, Rasmusas Raskas (duomenys imti iš Mažosios Lietuvos veikalų: Kristijono Milkaus gramatikos (1800), Ferdinando Neselmano lietuvių–vokiečių žodyno (1851), 1816 metų Biblijos vertimo; taip pat gal ir iš žemaičio Kiprijono Nezabitauskio žodyno⁴⁵).

§ 71. Pirmasis moderniosios etimologijos veikalas, Augusto Poto etimologijos tyrimai (Pott 1833–1836), kaip matyti iš pavadinimo, taip pat įtraukė lietuvių kalbos medžiagą. Ją etimologijos mokslo pagrindėjas ėmė iš Mažosios Lietuvos tekstų – Pilypo Ruigio, Kristijono Milkaus, Ferdinando Neselmano darbų.

Apie baltų kalbas Potas vėliau lotyniškai parašė atskirą studiją (Pott 1837). Čia pateikta nemaža labai vykusių baltų ir slavų leksikos gretinimų. Didžiausias darbo trūkumas yra tas, kad tarp savų žodžių įpainiota ir skolinių.

§ 72. Gausiai lietuvių kalbos medžiaga remiamasi pirmajame indoeuropiečių leksikos žodyne, parašytame Augusto Fiko. Vėlesniuose žodyno leidimuose viena tomo dalis specialiai buvo skirta baltų-slavų leksikai: *Wortschatz der graeco-italischen, der slavodeutschen, der lettoslavischen Spracheinheit, Anhang zum pruso-lettischen Wortschatz* (antras tomas, 1876²).

Indoeuropeistikos kūrėjai išsamiai lietuvių kalbos žodžių kilmės netyrė, tam trūko išsamių žinių apie lietuvių kalbą, pačios kalbos mokėjimo.

⁴⁵ Daugiau žr. Sabaliauskas 1979, 48, 50.

B. XIX–XX a. pradžios lietuvių kalbos etimologijos

§ 73. Daug geriau lietuvių kalbą mokėjo (išmoko būdamas Rytų Prūsijoje) ir didelį dėmesį jai skyrė kitas žymus istorinės-lyginamosios kalbotyros atstovas Augustas Šleicheris. Parašytoje pirmojoje mokslinėje lietuvių kalbos gramatikoje yra skirsnis *Šis tas apie skolintus žodžius* (Schleicher 1856, 167–169). Čia Šleicheris pirmasis mėgino suformuluoti skolinių nustatymo kriterijus lietuvių kalboje. Nustatant žodžio skolinimą ar savumą svarbiausia atsižvelgti į giminiškų žodžių grupę, jų šaknies, kamieno ypatumus, fonetinių dėsnių atitikimą. Lie. *dūšià* esąs skolinys, nes šalia lie. šaknies *dus-* (*dausà, dūsauti*) lauktume formos **dusé*.

§ 74. Po kelių dešimtmečių pasirodė stambus Aleksandro Briuknerio (Alexander Brückner) darbas apie lietuvių (baltų) slavizmus (Brückner 1877). Taip prasidėjo naujas, sisteminis lietuvių kalbos skolinių tyrimo etapas. Autorius stengėsi aprašyti kriterijus, kurie padėtų nustatyti, iš kurios slavų kalbos atėjęs skolinys, nurodyti tam tikrus specifinius lietuvių ir slavų kalbų fonetinius, morfologinius atitikmenis, slavizmų fonetinius pakitimus, lyginant su skolinimo šaltiniu. Beje, veikalo įžangoje aptarti bei nurodyti ir lietuvių kalbos germanizmai. Pagrindinis Briuknerio veikalo trūkumas – nemaža dalis savų lietuviškų žodžių palaikyta skoliniais: *arúodas, kárvė, kréslas, kuñpis, nýtis, prašýti, sarmatà, súodžiai* ir kt.

Vieną kitą lietuvių kalbos žodį Briukneris etimologiškai aiškinti bandė ir savo 1927 metais išleistame lenkų kalbos etimologiniame žodyne. Bet čia pilna netikslumų, korektūros klaidų, netiksli žodžių rašyba, neatsižvelgta į žodžio kirčiavimą.

§ 75. Nuo 1868 metų baltų finizmus bei finų baltizmus gana įžvalgiai tyrė danų kalbininkas Vilhelmas Tomsenas (Thomsen). Tyrimai buvo apibendrinti 1890 metais išleistame klasikiniame veikale (žr. Thomsen 1890). Jis išliko svarbus ir savo metodologine puse. Tomseno darbais vėliau rėmėsi Kazimieras Būga, Janis Endzelynas.

§ 76. Lietuvių kalbos etimologijų yra Augusto Leskyno (Leskien) 1884 metais išleistame veikale apie lietuvių kalbos šaknies balsių kaitą (žr. Leskien 1884). Faktinė lietuvių kalbos medžiaga imta iš Neselmano lietuvių–vokiečių žodyno, Frydricho Kuršaičio, Šleicherio darbų, brolių Juškų dainų rinkinio, senųjų ir XIX a. tekstų (Valančiaus, Ivinskio), pa-

ties rinktos lietuvių tautosakos. Be etimologinių žodžių sugretinimų iš minėto Fiko žodyno (kurių daugelis ir šiandien nekelia abejonių), yra tokių, kuriuos Leskynas pirmasis paskelbė ir kurie vėliau pateko į plačią etimologinę apyvartą: *bal̄das – bildėti, bāras – bērti, gālas – gēlti, kārtas – kīrsti, skarà – sk̄irti, talkà – tel̄kti* ir kt.

Kitas garsus Leskyno darbas apie lietuvių kalbos vardažodžių darybą (Leskien 1891) buvo labai išsamus, stebinantį medžiagos gausumu ir sistemingas tyrimas. Žodžių kilmės dalykai čia daug kur buvo perimti iš Fiko ir neseniai pasirodžiusių etimologinių studijų, žodynų: minėtojo Briuknerio slavizmų žodyno, slovėno Frano Miklošičiaus slavų kalbų etimologinio žodyno (1886), Tom-seno darbų. Didelis Leskyno veikalo indėlis yra tai, kad apginta nemaža iki tol slavizmais laikytų lietuviškų žodžių (ypač iš Briuknerio veikalo).

§ 77. Vertas paminėti reikšmingas Ericho Bernekerio darbas (deja, nebaigtas) – 1908–1913 metų slavų kalbų etimologijos žodynas (žr. Berneker). Čia yra ne tik vykusiai nustatytų slavų kalbų etimologijų, bet ir gausiai remiamasi baltų kalbų faktais. Ši slavų etimologijos žodyną buvo labai pamėgęs Būga, kuriam jis buvo akstinas naujoms baltų kalbų etimologijoms.

§ 78. Lietuvių kalbos etimologijų, tiek skolinių, tiek savų žodžių tyrimų, yra parašę beveik visi didieji to meto kalbos istorikai, ypač slavistai, germanistai – Johanas Šmitas (Schmidt), Adalbertas Becenbergeris, Valteris Prelvicas (Prelwiz), Viljamas Pirsonas (William Pierson), Ferdinandas de Sosiūras, Christianas Ūlenbekas (Uhlenbeck), Evaldas Lidenas (Lidén), Herbertas Petersonas (Petersson), Peras Personas (Persson), Hermanas Hirtas (Hirt) ir kt.⁴⁶, taip pat ir žymusis latvių kalbininkas Janis Endzelynas⁴⁷. Tačiau galutinai lietuvių kalbos etimologijos mokslas susiformavo XX a. pirmojoje pusėje, kai lietuvių kalbos žodžių kilmę aiškintis ėmėsi Kazimieras Būga⁴⁸.

⁴⁶ Plačiau apie šiuos tyrėjus žr. Algirdas Sabaliauskas 1979.

⁴⁷ Pastabos dėl kai kurių lietuvių kalbos žodžių kilmės įdėtos ir į Endzelyno redaguotą žymųjų latvių–vokiečių kalbos žodyną (žr. ME).

⁴⁸ Latvių etimologijai panašią įtaką turėjo Janis Endzelynas.

C. Kazimieras Būga

§ 79. Beveik visos Būgos lietuvių kalbos žodžių etimologijos paskelbtos straipsniais: „Baltica“ (rusų žurnale *Russkij filologičeskij vestnik* 65, 1911), „Slaviano-baltijskije etimologii“ (1912–1916 metais įvairiuose minėto rusų žurnalo numeriuose)⁴⁹, ir smulkesniais straipsniais įvairiuose periodiniuose leidiniuose; kai kurios etimologijos trumpai aptartos kitus kalbos klausimus gvildenančiuose veikaluose. Nedidelė išimtis – „Priedėlis etimologijos žodynui“, specialiai parašytas iš ankstesnių straipsnių formuojamai knygai *Kalba ir senovė* (1922), norint užpildyti liekančius tuščius puslapius. Apie skolinius rašyta rusų žurnale *Izvestija* 17(1), 1912 – „Lituanica“; „Visųsenieji lietuvių santykiai su germanais“ – žurnale *Švietimo darbas* 5–6, 1921, „Die littauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter“ – žurnale *Zeitschrift für slavische Philologie* 1, 1925 (publikuota po Būgos mirties). Būga ketino rašyti etimologinį lietuvių kalbos žodyną, buvo sudaręs 19 000 kortelių kartoteką, tačiau žodyno dėl ankstyvos mirties neparengė.

§ 80. Būgos etimologijoms būdingas aiškumas, gera motyvacija, išsamiai naudojamosi tarmių, senųjų raštų duomenimis ir svarbiausia – akivaizdi etimologui būtina nuovoka, gebėjimas atpažinti tikruosius žodžių ryšius, iš keliolikos galimybių išrinkti tinkamiausią. Iš vertingiausių Būgos etimologijų galima nurodyti žodžių *óras, mēdžias, laūkas, našlė, kāmanos, spañguolė* kilmės aiškinimus⁵⁰. Vertingi ir skolinių tyrimai, ypač nepelnytai tokiais laikytų žodžių išaiškinimas. Gaila, kad nemaža dalis Būgos etimologijos darbų pa-

⁴⁹ *Rinktiniuose raštuose* paskelbti Būgos nebaigti straipsniai: „Замечания и дополнения к этимологическому словарю русского языка А. Преображенского“ (t. y. „Pastabos dėl A. Preobraženskio rusų kalbos etimologijos žodyno ir jo papildymai“; visas tekstas neišlikęs, žr. Būga 2, 499–695); „Priedėlis etimologijos žodynui“ – straipsnis būtų buvęs skirtas leidiniui „Tauta ir žodis“; tai etimologijos, kurios Būgai kilo skaitant Trautmano žodyno (apie jį žr. § 102) korektūras (žr. Būga 3, 779–781).

⁵⁰ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – Kazimieras Būga.

rašyti ne lietuvių kalba – tad prie etimologijos mokslo lietuviško stiliaus puoselėjimo Būga prisidėjo tik iš dalies.

D. Apibendrinamieji lietuvių kalbos etimologijos veikalai XX a. viduryje. Pirmasis lietuvių kalbos etimologijos žodynas

§ 81. Po ankstyvos Būgos mirties, XX a. ketvirtajame, septintajame dešimtmetyje mėginta sisteminti lietuvių kalbos žodžių etimologijos tyrimus. Senųjų lietuvių tekstų slavizmus revizavo Pranas Skardžius (žr. Skardžius 1931; dar žr. § 217); germanizmų tyrimus bandė aprėpti Kazys Alminauskis (Alminas) (žr. Alminauskis; dar žr. § 220). Vėliau lietuvių kalbos etimologijos tyrimai iki XX a. vidurio buvo apibendrinti pirmajame lietuvių kalbos etimologijos žodyne, parašytame vokiečių indoeuropeisto Ernsto Frenkelio (žr. Fraenkel)⁵¹. Frenkelio žodynas iš pradžių buvo leidžiamas sąsiuviniais (vok. Lieferungen). Išėjus septyniems sąsiuviniams, Frenkelis mirė (1957 metais). Likusią žodyno dalį – daugiau kaip pusę darbo – leidybai parengė Frenkelio mokiniai. Veikiausiai dėl to žodyne matyti daug nelygumų, neretai vietoj žodžio etimologijos pateikta neapdorota medžiaga, nepakankamai gerai sutvarkytos žodyno nuorodos, temos. Ypač neišsamiai aptarti lietuvių kalbos skoliniai, dalis jų buvo visai neįtraukta, o kai kurie, turintys skirtingus skolinimo šaltinius, be reikalo aptarti viename žodyno straipsnyje. Frenkelio žodyne šiandienos etimologui ypač kliūva labai menkai išnagrinėta arba visai nenagrinėta semantinė žodžio pusė, veikale apeita žodžio darybos analizė, pavadinimo motyvo paieška – gana esminiai etimologijos aspektai⁵².

⁵¹ Plg. vieną šio žodyno etimologiją šios knygos dalyje „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – „Diskusija dėl lie. *aukà* kilmės“.

⁵² Plačiau žr. Feulner 2006, 107–118. Dėl kai kurių žodyno etimologijų žr. recenzijas – Urbutis 2010, 65–70; Mažiulis 1961, 243–248; Skardžius 1998.

E. Vincas Urbutis ir Vytautas Mažiulis

§ 82. XX amžiaus antros pusės lietuvių kalbos žodžių kilmės aiškinimus į aukštesnę lygį ypač pakėlė Vinco Urbutio, Vytauto Mažiulio etimologijos. Vinco Urbutio žodžių kilmės tyrimai, šiaip jau skelbti straipsniais (dažniausiai *Baltisticoje*), sugulė į dviejų dalių veikalą *Baltų etimologijos etiudai* (1) ir 2 (1981; 2009, žr. Urbutis BEE; BEE 2)⁵³. Etimologijų arba su vieno ar kito žodžio kilme susijusių pastabų yra ir jo įvairių mokslinių leidinių recenzijose, kurios sudėtos į rinktinę *Knygos apie žodžius* (žr. Urbutis 2010). Nemaža Vytauto Mažiulio etimologijų taip pat publikuota *Baltisticoje*, jos labiau skirtos prūsų leksikai, tačiau didžiosios Mažiulio etimologijų dalies neįmanoma atsieti nuo lietuvių, apskritai baltų žodžių kilmės. Mažiulio parašytame *Prūsų kalbos etimologiniame žodyne*, kol kas vieninteliame etimologiniame žodyne lietuvių kalba, taip pat apstu lietuvių kalbos žodžių etimologijų. Didelis dėmesys abiejų mokslininkų darbuose skirtas istorinei žodžio darybai, istorinei morfologijai. Etimologo meistrystę liudija Vinco Urbutio atlikti skolinių, ypač slavizmų, tyrimai – vertingos ne tik plačios studijos, bet ir trumpi, vieno puslapio straipsneliai. Iš savos lietuvių kalbos leksikos Urbutis dažniau tyrė retesnius, fiksuotus tarmėse ar senuosiuose mūsų tekstuose, žodžius. Jo etimologijos gerai argumentuotos, detalios, visapusiškos (tiriama žodžio vartosena, semantika, daryba, ieškoma giminaičių kitose artimose kalbose)⁵⁴. Vytautui Mažiuliui būdingi baltų (ir slavų) bendros leksikos kilmės tyrimai, jie glaudžiai susiję su indoeuropeistika. Jis remiasi moderniomis istorinės darybos, morfologijos žiniomis, žodžio kilmę tiek semantikos, tiek formos požiūriu siekia laipsniškai, detaliai atsekti iki pat indoeuropiečių prokalbės⁵⁵. Etimologijos mokslo plėtotei Lietuvoje labai reikšminga tai, kad tiek Urbutis, tiek Mažiulis nevengė vertinti kitų etimologų (Lietuvos

⁵³ Jo veikalų recenziją žr. Mažiulis 1984.

⁵⁴ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – Vincas Urbutis.

⁵⁵ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – Vytautas Mažiulis.

bei užsienio) darbų, parodyti jų silpnąsias ir stipriąsias puses, nustatyti nepatikimas etimologijas⁵⁶.

F. Apibendrinamieji lietuvių kalbos etimologijos veikalai XX a. pabaigoje. Antrasis lietuvių kalbos etimologijos žodynas

§ 83. Nemažą dalį seniau nustatytų, klasikinių lietuvių kalbos žodžių etimologijų (remtasi daugiausia Frenkelio žodynu) apibendrinio ir lietuviškai pristatė Algirdas Sabaliauskas savo veikale *Lietuvių kalbos leksika* (žr. Sabaliauskas 1990). Į knygą taip pat įtrauktos kai kurios naujesnės paties autoriaus ar kitų kalbininkų rašytos etimologijos⁵⁷. Taigi tai nebuvo naujas žodžių kilmės žodynas, tačiau paprastai ir aiškiai pateikti sudėtingi žodžio etimologijos aspektai etimologijos tyrimus suaktualino ir padarė lengvai prieinamus lietuvių kalbotyrai bei kultūrai. Lietuvių kalbos leksika (apie 3250 atrinktų žodžių) knygoje suskirstyta į grupes kilmės požiūriu – atskirai aptarti veldiniai (indoeuropiečių prokalbės, baltų–slavų, baltų ir vien lietuvių kalbos laikais kilę žodžiai), skoliniai, naujadarai. Šios žodžių grupės savo ruožtu dar smulkiau klasifikuotos į semantinius pogrupius. Pats veldinių skirstymas, kaip pripažino ir autorius, gana sąlygiškas. Dalį žodžių iš baltų–slavų, baltų ar lietuvių leksikos grupių iš tiesų reikėtų perkelti į indoeuropiečių prokalbės leksikos grupę (pvz., *kāklas*, *piļvas*, *gēras*), juk jų daryba yra archajiška, baltų epochos ar vėlesniais laikais ji nebebuvo gyva. Aptardamas žodžio etimologiją Sabaliauskas dažniausiai nurodė giminiškus kitų kalbų žodžius ir senąją rekonstruotą šaknį, etimologizuojamojo žodžio pamatą, tačiau tiksliau žodžio istorinės darybos neaptarė. Tad veikale daug kas nurodyta tik „punktyriškai, lyg ir nusa-

⁵⁶ Žr., pavyzdžiui, Urbutis 2010 168–171; 173–176; 278–292 ir kt., taip pat Mažiulis 1994.

⁵⁷ Sabaliauskas yra tyręs žemės ūkio augalų, naminių gyvulių, gyvulininkystės terminų ir kai kurių kitų žodžių kilmę, vieną jo etimologijų žr. knygos dalyje „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – „Diskusija dėl lie. *šaukštas* kilmės“.

kant būsimiems tyrinėtojams, kuria kryptimi reikėtų eiti“ (Karaciejus 1994, 102), o kai kurias etimologijas nūdienos požiūriu reikėtų keisti patikimesnėmis (pavyzdžiui, *vilkas*). Minėto veikalo pagrindu Sabaliauskas yra sudaręs ir pirmąjį populiarių lietuvių kalbos etimologijos žodynėlį (žr. Sabaliauskas 1994).

Nuo 2007 metų Berlyno Humboldtų universiteto Vokiečių kalbos ir lingvistikos instituto mokslininkai bendradarbiaudami su Lietuvių kalbos institutu pradėjo rengti senosios lietuvių kalbos etimologinį(-istorinį) žodyną (*Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*)⁵⁸. Šio projekto vadovas – profesorius Wolfgangas Hokas (Wolfgang Hock)⁵⁹. Tai atrankinis žodynas, kuris apima tik senosios lietuvių raštijos žodžius. Žymią dalį mūsų senųjų tekstų leksikos sudaro skoliniai. Taigi žodyne labiausiai orientuotasi į skolininę leksiką, stengtasi suregistruoti visus tekstų skolinius (dalis jų neužfiksuoti LKŽ), naujai įvertinti senųjų slavizmų bei germanizmų kilmės tyrimus. Didelis dėmesys rengiamame veikale skirtas ir žodžio šaltiniams. Čia tiksliai nurodyti senieji tekstai, kuriuose pavartotas žodis, pateikti gausūs pavyzdžiai. Tad žodynu ketinama atstoti ir istorinį lietuvių kalbos žodyną, kuris iki šiol nebuvo parengtas. Veikiausiai dėl to į žodyną atskirais straipsniais įtraukti ir aiškūs dariniai (pvz., *ātzelas*, *auksūtis*), kurie šiaip jau nėra etimologijos objektas. Ar veikalo rengėjams pavyks pristatyti išsamius, modernius ir tikėtiniausius žodžio etimologijos tyrimus, kol kas vertinti sunku. Kai kuriuose interneto erdvėje skelbtuose žodyno straipsniuose matyti, jog projekto darbuotojai ne visada pastebėjo naujesnius žodžio ar jo variantų išaiškinimus. Štai *ąžuolas* variantai Vakarų Lietuvoje *áržuolas*, *áužuolas*, *áižuolas* plačiau nekommentuoti (81 [23.08.2013]), nors juos jau yra įtikinamai paaiškinęs Vytautas Vitkauskas (apie tai žr. § 144); prie *aukà* (69t., žr. *aukúoti* [23.08.2013]) nepaminėta Vytauto Mažiulio etimologija.

⁵⁸ Parengti žodyno skyriai šiuo metu skelbiami Humboldtų universiteto tinklaraštyje: <http://www2.hu-berlin.de/indogermanistik/alew.php>.

⁵⁹ Projekto dalyviai: Raineris Fechtas, Ana Helenė Foilner (Anna Helen Feulner), Eugenius Hilas (Hill), Christianė Šiler (Schiller), Dagmar S. Vodtko (Wodtko) ir kt.

§ 84. 2007 metais buvo parengtas antrasis lietuvių kalbos etimologijos žodynas. Jį lenkų kalba parašė lenkų baltistas, slavistas Voiciechas Smočinškis (Wojciech Smoczyński; žr. Smoczyński), lietuvių etimologijai anksčiau skyręs ne vieną straipsnį ir knygą⁶⁰. Lyginant su senstelėjusiu Frenkelio veikalu tai didelis žingsnis į priekį. Čia remiamasi šiuolaikine istorine morfologija, rekonstruojant žodį taikoma lietuvių kalbotyroje dažnai apeinama laringalų teorija. Žodyne yra tikėtinų, įdomių autoriaus etimologijų (pvz., *māžas*⁶¹). Vis dėlto nemaža ir naujojo darbo trūkumų. Smočinškio veikale necituojama mokslinė literatūra, kuria pasiremta, taigi neaišku, kuri žodyno etimologija yra nauja, o kuri – perimta iš senesniųjų darbų, kas jos autorius; ne visada referuojami naujaisi žodžio kilmės aiškinimai (štai nepaminėtos naujesnės *aukà* etimologijos). Atskiruose žodyno straipsniuose be reikalo daug vietos skiriama aiškių darinių išvardijimui (plg. *mėdis* 381, *šėrti* 638), be to, įtraukti ne visi etimologizuotini lietuvių kalbos žodžiai.

G. Kiti XX a. antrosios pusės–XXI a. pradžios lietuvių kalbos etimologai

§ 85. Lietuvių kalbos žodžių kilmę XX a. antroje pusėje–XXI a. pradžioje tyrė nemaža kitų Lietuvos ir užsienio kalbininkų. Etimologijos tyrimus ypač skatino Vilniaus universitete nuo 1993 metų Vilniaus universiteto Baltistikos katedros organizuojama mokslinė Kazimiero Būgos konferencija „Etimologija ir onomastika“. Neatsitiktinai ir dauguma Lietuvos etimologų buvo Vilniaus universiteto absolventai. Tai giminytės terminų tyrėja Rūta Buivydienė, savo originaliose etimologijose didelį dėmesį skyręs semantikai Simas Karaliūnas⁶², slavizmų ir baltizmų slavų kalbose tyrėja Jūratė

⁶⁰ Nemaža straipsnių publikuota *Baltistijoje*; dar žr. Smoczyński 2001.

⁶¹ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – Voiciechas Smočinškis.

⁶² Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – „Diskusija dėl lie. *šaukštas* kilmės“.

Laučiūtė⁶³, daugiausiai veiksmažodžio tyrimams atsidėję Audronė Kaukienė, Erdvilas Jakulis ir kiti.

§ 86. Iš kaimynų latvių, suomių, slavų kalbininkų, specialiai tyrusių ir lietuvių kalbos leksiką, nurodytini Aleksandras Anikinas (Александр Аникин), Vaclavas Blažekas (Václav Blažek), Janas Otrembskis (Otrębski), Norbertas Ostrovskis (Ostrowski), Benjaminas Jėgeris (Jēgers), Elga Kagainė (Kagainė), Benita Laumanė (Laumane), Karis Liukonenas (Kari Liukkonen), Anatolijus Nepokupnas (Анатолий Непокупный), Vladimiras Torogovas (Владимир Торогов), Olegas N. Trubačiovas (Олег Н. Трубачёв). Dažnai jie tyrė skolinius, bet yra parašę ir indigenių žodžių etimologijų. Toliausias, indoeuropiečių prokalbę siekiančias žodžio ištakas tyrė Vakarų Europos, Amerikos lingvistai (ir čia išugdyti lietuviai indoeuropeistai) – Alfredas Bamesbergeris (Bammesberger), Rikas Derksenas (Rick Derksen), Berndas Gliva (Gliwa), Erikas P. Hampas (Eric P. Hamp), Adamas Hilestedas (Hyllested), Styvenas Jangas (Steven Young)⁶⁴, Gertas Klingensmitas (Klingenschmitt), Danielis Peti (Petit), Viljamas Šmolstygas (William Schmalstieg), Aurelijus Vijūnas, Migelis Vilanueva–Svensonas (Miguel Villanueva Svensson) ir kiti.

Vieną kitą etimologiją yra parašę ir mūsų kalbos istorikai, dialektologai: Zigmas Zinkevičius, Albertas Rosinas, Aleksas Girdenis⁶⁵, Juozas Karaciejus, Vytautas Vitkauskas, Kazimieras Kuzavinis, Jonas Klimavičius, Jonas Palionis, Vladas Žulys, Jonas Balčikonis ir kiti.

H. Elektroninė lietuvių kalbos etimologijų bazė VU

§ 87. XX a. antroje pusėje VU Baltistikos katedroje imtasi įgyvendinti mintį turėti lietuviškai parašytą ir moderniais etimologijos metodais paremtą lietuvių kalbos etimologijos žodyną. Nuo 1983

⁶³ Ji yra išleidusi baltizmų žodyną, žr. Laučiūtė.

⁶⁴ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – Styvenas Jangas.

⁶⁵ Žr. knygos dalį „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“ – „Diskusija dėl lie. *aukà* kilmės“.

III. INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ ETIMOLOGIJOS ŽODYNAI

metų Baltistikos katedroje pradėta kaupti lietuvių kalbos etimologinio žodyno kartoteka (apie 15 000 kortelių; vadovas – Vincas Urbutis)⁶⁶. Į korteles pagal tam tikras nuostatas buvo surašyta nemaža dalis žodžių etimologijų, išaiškintų po Ernsto Frenkelio 1962 metų lietuvių etimologinio žodyno pasirodymo ir paskelbtų įvairiuose Lietuvos bei užsienio moksliniuose leidiniuose ar monografijose.

§ 88. Šios kartotekos duomenims išsaugoti bei susisteminti 2003–2008 metais buvo parengta VU lietuvių kalbos etimologijos žodyno kompiuterinė bazė⁶⁷, kuri paskelbta internete⁶⁸. Duomenų bazėje yra apie 19 300 etimologinių įrašų, per 203 lankai autorinio teksto. Labai svarbu ir tai, jog ji toliau pildoma⁶⁹.

Dėl duomenų susisteminimo bei prieinamumo ši bazė yra didelė pagalba lietuvių kalbos žodžių etimologijas rašantiems mokslininkams iš viso pasaulio. Be to, ji deda pamatus būsimam naujam lietuvių kalbos etimologiniam žodynui. Jo trūkumas labai jaučiamas, jo neatstoja lenkų baltisto Voiciecho Smočinskio 2007-aisiais parengtas žodynas.

⁶⁶ Kartotekos darbuotojai: Rūta Buivydienė, Juozas Karaciejus, Alvydas Germanas, Giedrius Subačius, Birutė Kabašinskaitė, Jurgis Pakerys, J. Požėraitė, Irena Ručinskaitė-Kruopienė, V. Sakevičiūtė ir kiti.

⁶⁷ 2003–2005 metų projektą finansavo Valstybinė lietuvių kalbos komisija, projekto vadovė – Birutė Kabašinskaitė. Tekstus rinko: Eglė Žilinskaitė, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Rinkevičius; redagavo: Birutė Kabašinskaitė, Erdvilas Jakulis. 2007–2008 metų projektą „Baltlingva“ finansavo Lietuvos mokslo taryba; projekto vadovė – Daiva Sinkevičiūtė. Tekstus rinko: Viktorija Jonkutė, Agnė Kazlauskaitė, Giedrė Kvietinskaitė, Gintaras Kaminskas, Eglė Liegutė, Aistė Vareikytė, Božena Voitkevič. Tvarkė ir redagavo Vytautas Rinkevičius, Kęstutis Bredelis, Daiva Sinkevičiūtė, Migelis Vilanueva-Svenssonas (Miguel Villanueva Svensson).

⁶⁸ Žr.: <http://etimologija.baltnexus.lt>

⁶⁹ Projekto, kurį finansuoja Valstybinis mokslo ir studijų fondas prie Lietuvos mokslo tarybos, vadovas – Migelis Vilanueva-Svenssonas.

§ 89. Etimologiniai žodynai apibendrina vienos kalbos ar kalbų grupės etimologijos pasiekimus. Jų sudarymas žymi tam tikrą etimologijos mokslo brandą. Tiesa, net ir naujausiuose, moderniausiuose žodynuose pasitaiko klaidingų žodžio kilmės aiškinimų. Tad šio pobūdžio žodynai yra ir medžiaga bei akstinas tolesniems etimologijos tyrimams.

1. Vienos kalbos etimologijos žodynai

§ 90. Vienai indoeuropiečių kalbai ar tarmai skirtuose etimologiniuose žodynuose trumpai, kondensuotai aptariama tos pasirinktos kalbos žodžių kilmė. Tokie žodynai, kaip ir patys žodžių kilmės aiškinimai, gali būti moksliniai ir adaptuoti, skirti platesnei visuomenės daliai. Mokslinį žodyną nuo nemokslinio dažnai skiria vien jau tikslus cituotos literatūros nurodymas ar nenurodymas. Svarbiausia, žinoma, yra ne paminėta mokslinė literatūra, o tai, kaip aprašoma žodžio kilmė – ar labiau domimasi fonetiniais, morfologiniais, semantiniais žodžio kilmės aspektais, ar susitelkiama ties pavadinimo motyvo atskleidimu. Kadangi etimologinio žodyno straipsnis yra gana trumpas, riba tarp mokslinio ir populiarus žodyno yra nedidelė. Štai kai kuriuose didelės apimties aiškinamuosiuose vokiečių kalbos žodynuose taip pat nevengiama etimologinių pastabų (žr. *Duden* 2007).

Vienos kalbos etimologiniuose žodynuose paprastai siekiama aptarti visą sinchroniškai neaiškios kilmės kalbos leksiką – tiek savus žodžius, tiek ir skolinius. Tačiau neretai nuo skolinių atsiribojama – nagrinėjama tik sava, paveldėtoji leksika.

§ 91. Iš mokslinių senųjų kalbų etimologijos žodynų paminėtini Manfredo Mairhoferio (Manfred Mayrhofer) darbai. Autorius pasižymi meistrišku gebėjimu išvelgti esamų etimologijų trūkumus ir išrinkti tikėtinausią. Jis parengė du senosios indų kalbos etimologijos žodynus: 1956–1980 metais atrankinį senosios indų kalbos etimologijos žodyną (žr.

Mayrhofer 1956–1980) ir 1991–1997 metais senosios indų kalbos etimologijos žodyną (žr. Mayrhofer 1991–1997). Pastarojo žodyno ypač svarbūs yra du pirmieji tomai, skirti vedų leksikai, trečiajame tome beveik nebėra paralelių su senosiomis indoeuropiečių kalbomis, aptariamoms tik jaunesnės indų kalbos (sanskrito) žodžiai.

§ 92. Gana reikšmingas graikų kalbos etimologijos žodynas yra Hjalmaro Frisko darbas, parengtas 1954–1972 metais (žr. Frisk). Vėliau, 1968 metais, išėjusiame Pjero Šantreno (Pierre Chantraine) (žr. Chantraine) žodyne didelis dėmesys skirtas ir senosios graikų kalbos filologijai.

§ 93. Lotynų kalbos klasikiniai etimologijos žodynai – Johano Baptisto Hofmano (Johann Baptist Hofmann) perredaguotas Aloizo Valdės (Alois Walde) žodynas, išėjęs 1938–1956 metais (žr. Hofmann Walde) ir dviejų autorių Alfredo Ernu bei Antuano Mejė (Alfred Ernout, Antoine Meillet) 1935–ųjų žodynas (žr. Ernout Meillet).

§ 94. Senosios airių kalbos etimologijos žodyną (1959–1996) parengė Žozefas Vandriesas (Joseph Vendryes)⁷⁰ (žr. Vendryes), o albanų kalbos – 1976–1987 metais Ekvremas Čabėjus (Eqrem Çabej; žr. Çabej) ir 1997 metais Bardhylas Demirajus (žr. Demiraj).

§ 95. Armėnų kalbos klasikinis etimologijos žodynas yra dar XIX amžiaus pabaigoje parengtas ir vis dar savo vertės neprarandantis Heinricho Hiubšmano (Heinrich Hübschmann) darbas (žr. Hübschmann)⁷¹. Čia aptarti iranėnų kalbų skoliniai ir paveldėtoji leksika senojoje armėnų kalboje.

§ 96. Iš hetitų kalbos etimologijos žodynų galima paminėti Gunterio Neumano (Gunter Neumann) ir Johano Tišlerio (Johann Tischler) nuo 1983–ųjų rengiamą hetitų kalbos etimologinį glosariją (žr. Neumann Tischler) bei Jano (Jaan) Puhvelo nuo 1984–ųjų rengiamą hetitų kalbos etimologijos žodyną (žr. Puhvel).

§ 97. Specialaus tocharų kalbos etimologinio žodyno nėra. Etimologinių pastabų yra Daglaso (Douglas) Q. Adamso vakarų tocharų kalbos žodyne (1999, žr. Adams).

§ 98. Įvairių, ypač seniausių indoeuropiečių kalbų, naujų etimologinių žodynų neseniai yra parengusi ir išleidusi Leideno (Nyderlandai) lin-

⁷⁰ Vėlesnius žodyno tomus po autoriaus mirties 1960 metais sudarė Pjeras Yvas Lamberas (Pierre Yves Lambert) ir kiti.

⁷¹ 1962 metais žodynas buvo perleistas dar kartą (žr. Hübschmann).

gvistinė mokykla. Iš Leideno universiteto indoeuropiečių kalbų etimologijos žodynų serijos minėtini: lotynų ir kitų senųjų italikų pošeimio kalbų (oskų, umbrų ir kt.) etimologijos žodynas, parengtas Michielio de Vano (2008; žr. Vaan), Alvino Kliukhorsto (Alvin Kloekhorst) hetitų paveldėtosios leksikos etimologinis žodynas (2008, žr. Kloekhorst), Roberto Bėkeso ir Liusjeno van Bėko (Lucien van Beek) graikų kalbos etimologijos žodynas (2009; žr. Beekes Beek), Hrachio Martirosijano (Hrach K. Martirosyan) armėnų paveldėtosios leksikos žodynas (2009; žr. Martirosyan).

§ 99. Ypač daug žodynų turi germanų kalbos. Baltistui etimologui būtina žinoti Zigmundo Faisto (Sigmund Feist) (1923) ir vėliau juo pasirėmusio Winfredo Filipino Lėmano (Winfred Philipp Lehmann) (1939) gotų kalbos etimologijos žodynus (žr. Feist; Feist Lehmann)⁷².

Vokiečių kalbos moksliniai etimologijos žodynai nuo seno vadinami Kliugės pavarde. Frydrichas Kliugė (Friedrich Kluge) etimologinį žodyną išleido 1883-iaisiais (žr. Kluge). Vėliau jį vis redagavo kiti mokslininkai, kai kurie ir labai esmingai, tačiau savo pavardės kaip autoriaus jie neteikė. Svarbiausi keitimai yra padaryti Alfredo Gėtės (Götze) (1934 metai, 11-as leidimas, žr. Kluge Götze) ir Valterio Mickos (Walther Mitzka) (nuo 1957 metų 17-o leidimo iki 1975 metų 21-o leidimo, žr. Kluge Mitzka). Paskutinįkart, nuo 1989–ųjų, žodyną redagavo Elmaras Zėboldas (Seebold) (22-as ir tolesni leidimai, žr. Kluge Seebold). Senosios vokiečių aukštaičių tarmės, kuri tolygi kalbai, etimologijos žodyną nuo 1988 metų rengia Albertas L. Loidas (Lloyd), Rozemary Liūr (Rosemarie Lühr), Otas Špringeris (Otto Springer) (žr. Lloyd Springer).

§ 100. Iš daugybės slavų kalbų etimologijos žodynų paminėtini šie: slovėnų kalbos etimologijos žodynas, parengtas Franco Bezlajaus (1976–2005, žr. Bezljaj); lenkų kalbos etimologijos žodynas, nuo 1952 metų pradėtas rengti Francišeko Slavskio (Franciszek Sławski) (1952–1982, žr. Sławski SEJP)⁷³, taip pat naujasis Andžejaus Bankovskio (Andrzej Bańkowski) nuo 2000–ųjų pradėtas darbas (žr. Bańkowski); čekų kalbos etimologijos žodynas, 1968 metais parengtas Vaclavo Macheko (žr. Machek), ir 2004-aisiais naujai parengtas Jižio Reizeko (Jiži Rejzek) darbas (žr. Rejzek); rusų kalbos etimologijos žodynas, vokiečių kalba

⁷² Plg. ir naują perleidimą 1986 metais, žr. Lehmann.

⁷³ Lituanikai šiame žodyne yra skirta Urbučio recenzija: Urbutis 2010, 50–57.

parengtas Makso Fasmerio (Max Vasmer), (1950–1958, žr. Vasmer) bei rusiška jo redakcija su papildymais ir komentarais, 1964–1973 metais atlikta Olego Trubačiovo (žr. Fasmer Trubačov)⁷⁴; baltarusių kalbos etimologijos žodynas, nuo 1978 metų rengiamas Baltarusijos mokslo akademijos Jano Kolaso kalbotyros instituto (redaktoriai V. U. Martynovas, G. A. Cychunas, žr. ESBM); nuo 1982–ųjų Ukrainos mokslų akademijos, Potebnios kalbotyros instituto (vyriausiasis redaktorius – O. S. Melničiukas (O. C. Мельничук)) rengiamas ukrainų kalbos etimologijos žodynas (žr. ESUM)⁷⁵. Senosios bažnytinės slavų kalbos žodžių etimologijas aptaria Evos Havlovos (Havlová) ir kitų nuo 1989–ųjų redaguojamas žodynas (žr. Havlová *ESJS*).

§ 101. Iš baltų kalbų žodynų dėmesio ypač nusipelno Vladimiro Toporovo (1975–1984, žr. Toporov) ir Vytauto Mažiulio (1988–1997, žr. Mažiulis) parengti du atskiri prūsų kalbos etimologijos žodynai. Toporovo žodynas (jis nebuvo baigtas⁷⁶) parašytas gana laisvu, šiam mokslininkui būdingu stiliumi. Jame autorius nevengia svarstyti, pateikti keletą galimų žodžio etimologijų, nukrypti į su baltų mitologija susijusius aiškinimus⁷⁷. Kitokio pobūdžio yra Vytauto Mažiulio žodynas. Žodžio etimologija čia pateikiama taupiai, gana schematiškai, be didelių komentarų, o pagrindinis dėmesys skiriamas žodžio istorinei darybai bei morfologijai⁷⁸. Latvių kalbos etimologijos žodyną sudarė Konstantinas Karulis (1992, žr. Karulis). Nors Karulis buvo teisininkas, tik 35–erių pasukęs į kalbotyrą, kai kurios naujos jo pasiūlytos žodžio etimologijos yra ne tik įdomios, bet ir įžvalgios. Vertingų etimologinių pastabų galima rasti Miülenbacho bei Endzelyno parengtame latvių kalbos žodyne (ME)⁷⁹.

⁷⁴ Naują rusų kalbos etimologinį žodyną pradėjo rengti Aleksandras Anikinas: 2007–2011 metais išėjo penki tomai (žr. Anikin).

⁷⁵ Pirmojo tomo recenziją yra parašęs Vincas Urbutis, žr. Urbutis 2010, 303–317.

⁷⁶ Paskutiniame tome aptariamai garsu *l*- prasidedantys prūsų kalbos žodžiai.

⁷⁷ Dėl konkrečių pirmojo žodyno tomo etimologijų žr. Vytauto Mažiulio recenziją: Mažiulis 1979.

⁷⁸ Žr. žodyno recenziją: Schmalstieg 1992, 1997, 1999.

⁷⁹ Lietuvių kalbos etimologiniai žodynai aptarti atskirai, žr. § 81; 83.

2. Kalbų pošeimų etimologijos žodynai

§ 102. Giminiškų indoeuropiečių kalbų pošeimų etimologijos žodynuose aptariama bendra pošeimio leksika. Žodyno antraštinis žodis – rekonstruota bendros prokalbės forma. Tokio tipo darbų nėra daug. Baltistikai svarbūs yra daugiatomiaji slavų kalbų žodynai: Olego Trubačiovo ir Anatolijaus Žuravliovo redaguojamas etimologinis slavų kalbų žodynas (praslavų leksika) (1974–2011 metais išėjo 37 tomai, žr. Trubačov *ESSJ*); panašaus pavadinimo Čekijos mokslų akademijos rengtas penkių tomų žodynas (sudarytojas Františekas Kopečnas ir kiti, 1973–1995, žr. *ES-SJČ*); senasis nebaigtas Ericho Bernekerio slavų kalbų etimologijos žodynas (1913–1915, žr. Berneker); Francišeko Slavskio nebaigtas (iki *G* raidės) praslavų žodynas (1974–2001, žr. Sławski *SP*). Baltų-slavų prokalbės leksika mėginta aprėpti Reinholdo Trautmano (Reinhold Trautmann) baltų slavų kalbų žodyne (1923, žr. Trautmann). Tačiau nemaža čia pateiktų atitikmenų nėra būdingi vien baltų, slavų kalboms. Žodynas reikšmingesnis konkrečiomis baltų ar slavų kalbų žodžių etimologijomis. Naujai pradėtas darbas – Aleksandro Anikino veikalas, pavadintas „Etimologija ir baltų-slavų kalbų leksinis lyginimas praslavų leksikografijoje“, tai medžiaga naujam baltų-slavų prokalbės etimologiniam žodynui (žr. Anikin *EB*)⁸⁰.

§ 103. Bendros leksikos etimologijos žodynų turi germanų, keltų ir iranėnų kalbos: tai Hjalmaro Falko, Alfo Torpo germanų kalbų vienovės žodynas, išėjęs 1909–aisiais (kaip trečioji VWI dalis; žr. Falk Torp); Vladimiro Orelo germanų etimologijos vadovas (2003, žr. Orel); Vitlio Stoukso (Whitley Stokes) prakeltų žodynas (1894; kaip antroji VWI dalis, žr. Stokes); Veros Rastorguevos ir Dzoj Edelman nuo 2000–ųjų rengiamas etimologinis iranėnų kalbų žodynas (žr. Rastorgujeva *Edelman*).

§ 104. Naujų tokio tipo etimologijos žodynų parengė jau minėta Leidenio universiteto projekto grupė: iranėnų kalbų veiksmažodžių etimologinį žodyną sudarė Džonis Cheungas (2007, žr. Cheung), keltų prokalbės etimologinį žodyną – Rankas Matasovičius (2009, žr. Mata-

⁸⁰ Šio veikalo recenziją žr. Urbutis 2010, 395–408.

sović), slavų paveldėtosios leksikos žodyną – Rikas Derksenas (2007, žr. Derksen), germanų prokalbės etimologinį žodyną – Gusas Krone-nas (2012, žr. Kroonen).

3. Bendros indoeuropiečių leksikos etimologijos žodynai

§ 105. Indoeuropiečių prokalbės leksikos etimologijos žodynai siekia aptarti bendrą visų indoeuropiečių kalbų, visos šeimos, leksi-ką, – indoeuropiečių prokalbės žodyną. Iki šiol yra parengti tik keli tokie žodynai. Žodyno pavidalu buvo išleisti ir etimologijos pradi-ninko Augusto Frydricho Poto (Pott) veikalai (žr. Pott 1833–1836; Pott 1859–1876)⁸¹. Tačiau tai buvo tik medžiaga tokio tipo etimolo-gijos žodynui. Pirmąjį, tiesa, labai kuklų indoeuropiečių prokalbės leksikos etimologijos žodyną 1868 metais parengė Augustas Fikas (Fick), pavadinęs jį indoeuropiečių prokalbės iki tautų išsiskyrimo žodynu (žr. Fick). Šio žodyno perdirbti tolesni leidimai buvo lei-džiami kiek pakeistu pavadinimu: indoeuropiečių kalbų lyginamasis žodynas (žr. VWI⁸²); be to, indoeuropiečių leksika čia buvo apta-riama ne bendrai, o išskirsčius pagal kalbų pošeimius⁸³, taigi trūko visumos, apibendrinimo. Iš šių darbų 1927–1930 metais išaugo tokio pat pavadinimo Aloizo Valdės (Walde) ir Julijaus Pokorno (Pokorny) žodynas (žr. Walde Pokorny), iš jo jau matyti bendras indoeuropie-čių prokalbės leksikos vaizdas. Tačiau antraštiniai žodžiai, tiksliau, rekonstruotos prokalbės šaknys, čia buvo išdėstytos pagal nepatogų senosios indų kalbos alfabetą. Suprantama, kad buvo parengtas dar vienas, galutinis, rezultatas – Julijaus Pokorno redaguotas indoeu-ropiečių kalbų žodynas (*Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*,

⁸¹ Plačiau žr. § 62.

⁸² 1870–1871; 1874–1876; 1890–1909.

⁸³ Žr. Adalberto Becenbergerio (Adalbert *Bezenberger*) ir Vitlio Stoukso (*Whitley Stokes*) parengtą keltų prokalbės žodyną bei Hjalmaro Falko, Alfo Torpo germanų prokalbės žodyną.

1959–1969; antrame tome įdėta santrauka ir nauji papildymai, žr. Pokorny).

Pokornas buvo keltologas ir žodyną papildė svaria keltologine medžiaga. Tačiau žodyne yra daug spragų – neįtraukti tocharų, iš dalies hetitų kalbų duomenys, neatskirta senosios indų vedų ir sans-krito⁸⁴ leksika (visur rašoma tik [vok.] *a. i.* – senoji indų kalba). Ties kiekviena rekonstruota šaknimi ar kamieniu pateikta labai daug kal-binės medžiagos (Valdės–Pokorno variante jos dar daugiau), tačiau ji nebūtinai priklauso tai šakniai – argumentacijos, kodėl būtent taip grupuota, žodyne beveik nėra. Šių dienų požiūriu daugokai šaknų variantų (plėtinių) išskirta klaidingai, jie per daug nutolę seman-tiškai ir formaliai; kai kurias šaknis, priešingai, reikėtų skaidyti į smulkesnius vienetus. Žvelgiant iš istorinės fonetikos pusės didžiau-sias Pokorno žodyno trūkumas – nerekonstruoti laringalai, o istorinė morfologija, net jei ir indoeuropiečių prokalbės šaknis rekonstruota teisingai, aprašyta pasenusiais metodais, jos iš esmės nėra.

§ 106. Nepaisant minėtų trūkumų, žodynas kol kas yra ne-pakeičiamas. Pagal jį Karlas Bakas (Carl Buck) indoeuropiečių kal-bų šeimos žodžius sugrupavo pagal jų žymimus vienodus designatus (1949, žr. Buck), o Ksavjeras Delamaras parengė teminį sąvadą (1984, žr. Delamarre).

§ 107. Vienintelė rimta Pokorno žodyno korekcija yra Helmu-to Rikso (Rix) ir jo bendradarbių parengtas indoeuropiečių kalbų veiksmožodžių žodynas (*Lexicon der indogermanischen Verben*, 1998, žr. Rix⁸⁵) bei Dagmaros Vodtko (Wodtko), Britos (Britta) Irslinger ir Karolinos Šneider (Carolina Schneider) sudarytas indoeuropiečių kalbų vardažodžių žodynas (žr. Wodtko 2008). Šiuose veikaluose daiktavardžių, būdvardžių, veiksmožodžių indoeuropiečių prokalbę siekiančios formos rekonstruotos remiantis moderniausiomis istori-nės fonetikos ir morfologijos žiniomis.

§ 108. Visą, pagal naujausius istorinės kalbotyros pasiekimus

⁸⁴ Sanskritas buvo formuojamas šimtmečiais, kai kurie jo žodžiai gali būti ir po Kristaus atsiradę dirbtiniai terminai.

⁸⁵ Naujas pataisytas leidimas išėjo 2001 metais, jį rengiant ypač prisidėjo Mar-tynas Kiumelis (Martin Kümmel).

parengtą indoeuropiečių kalbų bendros leksikos žodyną ketina parengti jau minėta Leideno universiteto Lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros skyriaus mokslininkų grupė. 1991-aisiais Pėterio Skreiverio (Peter Schrijver) bei kitų lingvistų inicijuotas projektas vadinasi *The Indo-European Etymological Dictionary* (IEED), jo vadovai – Aleksandras Liubotskis (Alexander Lubotsky) ir Robertas Bėkesas (Beekes). Projekto sutelkta įvairiautė mokslininkų grupė siekia rengti modernius atskirų kalbų, pošeimių žodynus, o sukaupią medžiagą panaudoti minėtame naujame Pokorno žodyno pakaitale.

IV. PAVELDĖTOSIOS LEKSIKOS KILMĖS TYRIMAI

1. Etimologija ir istorinė fonetika, morfonologija

§ 109. Istorinės fonetikos žinios įgalina etimologą imtis ieškoti etimologizuojamo žodžio giminaičių toje pat kalboje ar kitose kalbose, taigi pradėti žodžio kilmės tyrimą. Garsų kitimo dėsniai parodo, ar rūpimi žodžiai fonetiškai yra identiški, ar ne. Galima pateikti daugybę žodžių, kurie atrodo garsiškai skirtingi, neturį nieko bendra vienas su kitu, tačiau mokslinės etimologijos, istorinės fonetikos požiūriu jie beveik tapatūs, kilę iš vieno šaltinio. Štai tokią pat indoeuropiečių prokalbės **deiwós* (‘dangiškasis, danguje esąs’) formą atspindi dabar fonetiškai skirtingi lie. *diėvas* ir s. š. germ. *Týr* sg. ‘vieno iš dievų vardas’, s. š. germ. dgs. *tívar* ‘dievai’, s. angl. *Tiw* ‘Karo dievas’, s. v. a. *Ziu* ‘Karo dievas’. Tas pat pasakytina ir apie ide. **p̥h₁no-* arba **p̥h₁nó-* (‘pripildytas’), kurią atspindi lie. *pilnas*, la. *pilns* ir s.–kr. *pūn*, s. i. *pūrñá-* ‘t. p.’, s. v. a. *fol*, gen. *folles* (germ. **fulla*), s. air. *lán* (< keltų **lāno-*)⁸⁶; ide. **ǵʰmō̃*, **ǵʰmō̃*, **ǵʰmón-* (‘žemiškasis’)

⁸⁶ Lotynų kalboje lauktume ***plānus* ‘pilnas’. Vietoj jo realiai esantis lo. *plēnus* yra perdirtas pagal *plēre* ‘pildyti’ vengiant homonimijos (*plānus* ‘plokščias’).

liudija lie. *žmuō*, lo. *homo* ir go. *guma* ‘vyras’; ide. **p̥h₂mó-*⁸⁷ – lie. *pirmas* ir s. angl. *forma* (n. angl. *former*); ide. **pé̃k-u* (‘pešamieji gyvūnai’) – lie. *pėkus*, pr. *pecku* ir s. i. *pásu* n. ‘gyvuliai’, s. v. a. *fihu* ‘gyvuliai’ (< *germ. **fexu*); ide. **u̯h₂nah₂* arba **u̯h₂náh₂*⁸⁸ (‘ta, kuri išpešta, išpeštoji’) – lie. *vilna* ir s. i. *úrñā* ‘vilna’, s. v. a. *wolla*, lo. *lāna*, s. angl. *wulla*.

Kiek ir kaip rašant (ar vertinant) žodžio etimologiją reikia remtis istorine fonetika, priklauso nuo to, kiek giliai skverbiasi į istoriją pati etimologija, koks yra jos objektas (ar jis senas veldinys, ar atskiros kalbos naujadaras). Taigi vienaip istorine fonetika remiamasi nustatant tolimąją etimologiją, kitaip – artimąją.

A. Tolimoji etimologija ir istorinė fonetika

§ 110. Tiriant tolimąją žodžio etimologiją jo forma rekonstruojama remiantis žiniomis apie indoeuropiečių prokalbės bei atskirų kalbų istorinę fonetiką. Tokią rekonstrukciją galima iliustruoti *sniėgas* pavyzdžiu. Lie. *sniėgas*, la. *sniegs*, pr. *snaygis*, s. sl. *sněgъ*⁸⁹ kildintini iš bl.–sl. **snaig-a-*. Giminiškų lotynų kalbos žodžių *nix* ‘sniegas’, *ninguit* ‘sninga’ vidinė rekonstrukcija parodė, kad pirminę jų šaknis buvo **nigʷ-*. Graikų kalbos giminiškas atitikmuo acc. sg.

⁸⁷ *h₂* – dėl lo. *prae* < **prah₂-i*.

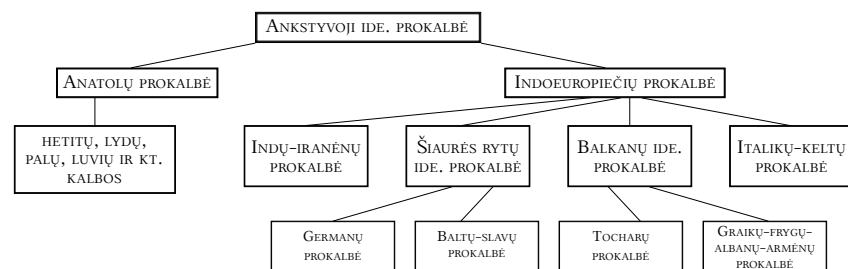
⁸⁸ Kirtis šaknyje yra antrinis, jis atkeltas iš galo daiktavardėjant būdvardžiui **u̯h₂náh₂ f.* ‘išpeštas’ (dėl etimologijos žr. Hofmann Walde 2, 745). Daiktavardėjant neatkeltą kirtį liudija lo. *lāna* ‘vilna’ < **u̯h₂náh₂*. Mat it.–kelt. *Rā* išsirutuliojo iš nekirčiuoto junginio *R̥h*, ėjusio prieš priebalsį, o it.–kelt. *aR(a)* – iš kirčiuotojo *R̥h*, ėjusio prieš priebalsį (žr. Leumann 1977, 60). Plg. kelt. **lāmā* ‘ranka’ < **p̥h₂máh₂-* ‘ta, kuri plokščia (t. y. ranka)’ (kirtis toje pat vietoje kaip ir pamatinio būdvardžio **p̥h₂mó-* ‘plokščias’) ir gr. *παλάμη* [palámē] ‘ta, kuri plokščia (t. y. ranka)’ bei lo. *palma* ‘t. p.’ < **p̥h₂mah₂-*, lo. *palmus* ‘plaštaka’ < **p̥h₂mo-* (kirtis atkeltas dėl daiktavardėjimo); plg. Klingenschmitt 2005, 307, išn. 12.

⁸⁹ Senosios bažnytinės slavų kalbos žodžiai pateikiami ne specifiniu šios kalbos šriftu, o transliteruoti.

vīp-α [nīp^h-a] ‘krintantis sniegas’ liudija, kad rekonstruotos šaknies labioveliarinis priebalsis buvo dar ir aspiruotas, taigi – **nig^{wh}*⁹⁰. Tiek žodžio pradžios **sn-*, tiek šaknies pabaigos labioveliarinį aspiruotą garšą atspindi ir germanų kalbos: s. v. a. *snīwan* ‘snigti’ < **sneig^{wh}-e/o-*, s. v. a. *fir-snigan* ‘susnigtas’ < **snig^{wh}-ono-*. Susiejus baltų-slavų, lotynų, germanų ir graikų kalbų formas, galima daryti išvadą, kad pirminė indoeuropiečių prokalbės šaknis buvo **sneig^{wh}-*, **snojg^{wh}-* (pamatiniai abliauto laipsniai)⁹¹ ir **snig^{wh}-* (nulinis laipsnis) – baltų, slavų, germanų kalbų žodžiai liudija pradžios *s-*, lotynų, germanų ir graikų kalbos atitikmenys leido patikslinti gomurinio priebalsio kokybę.

Indoeuropiečių kalbų klasifikacija

§ 111. Indoeuropiečių prokalbės ir atskirų kalbų istorinė fonetika neatsiejama nuo indoeuropiečių kalbų (genealoginės) klasifikacijos. Ši klasifikacija pagrįsta kalbų grupės formos ir leksikos bendrybėmis, kurios įrodo buvus vieną bendrą prokalbę. Plečiantis pažintų kalbų ratui, šiek tiek kinta ir klasifikacija. Štai hetitų kalbos (ir kitų anatolų grupės kalbų) atradimas (jū rašto paminklai iššifruoti tik XX a. pradžioje) ir pažinimas, dalies mokslininkų nuomone, leidžia teigti, kad anatolų prokalbė išskirtinė, ji veikiausiai atspindi labai ankstyvą indoeuropiečių prokalbės pakopą⁹².

⁹⁰ Graikų *p^h* yra kilęs iš **b^h*, o tam tikromis sąlygomis – iš **g^{wh}*.

⁹¹ Apie šaknies balsių kaitą, jos laipsnius žr. § 135–139.

⁹² Žr. Klingenschmitt 2005b, 119–129. Indoeuropeistikoje yra ir kita plačiai paplitusi nuomonė: anatolų kalbos anaipol nėra išskirtinės ir jos, kaip ir kitos indoeuropiečių kalbos, vestinos tiesiog iš indoeuropiečių prokalbės be jokių papildomų pakopų.

§ 112. Klasifikacija svarbi dėl kalbų skirstymo į pošeimius, šakas, dėl santykinės chronologijos rėmų. Ji parodo tam tikrus etapus, kaip reikėtų rekonstruoti tam tikro žodžio raidos kelią: štai senas lietuvių kalbos veldinys – lietuvių kalbos pakopa < rytų baltų prokalbės pakopa < baltų prokalbės pakopa < baltų-slavų prokalbės pakopa < šiaurės rytų indoeuropiečių prokalbės pakopa (baltų-slavų-germanų vienovė) < indoeuropiečių prokalbės pakopa. Ne tokio seno veldinio kelias galėtų baigtis šiaurės rytų indoeuropiečių prokalbės pakopa ar baltų-slavų, baltų prokalbe. Šiaurės rytų indoeuropiečių prokalbės pakopai priklauso lietuvių kalbos žodis *liáudis* ‘(paprasti) žmonės, tauta’, kuris kartu su la. *lāudis* pl. ‘žmonės’, sl. **l’ūdbye*: s. sl. *l’udbye*, s.-kr. *lūdi* ir kita, suponuoja buvus bl. ir bl.-sl. **l’áudi-*/ **l’áūdi-* ‘žmonės’. Identiškas šio žodžio formas atspindi germanų kalbos: germ. sg. **leūdi-* (burgund. *leudis* ‘nekilmingas laisvasis’), pl. nom. **leūdīz* (s. v. a. *liuti*, s. angl. *liode* ‘žmonės’). Taigi šiaurės rytų indoeuropiečių prokalbėje būta **lēūd^hi-*⁹³ (ide. **h₁léūd^hi-*/ **h₁léūd^hi-*⁹⁴: **h₁leūd^h-* ‘augti’) ‘auganti jaunoji karta’⁹⁵ (> ‘savos tautos auganti jaunoji karta’ > ‘tautos, žmonės’) ir ‘augantysis, bręstantysis’ (> ‘(laisvas) augantis savos tautos žmogus’ > ‘laisvasis tautos narys’). Su šiaurės rytų indoeuropiečių prokalbe sietini ir lie. *sūras* ‘sūrus’⁹⁶, la. *sūrs* ‘sūrus, kartus, aitrus’, pr. *suris* ‘sūris’, sl. **syrb* (s.-kr. *šir*, gen. *šira* ir kt.) ‘sūris’, germ. **sūra-* (s. š. germ. *súrr* ‘rūgštus, kartus’, s. angl. *sūr* ‘rūgštus, aštrus’, s. v. a. *sūr* ‘rūgštus, kartus, aštrus’ ir kt.) < **suh-ro-* (: **suh-* ‘daryti sūrų, rūgštų’, plg. *súdyti*).

§ 113. Atsižvelgiant į genealoginę indoeuropiečių kalbų klasifikaciją, reikėtų labai įtariai vertinti etimologijas, kuriomis siekiama susieti tolimoms klasifikacijos grandims priklausančią leksiką. Štai nepatikima sieti išskirtinai vien baltų ir hetitų leksiką – juk hetitų kalba anksčiausiai išsiskyrė iš indoeuropiečių prokalbės. Taigi vargu ar pamatuotai neaiškios kilmės la. *karaša* ‘ragaišis, šiek tiek parauginta rupių kviečių ar miežių

⁹³ Germanų prokalbėje **eu* prieš priebalsį dėsningai sutrumpinamas.

⁹⁴ Senoji paradigma buvo nom. sg. **h₁léūd^hi-s* : dat. sg. **h₁léūd^hi-ei*; kirčiuojama pastoviai pirmame skiemenyje; su *ē* : *e* šaknies balsių kaita.

⁹⁵ Plg. Pokorny 684.

⁹⁶ Jo veldinys yra *sūris*, anksčiau reiškęs ‘smarkiai pasūdytas iš varškės slegiamas pieno produktas’.

duona, rugių ar grikių paplotėlis' (plg. ir lie. *kāraišas* 'stambių kvietinių miltų pyragas, ragaišis' Plikiai, Klaipėdos r., *kāraišis* 'ragaišis, pyragas' Nesselmano ir Frydricho Kuršaičio [šis su abejone] XIX a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynuose) latvių etimologo Konstantino Karulio yra siejamas su he. *karaš-* 'grūdai, kurių miltai vartojami ne duonai kepti (grikliai ar miežiai)' (Karulis 1, 381).

§ 114. Genealoginės klasifikacijos neaiškumai kartais tampa kliuviniu žodžių kilmės, jo raidos etapų nustatymui. Pavyzdžiui, iki šiol ginčijamasi, ar būta baltų–slavų prokalbės⁹⁷. Atmetant baltų–slavų prokalbės egzistavimą, kitaip reikėtų traktuoti ir kai kurių žodžių istoriją. Štai sl. **bolna* 'brazdas; plėvė, odelė, oda' ir bl. **balnā* 'odelė, oda; brazdas' reikėtų laikyti tik giminiškais žodžiais, o ne vieno žodžio bl.–sl. **balnā* tęsinium⁹⁸.

Baltų–slavų prokalbės buvimą remia sutapimai morfologijos srityje⁹⁹ (tarkim, veiksmazodžio esamojo laiko kamienų daryba) bei priegaidžių inovacija. Regis, lyginant baltų ir slavų kalbas galima rekonstruoti tarpinę (baltų–slavų) prokalbę, kuri nuo indoeuropiečių prokalbės skiriasi keliomis tipiškais ypatybėmis (inovacijomis)¹⁰⁰.

Indoeuropiečių prokalbės fonemų inventorius

§ 115. Pagrindinis indoeuropiečių prokalbės fonemų inventorius jau buvo nustatytas istorinės–lyginamosios kalbotyros pradininkų, jis iki šių dienų pasikeitęs nedaug. Kito tik tam tikros detalės. Ypač kalbininkų diskutuota dėl laringalų egzistavimo indoeuropiečių prokalbėje, su tuo susijusi ir diskusija apie prokalbės balsyną. Tikslesnis istorinės fonetikos pažinimas įgalino patikslinti ir kai kurias senąsias etimologijas.

⁹⁷ Šios diskusijos apžvalgą žr. Dini 2000, 137–147, plg. dar Hock 2000, kur bandyta taikyti teksto kritikos ir genetikos (filogenezės) metodus.

⁹⁸ Plačiau apie šiuos baltų ir slavų žodžius žr. Urbutis BEE 2, 34–36.

⁹⁹ Bendros fonologinės inovacijos nebūtinai turi įrodomąją galią – dažnai jas galima pavadinti trivialiomis, t. y. nerodančiomis unikalumo, nes panašiai garsai kinta ir kitose giminiškose kalbose. Tarkim, daugelio kalbininkų kaip išskirtinė ypatybė minimi vienodi baltų ir slavų sonantų refleksai (ide. **r*, **l*, **m*, **n* > bl.–sl. **il*, **im*, **in*, **ir* / **ul*, **um*, **un*, **ur*), tačiau sonantai panašiais dvigarsiais tapo ir kitose kalbose: i.–ir. **r* prieš tautosilabinį laringalą virto s. i. *ir*, atitinkamai *ūr*.

¹⁰⁰ Žr. išsamiau Gert Klingenschmitt, „Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen“, Klingenschmitt 2005a, 460–462.

Knygos lentelėse pateiktas indoeuropiečių prokalbės fonemų inventorius yra artimiausias Manfredo Mairhoferio (Mayrhofer), Michaelio Mejer-Briugerio (Meier-Brügger), Gerto Klingensmito (Klingenschmitt) ir kitų mokslininkų pažiūroms¹⁰¹.

I. Sprogstamieji (plozyviniai, okliuzyviniai, eksplozyviniai) priebalsiai			
1. gomuriniai (tektaliniai, dorsaliniai, guturaliniai) ¹⁰²	duslieji (tenues)	skardieji (mediae)	skardieji aspiruotieji (mediae aspiratae)
palataliniai (minkštieji gomuriniai)	ĸ	ĝ	ĝ ^h
veliariniai (paprastieji gomuriniai)	k	g	g ^h
labioveliariniai (lūpų gomuriniai)	k ^w	g ^w	g ^{wh}
2. lūpiniai (labialiniai)	p	b	b ^h
3. dantiniai (dentaliniai)	t	d	d ^h

Duslieji aspiruotieji (tenues aspiratae: ĸ^h, k^h, k^{wh}, p^h, t^h) pasitaiko tik žodžio pradžioje po [s], t. y. pozicijoje, kur nepasitaiko skardieji aspiruotieji (papildomoji distribucija).

II. Spirantai		
s	alofonai	
	[s] prieš dusliuosius, dusliuosius aspiruotuosius ir nesprogstamuosius	[z] prieš skardžiuosius, skardžiuosius aspiruotuosius
Spirantas arba afrikata		
p	alofonai	
	[p], [t ^h] arba [t ^h] po dusliųjų gomurinių	[ð], [d ^h] arba [d ^h] po skardžiųjų aspiruotųjų gomurinių

¹⁰¹ Žr. Mayrhofer 1981, 15–26; Mayrhofer 2012, 87–177; Meier-Brügger 2002, 76–136. Plg. Villanueva Svensson 2012, 17–41.

¹⁰² Trijų gomurinių priebalsių grupę, nepaisant įvairių pareikštų nuomonių, šiuo metu remia daugelis indoeuropeistų.

III. Sonantai (resonantai) ¹⁰³		
	neskiemeniniai	skiemėniniai
likvidiniai	l, r	l̥, r̥
nosiniai	m, n	m̃, ñ
balsiai	i, u	i, u

IV. Laringalai	
h ₁	
h ₂	
h ₃	

Tam tikrose pozicijose laringalai tampa vokalizuoti: ə₁, ə₂, ə₃.

V. Balsiai		
	trumpieji	ilgieji
žemutiniai (platieji)	a	ā
nežemutiniai	e, o	ē, ō
aukštutiniai (siaurieji)	i, u	(ī, ū) ¹⁰⁴

Dvibalsiai (diftongai) indoeuropiečių prokalbėje traktuotini kaip dviejų savarankiškų fonemų – balsių *e*, *o*, *a* ir neskiemeninių *i* bei *u* – junginiai.

§ 116. Pabrėžtina, kad čia pateiktos fonemos nebūtinai turėjo egzistuoti tame pat indoeuropiečių prokalbės laiko pjūvyje. Fonemų

¹⁰³ Indoeuropeistinėje literatūroje vartojamas terminas *resonantai*; sonantais vadinami tik skiemėniniai **l*, **r*, **m*, **n*, **u*, **i*. Dažniausiai skiemėniniai ir neskiemeniniai sonantai sudaro papildomosios distribucijos poras, tačiau pasitaiko atvejų, kai tokios pakaitos nėra, plg. praes. 3 pl. **h₁jung-énti* ‘jungti’ (s. i. *yuñj-ánti*) ir dat. pl. **k₁uŋ-b^hiós* ‘šuo’ (s. i. *śva-bhyás*). Dėl to šios dvi sonantų grupės negali būti laikomos alofonais.

¹⁰⁴ Su ilguoju ide. **ū* (kuris nėra kilęs dėl laringalų poveikio) žinoma labai nedaug pavyzdžių: ide. **tū*, žr. dar § 150; ide. *īūs* ‘jūs’, žr. Klingenschmitt 2005a, 527t.; Meier-Brügger 2002, 83. Reti yra ir **ī* (kuris nėra kilęs dėl laringalų poveikio) refleksai.

rinkinys, kaip ir pati indoeuropiečių prokalbės formų rekonstrukcija, tam tikra prasme yra anachronistiška. Juk pagal pavienes esančias atskirų kalbų formas bandoma rekonstruoti buvusią bendrą formą, ir šiuos rekonstruotus dalykus tenka projektuoti į vieną lygmenį. Taip, regis, atkuriamas vienalytės bent jau fonetikos požiūriu prokalbės vaizdas. Tačiau tai prieštarauja realybei – kiekviena didesnę plotą apimanti kalba visuomet turi atmainų, tarmių. Jos, žinoma, netrukdo tam tikriems vėliau naujai atsiradusiems dalykams paplisti visame rekonstruotos kalbos plote, jei tame plote įmanoma laisvai bendrauti. Tad tai, kas rekonstruojama viename laiko pjūvyje iš tiesų vyko skirtingu metu: vieni senieji reiškiniai anksčiau, kiti, naujiniai, – vėliau. Rekonstruota prokalbė, jos formos negali tiksliai atspindėti buvusios realios kalbos padėties, nors ši ideali vienovė atrodo gana artima realiai¹⁰⁵. Štai negalima tiksliai nustatyti, kada išnyko laringalai, kurie iš jų ir kada išliko ilgiau, o kurie – ne. Tegalima bandyti teigti, jog laringalai neegzistavo kartu su dėl jų poveikio atsiradusiais ilgaisiais balsiais (žr. toliau). Nors šio teiginio taip pat negalima suabsoliutinti: dėl tam tikrų savo ypatumų arba dėl pozicijos žodyje laringalai vienu atveju galėjo sunykti ir paveikti balsį anksčiau negu kitu. Pavyzdžiui, *h₁* galėjo išnykti anksčiau nei *h₂*, arba absoliučioje žodžio galūnėje po sonanto einantis laringalas galėjo išnykti anksčiau nei negalūniniame skiemenyje. Taigi tame pat žodyje vienur laringalas galėjo būti dar išlikęs, o kitur – jau buvo vien tik dėl jo poveikio pakitęs balsis. Vadinasi, įmanoma, kad indoeuropiečių prokalbės laikais greta senųjų, iš pailgintųjų abliauto laipsnių atsiradusių ilgųjų balsių (jie egzistavo tuo pat metu kaip ir laringalai) tam tikromis aplinkybėmis rasdavosi nauji ilgieji balsiai. Rekonstruojant indoeuropiečių prokalbės formas į šiuos dalykus neatsižvelgiama, laringalai rekonstruojami visose pirmykštėse pozicijose, t. y. ten, kur jie numanomi kadaise buvę.

¹⁰⁵ Dėl minėtos rekonstrukcijos sąlygiškumo kai kurie vokiečių indoeuropistai linkę teikti du terminus: vok. *Urindogermanisch* ‘indoeuropiečių prokalbė’, kuris įvardija idealiąją rekonstruotą prokalbę, rekonstrukcijos produktą, ir *indogermanische Grundsprache* ‘indoeuropiečių senoji pamatinė kalba’, kuris nurodo tam tikrą buvusią realią indoeuropiečių prokalbės pakopą, paskutinę kalbos fazę iki indoeuropiečių kalbų vienovės suskilimo.

Šva secundum

§ 117. Kai kuriose rekonstruotose indoeuropiečių prokalbės formose yra pažymėtas vadinamasis šva secundum (<e> arba <ə> ar <o>)¹⁰⁶ – fonologiškai irelevantiškas redukuotasis, murmamas balsis. Jis buvo įterpiamas palengvinti tarimą priebalsių sankaupoje, kuri susidarydavo tam tikrose nulinio laipsnio balsių kaitos formose, vadinamose redukuotomis abliauto formomis. Pavyzdžiui, greta pamatinio laipsnio ide. **k^wet-* ‘keturi’, atsirado redukuotos nykstamojo laipsnio formos **k^we^t-* (vietoj **k^wt-*): lo. *quattuor*.

§ 118. Šva secundum etimologams padeda išaiškinti kai kuriuos veldinių refleksų tam tikrose kalbose fonetikos neatitikimus. Štai lietuvių *kāklas* jau seniai siejamas su ide. **k^wel-* ‘suktis’ vediniu ide. **k^wek^wl-o-* ‘kas vis sukiojasi’. Juo įvairiose kalbose buvo įvardijamas tiek kaklas, tiek ir ratas: s. i. *cakrá-* ‘vežimo ratas, skridinys, ratilas’, s. angl. *hvéol* ‘ratas’, angl. *wheel*, gr. *κύκλος* [kúklos] ‘vežimo, saulės ratas’. Tarp minėtos šaknies veldinių tokiomis pat dviem reikšmėmis yra ir nereduplikuotųjų: vok. *Hals* ‘kaklas’, lo. *collum* ‘kaklas’ < **k^wol-so-*; pr. *kelan* ‘ratas’ < **k^wel-o- n.*, s. sl. *kolo*, gen. sg. *kolese* ‘ratas’ < **k^wolos-* n.¹⁰⁷. Lie. *kāklas* šaknies *a* etimologų iki šiol nėra paaiškintas: tiesiogiai vesti iš ide. **k^wek^wl-o-* neįmanoma fonetikos požiūriu, o numanyti buvus **k^wo-k^wl-o-* su reduplikacijos balsiu *o* neleidžia morfologijos dėsniumai. Vienintelė išeitis – manyti, kad lie. *a* kilęs iš šva secundum: lie. *kāklas* < **k^wek^wl-o-* (kirčio vieta perimta iš pamatinio laipsnio formos **k^wek^wl-o-*)¹⁰⁸. Tokią pat rekonstruotą formą liudija ir gr. *κύκλος* m. ‘vežimo ratas [ir kt.]’. Taigi šva secundum palengvino nulinio abliauto laipsnio ide. **k^wek^wl-* tarimą ir baltų ar baltų-slavų prokalbės

¹⁰⁶ Šva – tai tam tikro hebrajų kalbos „tuštumos“ garso pavadinimas. Jis buvo pritaikytas įvardyti specialiam indoeuropiečių prokalbės garsui. Papildomas lotyniškas žodis *secundum* ‘antrasis’ prie *šva* buvo pridėtas norint atskirti nuo *šva* (<ə>), kuris pavadina indoeuropiečių prokalbės laringalą, realizuotą kaip balsį. Beje, ankstyvojoje indoeuropeistikoje pastarasis *šva* (<ə>) buvo vartojamas gana neapibrėžtai, dažnai juo įvardytas redukuotasis balsis, rašomas vietoj Sosiūro teigtų koeficientų, t. y. laringalų.

¹⁰⁷ Stebėtinai prūsų ir senovės slavų žodžių abliauto laipsnis kelia mintį, kad jie galėjo būti kilę dėl senųjų paradigmų **k^wel-os*, Gen. *k^wél-es-os* (bevardė giminė) ir **k^wolo-* (vyriškoji giminė) kontaminacijos.

¹⁰⁸ Galima įtarti, kad slavų *kolo* (**kala-*) yra disimiliacijos keliu kilęs iš bl. **kakla-*.

laikais virto balsiu *a* (žr. Mayrhofer I, 522). Indoeuropiečių prokalbėje šio žodžio paradigma galėjo būti tokia: sg. **k^wé-k^wl-o-* m. : pl. nom.-acc. **k^wek^wláh₂* n. (daugiskaitos bevardė forma – kuopinės reikšmės: ‘ratai kaip visuma, ratų įrenginys’) < **k^wek^wlé-h₂* (plg. ide. sg. **uér^ho-* n. ‘žodis’ : pl. (kuopinės reikšmės) nom.-acc. **ur^háh₂* n.).

Thornas

§ 119. Neįprastas indoeuropiečių prokalbės [p]¹⁰⁹, vadinamasis thornas, yra neaiškaus garso simbolis¹¹⁰, kurį vienos indoeuropiečių kalbos atspindi kaip *t*, *t^h*, kitos – kaip *s*, pavyzdžiui¹¹¹, gr. *ἄρκτος* [árktos] ‘lokytis’ ir vedų *fkṣa*, lo. *ursus*, he. *ḥar-tág-ga-aš* (iki galo nėra aišku, ar hetitų žodis reiškė lokį); gr. gen. sg. *ἰχθύος* [ik^ht^húos] ‘žuvis’; gr. *τέκτων* [téktōn] ‘dailidė’, s. i. *takṣ-* ‘meistrauti, dailidžiauti’, *takṣan-* ‘dailidė’, s. v. a. *dehšala* ‘kirvis’. Baltų ir slavų kalbos thorno neatspindi, plg. lie. acc. sg. *žuvj* < **žuvin*¹¹² (ide. **g^hbuh-ṛṇ*), lie. *tašyti*, sl. **tesati* ‘tašyti, meistrauti, dailidžiauti’ (ide. **tok^hp-*, vedinys iš ide. **tek^hp-*).

§ 120. Dalis mokslininkų laikosi nuomonės, jog žodžių kilmę galima išaiškinti ir be thorno. Štai indoeuropietiškojo žemės pavadinimo senoji prokalbės forma kadaise buvo rekonstruota taip: ide. **g^hpm-*, **g^hpóm-*, plg. *χθών* [k^ht^hón] ‘žemė’, vedų *kṣám-*. Teigta, kad thornu žymimas garsas tam tikromis sąlygomis (veikiausiai pozicijoje prieš priebalsį) išnykęs. Tą liudija dalies kalbų atitikmenys – vieni iš jų turi **p* refleksą, kiti – neturi: palyginkime gr. *χθον-* [k^ht^hon-] ‘žemė’ < **g^hpom-* ir greta esantį gr. *χαμαί* [k^ha-maí] ‘ant žemės’ < **g^hṛm-ai* (dėl tam tikro dėsnio veikimo jis kilęs iš **g^hm-ái*); s. i. *kṣám-* ‘žemė’ < **g^hpóm-* ir s. i. *jmayá* ‘ant žemės’ < **zm-ai+á* < **g^hm-ái*. Ar baltų, slavų kalbos paveldėjusios be thorno esančias formas, nesą aišku,

¹⁰⁹ Raidė <p> buvo perimta iš runų rašto. Ši raidė senųjų germanų vadinta thornu, t. y. jos pavadinimo pradžia suformuota iš garso, kurį žymi ta raidė, skambesio (jis buvo duslusis dantinis spirantas, skambėjo panašiai kaip angl. *thing* pradinis garsas).

¹¹⁰ Veikiausiai tai buvo tarpinis garsas, siejantis dantinio sprogstamojo garso ir spiranto požymius. Taip pat jis galėjo būti ir afrikata, panaši į lie. *c* ar vok. *z* [t^s].

¹¹¹ Pavyzdžiuose šie garsai pabraukti.

¹¹² Thorno neatspindi ir arm. *jowkn* ‘žuvis’.

plg. vedinį lie. *žmuō* ‘žmogus’ < **zm-*, kuris galėjo kilti iš < **g^hm-* arba iš **žžm-* < **g^hpm-*¹¹³. Vėliau, pažinus hetitų kalbą, paaiškėjo, kad jos giminiškas žemės pavadinimas yra he. *te-e-kán*. Dėl šios formos rekonstruoti imta visai kitaip: [ankstyvoji] ide. **d^héghom-*/ **d^hg^hm-* > anatolų **d^héghom-*/ **d^hg^hm-* (su šva secundum)¹¹⁴. Kitose indoeuropiečių kalbose (baltų-slavų, lotynų, kai kada graikų ir indoiranėnų¹¹⁵) garsų sandauga **d^hg^hm-* supaprastėjusi į **g^hm-*; o gr. *χθών* [k^ht^hón] ‘žemė’ ir vedų *kṣám-* žodžių pradžioje įvykusi metatezė **d^hg^h-* → **g^hd^h-*, ir iš čia išsirutuliojusi gr. *κῆ-* bei vedų *kṣ-*. Kaip matyti, naujosios rekonstrukcijos siūloma metatezė negali iki galo paaiškinti, kodėl graikų kalboje yra [t^h], o s. i. [s]. Čia vėl reikėtų grįžti prie thorno, aiškiai neapibrėžto garso simbolio, kuris išsirutuliojo iš ankstyvojoje indoeuropiečių prokalbėje buvusio dantinio sprogstamojo garso: ankstyvoji ide. **d^hg^h-* → **g^hd^h-* → ide. *g^hp-*. Taip pat ir ryt. toch. *tkam* ‘žemė’, vak. toch. *keṃ* ‘t. p.’ < toch. **ktan* gali būti kilęs iš senesnio **ktan* < **g^hpom-*.

Baltų, slavų kalbų kentuminiai refleksai

§ 121. Baltų, slavų istorinės fonetikos, etimologijos specialistams iki galo neišspręsta problema lieka kai kurių žodžių kentuminiai refleksai¹¹⁶. Šiaip jau ide. **k̑*, **g̑*, **g^h* baltų-slavų, kaip ir indų-iranėnų, kalbose yra virtę spirantais. Tačiau pasitaiko žodžių, kurie čia turi veliarinius atitikmenis, kaip ir germanų, graikų ir kai kurios kitos kalbos. Pavyzdžiui: lie. *akmuō* (plg. dėsninę *ašmuō*); r. *зуб* [gus] ir kitų slavų kalbų atitikmenys (plg. lie. *žąsis*), lie. *kiemas* (*šeimà*); *kaũkti* (*šaukti*); *gnýbti* (*žnybti*); *pēkus* (s. i. *pašu*), *klausyti* (sl. **slyšati*); *smākras* (s. i. *smásru*); s. sl. *kormiti* (lie. *šerti*). Konkretaus žodžio etimologija dažniausiai šios mįslės neišsprendžia. Spėjama, kad

¹¹³ Panašiai traktuotini ir kiti vediniai iš senojo žemės pavadinimo: lie. *žmonà*, *žmogùs*, s. sl. *змѡја* ‘gyvatė’, s. sl. *змиѡ* ‘slibinas’; *žemas*, *žemė*, s. sl. *zem-(l)‘a* ‘žemė’ < **zem-ja* < **zem-ijā*.

¹¹⁴ Žr. Schindler 1977, 25–35; Meier-Brügger 2002, 105t.

¹¹⁵ Lo. *humī* ‘ant žemės’, gr. *χαμαί* [k^hamaí] ‘t. p.’, av. *zam-* ‘žemė’.

¹¹⁶ Terminai *kentuminės*, *sateminės kalbos* ar *refleksai* suformuoti remiantis lotynų bei iranėnų kalbų žodžiais, plg. lo. *centum* ‘šimtas’, av. *satəm* ‘t. p.’. Kalbos skiriamos į kentumines arba satemines pagal vieną (nors kiekvienoje kalboje veikiausiai išsivysčiusį nepriklausomai, be genetinio ryšio) fonetinį požymį – indoeuropiečių prokalbės gomurinių (palatalinių ir labioveliarinių) refleksus.

tai galėtų būti tam tikro ankstyvo kontakto su giminiška kentumine kalba išdava, o gal tai kadaise indoeuropiečių prokalbėje ar vėliau vykusios veliarinių palatalinių priebalsių kaitos pasekmė. Galima numanyti, kad baltų-slavų prokalbė, šiaip jau turėjusi sateminį pagrindą, perėmė žymią dalį kentuminių elementų. Veikiausiai dalis tokių elementų pramaišiu egzistavo greta sateminių atitikmenų, kurie taip ir nebuvo išstumti. Skylant baltų-slavų prokalbei tam tikrais atvejais baltai ir slavai iš tokios ne visai vieningos, sumišusios prokalbės pasirinko skirtingas formas.

Laringalai

§ 122. Labiausiai indoeuropiečių prokalbės fonemų inventorių ir pačią rekonstrukciją pakeitė laringalų teorija. Kaip bus matyti toliau, šie numanomi garsai tam tikrą įtaką turėjo ir baltų, slavų kalboms. Žinios apie laringalus etimologui padeda tiksliau įvertinti norimų susieti įvairių kalbų žodžių fonetinį artumą ar tapatumą, rasti giminiškas indoeuropiečių prokalbės šaknis. Rekonstrukcija su laringalais ne vienu atveju paaiškina anksčiau neįveikiamas kai kurių giminiškų žodžių fonetikos skirtybes.

Laringalų teorija beveik visuotinai priimta, bet ne visur vienoda. Kaip žinoma, pirmasis apie laringalus prakalbo Ferdinandas de Sosiūras. Jo teorija vėliau buvo išplėta (Alberas Kiuni [Albert Cuny], Ježis Kuri-ovičius [Jerzy Kuryłowicz], Emilis Benvenistas [Émile Benveniste] ir kt.). Dalis mokslininkų idėjas apie laringalus atmetė. Tai lėmė tuometėje kalbotyroje atsiradusi tendencija laringalus perdėti taikyti įvairiems garsyno reiškiniams aiškinti, be saiko didinti laringalų skaičių¹¹⁷ ir iškilę prieštarangi hetitų kalbos duomenys. Kaip vėliau galutinai įrodė Heinerio Eichnerio tyrimai, iš tiesų jokių laringalų teorijos nesutapimų su hetitų kalbos faktais nėra, o protingai taikoma laringalų teorija yra pagrįsta. Iš dabarties indoeuropeistų Osvaldas Semerenis (Oswald Szemerényi) pripažįsta tik vieną laringalą – balsį [ə], panašiai Alfredas Bamesbergeris (Bammesberger) – tik **h* (ir **ə*). Yra ir kitas kraštutinis: Janas Puhvelas (Puhvel) rekonstruoja šešis laringalus. Kai kurie amerikiečių mokyklos atstovai, remdamiesi Sapyro mintimis, linkę teikti keturis laringalus.

§ 123. Patikimiausia rekonstruoti trijų laringalų sistema: *h₁*, *h₂*,

¹¹⁷ André Martiné (André Martinet) teigė, jog egzistavo 10 laringalų.

h_3 ¹¹⁸. Tiesa, patys laringalų veikimo būdai, jų tolesnė istorija aiškinama ne visai vienodai¹¹⁹. Regis, arčiausiai tiesos yra Heinerio Eichnerio, Gerto Klingensmito interpretavimas, kuris čia toliau ir bus pateikiamas.

Vienintelį laringalą – [h₂] – daugelyje pozicijų išlaikė anatolų kalbos. Jį atspindi hetitų *h*, plg.: he. *ḫaran-* < ide. **h₂aron-* ‘erelis’ (likusios „jaunesnės“ kalbos laringalo neliudija: n. v. a. *Aar*; lie. *erēlis*, ryt. a. *arēlis*, pr. *arelis*¹²⁰). Kiti laringalai nė vienoje kalboje nėra išlaikyti, jie rekonstruojami remiantis tam tikrais skirtingais įvairių kalbų atliepiniais.

§ 124. Laringalai buvo priebalsiai. Tam tikrose pozicijose jie tapo vokalizuotais refleksais, t. y. balsiais: ϑ_1 (šva 1), ϑ_2 (šva 2), ϑ_3 (šva 3). Šie vokalizuo tieji laringalai perimti į graikų kalbą kaip trys balsiai: $\vartheta_1 > \varepsilon$ [e]; $\vartheta_2 > \alpha$ [a]; $\vartheta_3 > o$. Graikų kalba labiausiai iš visų indoeuropiečių kalbų bus subalsinusi laringalus (manoma, tarpiniu periodu po indoeuropiečių prokalbės suskilimo ir prieš graikų prokalbę), pavyzdžiui: ide. **h₂ueh₁-* ‘pūsti’ refleksas graikų kalboje yra su žodžio pradžios balsiu *ἄησι* [áēsī] ‘jis pučia’ < **áwē-ti*, bet hetitų kalba liudija priebalsinį laringalą – *ḫuuant* ‘vėjas, t. y. pučiantis’ (plg. lietuvių kalbos tos pačios šaknies žodžius *vėti*, *vėtra*, *vėjas*). Taip pat ir ide. **h₂ster-* ‘žvaigždė’ atitikmuo graikų kalboje yra *ἀστὴρ* [astér], nors hetitų kalba rodo žodžio pradžioje buvus priebalsį: *ḫašterza*. Panašiai graikų kalboje laringalai vokalizuoti ir žodžio viduryje. Baltų-slavų prokalbėje laringalai vokalizuoti tik kai kuriais atvejais: lie. *stātas* ‘gubų eilė, guba [ir kita]’ < **st₂-tō-*; sl. **sporv* ‘gausus, apstus’ < **sp^hṛ₁-rō-*. Tad kiek koreguojant lietuvių istorinėje fonetikoje įprastą rekonstravimą reikėtų teigti, kad bl.-sl. **-ā-* < ide. **ā / ṛ / ṛ₁, ṛ₂, ṛ₃*¹²¹ ir šva secundum.

Šiaip ar taip, baltai ir slavai, kaip ir keletas kitų indoeuropiečių kalbų (iranėnų, gal germanų), laringalų beveik nebalsina. Taigi tikėtina, jog ir indoeuropiečių prokalbėje laringalai dažniausiai funkcionavo kaip priebalsiai.

§ 125. Ankstyvuojų indoeuropiečių prokalbės periodu laringalai

¹¹⁸ Kai nežinoma, kokį laringalą vertėtų rekonstruoti, t. y. kokia jo kokybė, – rašoma *h* (baltų-slavų kalbų atveju laringalo kokybė paprastai nėra svarbi).

¹¹⁹ Plg. Beekes 1995; Meier-Brügger 2002; Smoczyński 2006, žr. šio veikalą recenziją: Miguel Villanueva Svensson 2008.

¹²⁰ Tekste buvo su korektūros klaida *arelie*.

¹²¹ Pavyzdžių, įrodančių kilmę iš ϑ_3 labai maža.

(išskyrus h_1) paveikė prieš ar po einantį [e]: $eh_1 > eh_1$; $eh_2 > ah_2$; $eh_3 > oh_3$; $h_1e > h_1e$; $h_2e > h_2a$; $h_3e > h_3o$.

Vėliau skiemens pradžios laringalai išnyko be pėdsakų¹²²: ide. praes. 3 pl. **d^hed^h|h₁ṛti* > lie. *ded-*; ide. **g^wer|hó-* ‘malonus’ > lie. *gēras* (plg. lo. *grātus* < **g^wṛh-tó* ‘malonus’). Žodžio pradžioje (t. y. ypatingoje skiemens pradžios pozicijoje) laringalai taip pat išnyko: ide. **h₁es-ti* ‘ji(s) yra’ > **esti*: lie. *ēsti*, s. i. *ásti*, gr. *ἔστί* [estí], lo. *est*; ide. **h₂ek̄-* ‘aštrus’ > **h₂ak̄-* > **ak̄-*: lie. *āštras*, sl. **ostrv*, gr. *ἄκρος* [ákros]; ide. **h₂ak̄-mon-* > **ak̄-mon-*: lie. *akmuō* ‘kieta uoliena arba jos atskirtas gabalas’, gr. *ἄκμων* [ákmōn], ‘akmuo, priekalas’, s. i. *ásman-* ‘akmuo, dangus’.

Skiemens pabaigoje laringalai, prieš kuriuos tiesiogiai ėjo trumpasis balsis, išnyko ir kompensaciškai pailgino likusį balsį. Šį pailginimą gerai atspindi ir baltų, slavų kalbų pavyzdžiai: ide. **d^heh₁-ti-* > **d^hē-ti-* > lie. *dėti*, s. sl. *děti*; ide. **steh₂-ti-* > **stah₂-ti* > **stā-ti* > lie. *stóti*; ide. **seh₂-tu-* > **sah₂-tu-* > **sātu-* > lie. *sočius*; ide. **deh₃-ti-* > **doh₃-ti* > **dō-ti-* > lie. *dúoti*; ide. **uih-ti* > lie. *výti*¹²³; ide. **uīh-ro-* > lie. *výras*; ide. **mah₂ter* > **māter-* > lie. *mótė*.

§ 126. Laringalų fonologines ypatybes nurodyti sunku. Manoma, jog h_2 buvo duslusis priebalsis. Jis tam tikrose kalbose sukėlė prieš ėjusio sprogstamojo priebalsio aspiraciją (ir išnyko), plg. *šakà*, sl. **soxa* < bl.-sl. **śak^hā-* < ide. **k̄(b)əkh₂ah₂-*; plg. s. i. *śákhā* < **k̄é^xhkh₂-ah₂-*, n. pers. *šāx* < **k̄pe^xhkh₂-ah₂-*, arm. *šax* < **k̄pəkh₂°* arba **k̄pohkh₂-o-*.

Laringalas h_3 buvo skardusis. Jis indoeuropiečių prokalbėje suskardino prieš ėjusį sprogstamąjį duslųjį priebalsį (ir vėliau išnyko): ide. praes. **pi-ph₃-e-ti* > ide. **pi-bh₃-o-ti* > s. i. *pibati* ‘(jis) geria’; s. air. *ebait* /eβid/ ‘(jie) geria’ < kelt. **ibonti* < **pibonti*¹²⁴.

Laringalą h_1 apibrėžti sunku, nes jis šalia esančių garsų dažniausiai nepaveikia; atrodo, jis nebuvo skardus.

§ 127. Ypač baltistikai bei slavistikai svarbu tai, kad vienu periodu, dar tik pradėdant formotis baltų-slavų prokalbei, laringalas, kuris ėjo

¹²² Indoeuropiečių prokalbėje susidūrus dviem priebalsiams skiemens riba ėjo tarp jų.

¹²³ Heterosilabinėje pozicijoje laringalas išnyko: *vejū* < **uej| hō*.

¹²⁴ Baltų kalbose išlaikyti šaknies ide. **peh₃-* ‘gerti’ > **poh₃-* vediniai: ide. **poh₃-tah₂* > bl. **pō-tā* > lie. *puotà*.

tarp sonanto (*r, l, m, n, i, u* ir kt.) ir kito priebalsio, išnyko bei kompensaciškai pailgino priešėjusį balsį. Toks balsis, kaip ir visi iš indoeuropiečių prokalbės paveldėti ilgieji (kompensaciškai pailgėję ar pailgintieji abliauto laipsniai), įgijo akūtą. Vėliau šis šalia tautosilabinio sonanto atsiradęs ilgas balsis buvo dėsningai sutrumpintas, nors akūtas nepakito. Pavyzdžiui: ide. **pl̥h₁no-* > ankstyvoji bl.-sl. **p̥l̥no-* ar **pillno-* > bl.-sl. **p̥l̥na-* > lie. *p̥l̥nas*; ide. **sk̥lh₁ti-* > lie. *sk̥lti*; ide. **kelh₁ti-* > lie. *k̥l̥ti*; ide. **kolh₁no-* > lie. *k̥l̥nas*; ide. **p̥nh₁ti-* > lie. *p̥inti*, ide. **p̥nh₁tl̥iāh₂* > lie. *p̥inkl̥*; ide. **g̥enh₃tlo-* > lie. *žėnklas* (bet: ide. **t̥h₁tlo-* > lie. *tiñklas*); ide. **-o₁h₁ti* > lie. *-ąti* [-*ąuja*] (bet: *-āvo* < ide. **o₁h₁hā*¹²⁵).

Taigi baltų, slavų akūtas nurodytoje pozicijoje liudija kadaise, prieš pat susiformuojant baltų-slavų prokalbei, buvusį laringalą¹²⁶. Todėl ide. **m̥nh₁ti-* > lie. *m̥inti*, o ide. **m̥ti-* > *miñti*; be laringalo yra ir ide. **k̥mtó-n.* > lie. *šim̥tas*, ide. **m̥ti-* > lie. *miñti*.

Nustatytasis baltų, slavų kalbų dėsningumas turi didelę svarbą tiek indoeuropeistikai, tiek baltų, slavų kalbų etimologijoms. Štai ne vienu atveju tik baltų-slavų kalbų medžiaga paliudija laringalo buvimą indoeuropiečių prokalbės šaknies pabaigoje (pavyzdžiui, jau minėti *k̥l̥ti*, *k̥l̥nas*).

Kita vertus, laringalų teorija vienu kitu atveju reikšmingai prisideda sprendžiant baltų ar slavų žodžio kilmės mįslę. Antai la. *spalva* ‘plunksna; [gyvulių] plaukas’ nurodo buvus rytų bl. **spál'vá*, taigi liudija ankstesnį laringalą¹²⁷, vadinasi, žodis genetiškai sietinas tik su ide. **spelh-* ‘skelti, atskirti, plėšti, dirti’ (plg. gr. *σπολάς* [spolás] ‘nudirta (išdirbta) oda; odinis šarvas’, lo. *spolium* ‘nuluptas kailis; prisiplėštas (karo) grobis’; pirminė baltų žodžio reikšmė – ‘nuo gyvulio nudirta oda’, vėliau – ‘plaukas, šerys, plunksna’), o ne su ide. **pel-* ‘(pa)dengti’ (plg. lo. *pellis* ‘kailis, oda’; pirmi-

¹²⁵ Po laringalo nėra priebalsio, tad pokytis nevyko.

¹²⁶ Laringalo buvimą ankstyvojoje baltų-slavų prokalbės formavimosi stadijoje patvirtina sl. **kamy* ‘akmuo’ atvejis. Tik suponuojamas laringalas įgalina paaiškinti, kodėl šio žodžio pradžioje įvykus metatezei pailgėjo šaknies balsis: sl. **kamy* < **kah₂mō* < *ide. *h₂akmō*.

¹²⁷ Giminiško lie. *spalvā* akcentinė klasė yra antrinė; dėl lietuvių žodžio semantinio rutuliojimosi žr. Urbutis BEE 2, 247t.; Kabašinskaitė Klingenschmitt 2013.

ne baltų žodžio reikšmė būtų buvus ‘kūno danga’).

Svarbu akcentuoti, jog ne kiekvienas baltų kalbų žodis, turintis akūtinę priegaidę, liudija indoeuropiečių prokalbėje buvusį laringalą. Akūtas gali atspindėti ir senąjį indoeuropiečių prokalbės ilgąjį balsį – pailgintojo abliauto laipsnį. Dažniausiai jį turi *v̥rddhi* vediniai, plg. lie. *dervā* (3) < ide. **d̥er₂u₂e-h₂*¹²⁸, taip pat ir kai kurie kiti dariniai – lie. *bérnas* < **b^hēr-nó*¹²⁹ yra su pailgintuoju šaknies **b^her-* ‘nešti’ laipsniu, kaip ir s. i. *bhárman* ‘atnaša, paaukojimas (loc. sg.)’, sl. **bérme* (r. *беремя* [berémial] ‘našta, sunkumas’, s.-kr. *brème*, slov. *bréme*) < **b^hēr-mēn*. Laringalo neatspindi ir lie. *stógas*, jis kartu su pr. *stogis* ‘stogas’ neabejotinai sietinas su plačiai paplitusia šaknimi ide. *(s)*teg-*/*(s)*tog-* ‘dengti’. Neįprasta pailgintojo laipsnio forma su *ā* **stāgo-* (greta **stēg-*, plg. pr. *steege* ‘daržinė’) kilo dėl baltų-slavų prokalbėje pertvarkytos balsių kaitos *e* : *a* : *ē* : *ā*¹³⁰. Taigi rekonstruojant laringalą būtina remtis ir baltų, ir kitų senųjų indoeuropiečių kalbų duomenimis, juos lyginti bei įvertinti.

§ 128. Įsitvirtinus laringalų teorijai, dalis mokslininkų ėmė manyti, jog indoeuropiečių prokalbėje egzistavo tik balsis [e], o kitus lėmę arba kombinacijos su laringalais (*a, o*), arba abliautas (*o*), arba tam tikrų priebalsių balsinė refleksija (*i* ir *u*)¹³¹.

Tačiau visko išaiškinti remiantis laringalais neįmanoma. Negalima paneigti, kad egzistavo ir pamatinis [a]. Antai pamatinį indoeuropiečių prokalbės [a] turi ide. **iaĝ-*, arba **hiaĝ-*, ‘garbinti’ (s. i. *yaj-*,

¹²⁸ Apie *v̥rddhi* vedinius plačiau žr. § 166–168.

¹²⁹ Apie jį dar žr. § 181.

¹³⁰ Apie šaknies balsių kaitą žr. Zinkevičius 1980, 89–96; taip pat žr. §135–140. Kita vertus, **stāg-* galėjo kilti šalia abliauto formos **stag-* (plg. r. *cmoz* [stog] ‘kūgis, kaugė, kupeta’ < **staga-*) pagal baltų-slavų prokalbėje susiformavusią naują abliauto schemą *a* : *ā*, kuri užėmė indoeuropiečių prokalbės balsių kaitos *e* : *o* (bl.-sl. *e* : *a*) vietą, pavyzdžiui, *ràsti* : (kauzatyvas) *ródyti* (vietoj *veřsti* : *vartýti* tipo atvejų).

¹³¹ *i* ir *u* esą buvę skiemeniniai *i* ir *u* refleksai; *a* kilęs iš **h₂e* ar *eh₂*; *o* kilęs iš *h₃e* ar *eh₃*, arba kaip abliauto laipsnis greta.

gr. ἅγιος [hágios] ‘šventas’ < *(h)iaǵ-īo- ‘garbingas, garbinti vertas’). Kitaip rekonstruoti neleidžia indoeuropiečių prokalbės sonantų tapimo skiemeniniais (arba neskiemeniniais) garsais dėsningumai šaknyje¹³²: ne *h₂a, nes **ih₂aǵ- virstų **ih₂aǵ-; ne *ah₂, nes **ia_hǵ- virstų **iāǵ-; ne *a₂, nes *a senojoje indų kalboje virsta i (o šiuo atveju turime yaj-); be to, vadovaudamiesi minėtais sonantų dėsningumais skiemenyje lauktume ne **iāǵ-, o **ihǵ-.

Tas pat pasakytina apie ide. *majs- (lo. *maestus* ‘liūdnas’, *maerere* ‘liūdėti’ < *majs-, *miser* ‘liūdesys’): ne *h₂a, nes **mh₂ajs- virstų **m̥h₂ajs-, o ide. *m̥ lotynų kalboje dėsningai turėtų išsirutulioti į em-; ne *ah₂, nes **mah₂is- nulinis abliauto laipsnis būtų **m̥h₂is-, o iš jo būtų negalėjęs išsirutulioti lotynų kalbos *miser*.

B. Tolimoji etimologija ir morfonologija

Indoeuropiečių prokalbės šaknies struktūra

Žodžio šaknies fonemų suderinamumas

§ 129. Nustatyti istorines indoeuropiečių prokalbės veldinio morfemų ribas, identifikuoti šaknį etimologams kartais padeda žodžio šaknies fonemų suderinamumo dėsniai. Pirmasis juos bandė aprašyti Antuanas Mejė (žr. Meillet 1903). Nemažas šio darbo trūkumas – neatskirtos dviradikalės, triradikalės bei daugiadiradikalės šaknys. Pagal to meto terminologiją radikalai (pranc. *radicale*) – tai priebalsių fonemos, formuojančios šaknies morfemą. Beje, žodžio pradžios junginys sT- funkcionuoja kaip vienas radikalas.

§ 130. Remiantis kiek pakoreguotomis Mejė mintimis (žr. Meillet 1909, 101–104)¹³³, galima nurodyti keletą šaknų fonemų suderinamumo taisyklių.

Šaknyse su dviem priebalsiais negalimi: skardieji priebalsiai pradžioje ir pabaigoje (pvz., **deg-, **ged-, **bed-, **beg-) bei duslusis pradžioje ir skardusis aspiruotasis pabaigoje (arba atvirksčiai – skardu-

¹³² Apie sonantų dėsningumus žr. Meier-Brügger 2002, 96tt.

¹³³ Plg. Kabašinskaitė Klingenschmitt 2004, 77.

sis aspiruotasis pradžioje ir duslusis pabaigoje) (pvz., **keg^h-, **ped^h-, **d^hek-, **b^het-)¹³⁴. Įvairūs kiti deriniai yra galimi: pradžioje duslieji, pabaigoje skardieji priebalsiai ir atvirksčiai – pradžioje skardieji, pabaigoje – duslieji: *teg- ‘padengti’; *tep- (lie. *tèpti*). Šaknies pradžioje ir pabaigoje galimi duslieji priebalsiai: *tek^w- ‘bėgti’ (lie. *tekėti*); taip pat aspiruoti skardieji: *b^hed^h- (lie. *bèsti, bedù*), *g^wed^h- ‘prašyti’ (lie. *gedauti*); *d^heg^wh- ‘degti’ (lie. *dègti*). Be to, šaknyje gali jungtis pradžios aspiruotas skardusis bei pabaigos skardusis priebalsis ir pradžios skardusis bei pabaigos aspiruotas skardusis priebalsis: *ǵ^hed- ‘tuštintis, cacare’; *b^hed- (vok. *besser* ‘geriau’ < *batizan < *b^ha/od-is-on-).

Trijų priebalsių šaknys su i, r (ir panašiai) ar laringalu prieš pabaigos sprogstamąjį priebalsį (šiek tiek patikslinant Mejė formulavimą) nepaiso minėtos suderinamumo tendencijos¹³⁵. Čia pradinio dusliojo priebalsio ir pabaigos skardžiojo aspiruotojo priebalsio jungtis yra galima: *k̑eub^h- (s. i. *śobh-* ‘būti puošniam’), *kerd^h- (s. v. a. *herta* ‘eilė, greta, būrys’, s. bžn. sl. *črěda* ‘eilė, greta, būrys, grupė’ < *kerd^hā-), *teh₂b^h- (lo. *tābēs* ‘(su)irimas, pakrikimas, puvimas, dūlėjimas’), *d^heh₁k- (gr. *θηκ[α]*- [t^hēk[a]-] aor. sg. indicat. ‘dėti, daryti’; lo. *faciō* ‘daryti’ < *d^hā₁k iē/o-; neišplėstą šaknį *d^heh₁- atspindi lie. *dėti* ir kt.); *steiǵ^h- (gr. *στειγ[ε]*/o- [steík^he/o] ‘žengti’); *skeub^h- (go. -*skiuban* ‘atsisėsti, užsėsti, įtaisyti, pakeisti’). Įmanomos ir visos kitos dviejų priebalsių kombinacijos (žinoma, ne visos realiai egzistavo, pasitaikė):

¹³⁴ Tiesa, jei šaknis turėjo retą pamatinį a (ne e; žr. dar § 128, § 138), šie dėsningumai negaliojo. Pavyzdžiui, įmanoma rekonstruoti šaknį *kag^h- ar *k̑ag^h- ‘(ap)supti, (ap)tverti, (ap)kraštuoti’ su dusliuoju pradžioje ir skardžiuoju aspiruotuoju pabaigoje, plg. oskų *kahad* 3 sg. konjunktyvas ‘tegu ima’ < *kag^hā-t, kimrų *cae* ‘aptvaras’, s. v. a. *hag* ‘aptvaras’, n. v. a. *Hag* ‘aptvaras’ < *kag^ho-, s. v. a. *hegga* ‘gyvatvorė’, n. v. a. *Hecke* ‘gyvatvorė’ < *kag^hīā (vis dėlto visiško aiškumo šiuo atveju nėra: dėl lo. *in-cohāre* ‘pradėti’ < *kog^hā- o abliauto laipsnio pirminė šaknis turėtų būti rekonstruojama su laringalu – ide. *kh₂ag^h- ar k̑h₂ag^h- < *kh₂eg^h- ar *k̑h₂eg^h-, žr. Rix 1998, 305; 2001, 342; Rikso žodyno antrajame leidime nurodytas alternatyvus variantas *keg^h- yra negalimas dėl šaknies fonemų nesuderinamumo).

¹³⁵ Išsamiai ištirti visus trijų bei daugiau nei trijų priebalsių šaknų fonemų suderinamumo dėsningumus labai sudėtinga.

**ġemb^h*- (la. *zùobs* ‘dantis’ < **ġomb^ho-*, lie. *žam̃bas*); **teh₂+b^h*- (lo. *tābēs* ‘tirpimas’); **kert-* ‘kirsti’; **kerd-* ‘pasiekti’.

Tam tikrų dėsningumų yra šaknies pradžioje ir ypač pabaigoje. Šaknies pradžioje negalimas junginys *iū* + V (pvz., ***iūe-*)¹³⁶, *ru* + V¹³⁷. Šaknies pabaigoje susidūrus dviem priebalsiams paskutinis negali būti sonantas (pvz., ***degm-*, ***sterl-*, ***keir-*, ***geul-*, ***b^heim-*). Išimtį sudaro [u]: jis gali būti šaknies pabaigoje, jei yra šaknies plėtiklis¹³⁸: **d^(h)eb^h-u-*, greta **d^(h)eb^h-* ‘apgauti’ (s. i. *dab^h-*, av. (*ā*)*dabaoman-*); **uel+u* ‘apdengti’.

§ 131. Šie dėsningumai baltų, slavų kalbų etimologams svarbūs tik tiek, kiek jie padeda nustatyti istorines indoeuropiečių prokalbės veldinio morfemų ribas, identifikuoti šaknį. Pavyzdžiui, žodžio *gáirė* atveju vien lietuvių kalba ir jos dėsningumais besiribojanti analizė teleistų skirti šaknį *gair-*. Indoeuropeistikos požiūriu žodžių *gáirė* morfemų riba turėtų eiti prieš *r* – kaip jau minėta, tokios šaknies pabaigoje negali eiti sonantas. Taigi žodžio pradžios elementas *gai-* laikytinas žodžio pagrindu, senąja šaknimi: *gái-rė*.

Tiesa, vėliau baltų, slavų kalbose šaknies struktūros dėsningumus iškraipė įvairūs analoginiai dariniai. Iš vardažodžių formų abstrahuojant buvo išvestos naujos šaknys. Antai šitaip atsirado šaknies forma *gail-* (*-gailti*, praes. beasm. *-gailsta*), plg. *gaila*, *gailūs*, *mīl-* (*-mīlti*, praes. beasm. *-mīlsta*, *-mīla*), plg. *mýlas*, *míelas*, *méilė*. Senosios indoeuropiečių prokalbės šaknys čia buvo **g^hai-* ar **g^heī-* (*gaila*, *gailūs* < **g^hai-lo-* arba **g^hoi-lo-*), atitinkamai **mei^h-*. Taigi taisyklės galima taikyti tik spėjant ar įsitikinus, kad žodis yra pakankamai senas.

§ 132. Kitas pavyzdys – vienas iš tikėtinų žodžio *tóbulas*, *tóbūlas* aiškinimų¹³⁹. Žodžio baigmenį *-ūla-* galima būtų laikyti priesaga (plg. *ġēdulas* ‘gedulingas’ : *ġedėti*), tuomet pradmuo *tob-* < **tāb-* turėtų būti šaknis. Baltų **tāb-*, remiantis minėtais dėsningumais, turėtų būti indo-

¹³⁶ Bet junginys *ui* + V yra galimas.

¹³⁷ Bet *ur* + V yra galimas.

¹³⁸ Šaknies plėtiklis – tai labai senas sufiksas (vieno garso – priebalsio ar pusbalsio), jau indoeuropiečių prokalbėje netekęs savo funkcijos ir tapęs šaknies dalimi. Plėtikliai sąlygojo semantiškai nesiskiriančius šaknies variantus (plėtinis).

¹³⁹ Plačiau žr. Kabašinskaitė Klingenschmitt 2004.

europiečių prokalbės šaknies **teh₂b-* arba **teh₂b^h-* refleksas. Kita vertus, bl.-sl. **tāb-* galėtų būti balsių kaitos *ā* laipsnio baltų-slavų naujinys greta žodžio su pamatinio *e* laipsnio šaknimi **teb-* (plg. *godulys* : **godulas* greta *gèsti*, *gedáuti*, ide. **g^{wh}ed^h-* ‘geisti, trokšti, prašyti’). Tačiau indoeuropiečių prokalbės šaknys **teh₂b^h-* ar **teh₂b-* tinkama reikšme nežinomos, nėra aptinkama nė ide. **teb-* (ypač reta yra ir tokioje pozicijoje esanti fonema [b]). Tad bl.-sl. **tāb-* reikėtų traktuoti kaip šaknį su plėtikliu: **teh₂- + (b-/)b^h-*. Čia tiktų ide. **teh₂-* ‘subręsti, prinokti’. Taigi *tóbulas*, remiantis tokiau šaknies reikšmės bei darybos išaiškinimu, galėjo anksčiau reikšti ‘kuris pasiekęs brandą, visiškai subrendęs ir dėl to įgijęs išvystytus, idealius savo požymius, ypatumus’.

Emilio Benvenisto teorija apie senojo

kamieno struktūrą

§ 133. Šaknies struktūros dalykus savaip svarstė ir Emilis Benvenistas (Benveniste). Žymiajame veikale apie indoeuropiečių vardažodžių darybos kilmę (žr. Benveniste 1935) prancūzų kalbininkas indoeuropiečių prokalbės šaknies struktūrą susiejo su laringalų teorija bei šaknies balsių kaita. Bet jo sukurta teorija, kaip atstatyti pirminius indoeuropiečių prokalbės kamienus ir išspręsti dvejopų pamatinio abliauto laipsnio formų problemą (pvz., **terp-* ir **trep-*, abu pamatinio abliauto laipsnio, greta vienodo nykstamojo laipsnio **trp-*), nepasitvirtino.

Benvenistas teigė, jog skirtingus šaknies ir sufiksų pavidalus lėmusi šaknies balsių kaita (ji veikusi ir sufiksus). Jei šaknis – pamatinio laipsnio, sufiksas turėjo būti nulinio, ir atvirkščiai, plg. **der-u-* (lie. *derová*), **dr-eu-* (germ. **dreuo-*); **dei-u-*, **dī-eu-*. Šaknis ir sufiksas vienu metu negalėję būti vienodo balsių kaitos laipsnio. Ši mintis nebuvo visiškai nauja. Dar Mejė teigė, kad šaknis ar jos plėtiklis tegali realizuoti tik vieną pamatinį laipsnį, taigi neegzistuoja ***uereġ-*, ***perēk-* (taip rekonstruota Pokorno ir kitų senųjų indoeuropeistų), o tik **uerġ-* (vok. *Werk* ‘darbas’), **perēk-* (lie. *persū*) arba **ureġ-* (gr. *ῥέζε/ο-* [r^héze/o] ‘daryti’), **prek-* (lo. *precēs* ‘prašymas, maldavimas, malda’) šalia to paties nulinio laipsnio *urġ-*, **prēk-* (Meillet 1909, 103). Benvenistas šias mintis išplėtojo ir suabsoliutino. Jo nuomone, balsių kaita parodanti, kur yra šaknis, o kur – plėtiklis (arba sufiksas)¹⁴⁰. Tai-

¹⁴⁰ Sufiksui, Benvenisto nuomone, būdinga balsių kaita, o plėtiklis jos neturi.

gi, pasak Benvenisto, skirtinos šaknys **der-*, **dej-*, **per-*, **ġen-* ir pan. Tačiau detalesnė prancūzų mokslininko pavyzdžių analizė vėliau parodė, kad dažnai toks mechaniškas šaknies atskyrimas nebuvo teisingas. Štai remiantis **ġenh₃-* ‘pažinti’ (*žėnklas*), **ġneh₃-* (> **ġnō-*; sl. **znati*) formomis teikta šaknis **ġen-*, tuo labiau **ġn-* iš tiesų neegzistuoja.

§ 134. Benvenisto veikale ypač gausu mechaniškai atstatytų veiksmažodžio „pirmųjų kamienu“ ir neišplėstų šaknų. Pavyzdžiui, remdamasis pagal formas **dr-em-*, **dr-eu-*, **dr-eh₂-* ‘bėgti’ (antrasis pamatinio laipsnio kamienas) rekonstruojamomis **der-m-*; **der-u-*; **der-h₂-* bei neišplėsta šaknimis **der-*, Benvenistas analogiškai mano, jog ide. **g^wem-* ‘atvykti, eiti’, ir variantus **g^weu-*, **g^weh₂-* reikėtų skaidyti panašiai: **g^wem-* < **hg^w-em-*¹⁴¹, **g^w-eu-* < **hg^w-eu-*, **g^w-eh₂-* < **hg^w-eh₂-*, taigi „pirmasis kamienas“ būtų **heg^w-m-*, o neišplėsta šaknis – **heg^w-*. Tačiau pastaroji šaknis iš tiesų niekur realiai neaptinkama. Be to, graikų kalbos duomenys pradžios laringalo nepaliudija: gr. *βᾱ-* [bā-] < **g^wā-* < **g^weh₂-* negali būti rekonstruojama kaip ***hg^w-eh₂-*, nes pradžios laringalas graikų kalboje virstų balsiu (*e/a/o*).

Dvejopų pamatinio abliauto laipsnio formų problema šiandien sprendžiama kitaip. Nustatyta, kad *terp-* tipo formos dažniausiai yra vėlesnės, antrinės; vardažodines tokio tipo formas neretai lėmė specifinė indoeuropiečių prokalbės daryba – vadinamieji *vṛddhi* vediniai (apie juos žr. § 166–168).

Balsių kaita, abliautas, indoeuropiečių prokalbėje

§ 135. Balsių kaita, arba abliautas, apofonija, – tai tos pat šaknies arba sufikso balsių kaita įvairiose formose: linksniuose arba dariniuose. Jos paskirtis buvo morfologinė – skirti formas. Indoeuropiečių prokalbėje būta trijų abliauto laipsnių: pamatinio¹⁴², pailgintojo ir nulinio¹⁴³.

Paprasčiausia balsių kaitos eilė yra tokia:

Nulinis l.	Pamatinis l.	Pailgintasis l.
o	e	ē
	o	ō

¹⁴¹ Formos pradžios laringalą numanyti yra būtina, nes vieno priebalsio šaknies (**g^w-*) indoeuropiečių prokalbėje nebūta.

¹⁴² Kitaip dar vadinamas pagrindiniu.

¹⁴³ Kitaip dar vadinamas nykstamuoju.

§ 136. Iš visų indoeuropiečių kalbų geriausiai senąjį abliautą išlaikė graikų kalba. Štai vieno graikų kalbos žodžio kaitos formos ir darinys atspindi visus balsių kaitos laipsnius: sg. nom. *πατήρ* [patér] ‘tėvas’ < ide. **ph₂tér* (*ē* laipsnis); acc. *πατέρα* [patér-a] < ide. **ph₂tér-m̄* (*e* laipsnis), gen. *πατρός* [patr-ós] < ide. **pə₂tr-és* (*o* laipsnis); sg. nom. *ἀπάτωρ* [a-pátōr] ‘betėvas’ < ide. **h-ph₂tōr* (*ō* laipsnis). Nemaža senojo abliauto atvejų yra išlikę ir lietuvių kalboje, plg. *versti*, *verčių* < **uert-* (*e* laipsnis); *vartýti* < **uort-* (*o* laipsnis)¹⁴⁴.

§ 137. Be paprasčiausios balsių kaitos eilės, buvo ir daugiau eilių, kurios skyrėsi tik pridėtu neskiemeniniu sonantu ar balsiu. Pavyzdžiui:

Nulinis l.	Pamatinis l.	Pailgintasis l.	Nulinis l.	Pamatinis l.	Pailgintasis l.
i	eī	ēī	ɪ	er	ēr
	oi	ōī		or	ōr
u	eū	ēū	ɪ	el	ēl
	ou	ōu		ol	ōl

Be to, vietoj neskiemeninio sonanto ar balsio galėjo eiti ir laringalas¹⁴⁵ (tokiomis sudėtingomis balsių kaitomis aiškinami ypatingi atvejai): lie. *stóti* < **stā-ti-* < **stah₂-ti-* < **steh₂-ti-*; *stātas* ‘sustatytų gubų eilė; guba; statinis; drabužio dalis, dengianti liemenį’ < **stə₂-to-*¹⁴⁶.

§ 138. Būta ir tokių abliauto eilių, kurių pagrindinis balsis buvo *a* (ne *e*):

Nulinis l.	Pamatinis l.	Pailgintasis l.
o	a	ā

Pavyzdžiui, tokią kaitą iliustruoja lo. *miser* ‘vargšas, vargingas’ < **mis-* (*o* laipsnis) ir jo vedinys *maestus* ‘liūdnas’ < **maīs-* (*a* laipsnis); lo. *macer* ‘liesas’, s. v. a. *magar* ‘liesas’ < germ. **magra-*, av. *masah-* n. ‘dydis’, gr. *μακρός* ‘ilgas’, he. *maklant-* ‘ilgas’ atspindi šaknį ide. **mak-* ‘būti di-

¹⁴⁴ Apie lietuvių kalbos šaknies balsių kaitą, jos raidą žr. Zinkevičius 1980, 89–96.

¹⁴⁵ Tarkim, nulinis laipsnis – **h₁* arba **ə₁*, pamatinis – **eh₁* > **ē* ir **oh₁* > **ō*, pailgintasis – **ēh₁* > **ē* ir **ōh₁* > **ō*; nulinis laipsnis – **h₂* arba **ə₂*, pamatinis – **eh₂* > **ē* ir **oh₂* > **ā*, pailgintasis – **ēh₂* > **ē* ir **ōh₂* > **ō*; ir t. t.

¹⁴⁶ Laringalas tarp dviejų sprogstamųjų priebalsių kartais tampa skiemeniniu *ə₂*.

deliam ir ilgam' (*a* laipsnis), pailgintąjį laipsnį *ā* liudija gr. *μῆκος* [mēkos], dor. *μᾶκος* [mākos] n. 'ilgis' < ide. **māk-*. Senasis šakninis daiktavardis (apie juos žr. § 160) ide. **nás-* 'nosis', įvairūs jo paradigmos linksniai taip pat buvo su tokia kaita¹⁴⁷. Įvairios kalbos ne be analogijos poveikio užfiksavo įvairius abliauto laipsnius: *a* laipsnį apibendrino s. v. a. *nasa-* < ide. **nás-*, s. sl. *nosv* < ide. **nas-*, *ā* laipsnį – lie. *nósis*, la. *nāss* < ide. **nās-*, nulinį laipsnį – s. angl. *nosu* < **nus-* < ide. **ns-*.

§ 139. Balsių kaita indoeuropiečių prokalbėje buvo neatsiejamas kaitybos palydovas, taigi rekonstruojant žodžio paradigmą būtinos žinios apie balsių kaitą, jos klasių sistemą¹⁴⁸.

Tačiau tolimajai etimologijai svarbiau tai, kad dažnai abliautas ir kirtis buvo susiję su žodžio daryba, jie buvo vienas iš darybos tipo požymių. Štai senųjų veiksmažodinių būdvardžių su priesaga **-to-* šaknis turėjo būti arba nulinio abliauto laipsnio, arba pamatinio abliauto (esant *TET-* tipo šakniai), o kirtis – dažniausiai galūnėje, plg. lie. *sùktas* < **suk-tó-*, *dègtas* < **deg-tó-*. Panagrinėjus skyriuje „Etimologija ir istorinė žodžių daryba“ pateiktus pavyzdžius matyti, jog beveik visur tiesiogiai ar netiesiogiai susiduriama su balsių kaita (žr. toliau).

¹⁴⁷ Plg. ide. nom. sg. **nás* < ankstyvoji ide. **nás-s*; acc. sg. **nás-ṃ*; gen. sg. *ns-és*.

¹⁴⁸ Šios klasės, senosios kaitybos paradigmos aptariamoms (tiesa, gana skirtingai) daugelyje indoeuropeistikos vadovėlių, žr. Meier-Brügger 2002, 203–220, dar plg. Petit 2008, 163–165, Klingenschmitt 2008. Didžioji dalis atematinės darybos (t. y. ne *o* kamieno) vardažodžių, kaip ir veiksmažodžių, indoeuropiečių prokalbėje buvo kaitomi pagal kelias gana sudėtingas kirčio–abliauto schemas: pastoviojo kirčio (kirčiuojama šaknyje) – su kiekybiniu abliautu šaknyje; su kokybiniu abliautu šaknyje; su kiekybiniu abliautu priesagoje; kilnojamojo kirčio – proterodinamine klase (kirtis būna arba šaknyje, arba priesagoje), histerodinamine klase (kirtis būna arba priesagoje, arba galūnėje), amfidinamine klase (kirtis būna arba šaknyje, arba galūnėje); veikiant vadinamajam *k^wetuóres* dėsniui iš šios klasės susiformavo antrinė, holodinaminė, klasė). Pagal šias klases buvo savitai kaitomos stipriosios (pvz., nom., acc.) ir silpnosios paradigmos formos, jos turėjo turėti atitinkamo abliauto laipsnio šaknį, priesagą ir galūnę. Ilgainiui atskirose kalbose senosios kirčio–abliauto klasės buvo gerokai iškraipytos analogijos.

§ 140. Dariniai su senojo arba naujojo pailgintojo abliauto laipsnio šaknimi veikiausiai buvo ir tie žodžiai, kurie dabar dalies kalbininkų bandomi aiškinti vadinamuoju Vinterio (Winter) dėsniu¹⁴⁹. Štai lie. *émi*, sl. **jamb* 'valgau' yra kilę iš pastoviojo kirčio (akrostatinės) indoeuropiečių prokalbės paradigmos **h₂éd-mi*; lie. *údra*, *údras*, sl. **výdra* 'udra' veikiausiai buvo *vṛddhi* vedinys (žr. Klingenschmitt 2008, 203 37 išn. ir tt.; apie *vṛddhi* vedinius žr. § 166–168).

C. Artimoji etimologija ir fonetiniai dėsniai

§ 141. Tiriant ne senus veldinius, o jau atskiros kalbos savarankiško gyvavimo epochoje susiformavusius žodžius svarbūs tampa ne indoeuropiečių kalbų garsų atliepiniai, o tam tikri fonetikos raidos dėsniumai, papildomai išsirutulioję toje atskiroje, konkrečioje kalboje. Kalbos istorinės fonetikos ypatumai yra ištirti bei aprašyti istorinėse gramatikose, istorinės dialektologijos tyrimuose. Bendrų fonetinių kitimų, įvykusių lietuvių kalbos gyvavimo epochoje, iš tiesų nėra daug – nosinių balsių atsiradimas ir sunykimas, afrikatų susiformavimas, asimiliacijos, disimiliacijos procesai, pokyčiai, įvykę dėl priebalsių sandūros žodyje¹⁵⁰. Daug daugiau yra dalinių fonetinių kitimų, kurie įvykę atskirose tarmėse¹⁵¹. Aiškindamiesi konkrečių žodžių kilmę, etimologai dažnai nustato ir daugiau papildomų dėsniumų, kurie buvo labai lokalūs. Dažniausiai šie „dėsniai“ pasireiškė tik kai kuriose tarmėse, apėmė tik kai kuriuos specifinius žodžius. Tokių dalinių dėsnų, ar fonetinių įdomybių, lietuvių kalboje yra nustatę Vincas Urbutis, Vytautas Vitkauskas.

¹⁴⁹ Verneris Vinteris (Werner Winter) 1978 metais pasiūlė tokią formulę: baltų, slavų kalbose senieji trumpieji balsiai esą buvę pailginti prieš senuosius skardžiuosius neaspiruotuosius priebalsius. Tačiau yra nemaža pavyzdžių, kurie prieštarauja šiai formulei, plg. sl. **voda* 'vanduo' < **uodah₂-*, lie. *sègti*, *sèga* < ide. **sége/o-*, plg. s. i. *saja-* (Klingenschmitt 2008, 203). Tad dėsniu veikiausiai nebūta. Dar plg. Dini 2000, 135t. Gaila, kad šiuo pseudodėsniu remiamasi moderniam indoeuropiečių kalbų veiksmažodžių žodyne (žr. Rix; § 107).

¹⁵⁰ Plačiau žr. Zinkevičius 1980.

¹⁵¹ Apie juos žr. Zinkevičius 1966.

§ 142. Pastebėta, kad tam tikromis sąlygomis ypač linkę kaitaliovis skardieji ir duslieji priebalsiai (jų poros). Antai žodžio gale, prieš galūnę, vietoj skardžiojo dusliajam lengva atsirasti ypač veiksmazodžiuose, kur dalyje formų (bendratyje, būsimajame laike) skardusis priebalsis dėl pozicijos tegali būti ištariamasis dusliai: duslusis apibendrinamas visam veiksmazodžiui. Pavyzdžiui: *deřgti, deřkti; drėgti, drėkti; dringti, drinkti; nujėgti, nujėkti; siřbti, siřpti; ap-žilbti, ap-žilpti; žliaūgti, žliaūkti*.

Panašūs veiksmazodžiai kitais atvejais gali būti iš seno išplėsti skirtingais plėtikliais, plg. poros (jas galima aiškinti ir pirmuoju būdu) *ap-kiřbti* ‘apgižti’, *skiřbti* ‘pradėti rūgti’ ir *ap-kiřpti* ‘truputį sugižti, apgižti’; *klibti* ir *klipti*, *kleibti* ir *kleipti*; *klūbti* ir *klūpti*; *kreįgti* ir *kreikti*, *sklembti* ir *skleimpti*; *skōbti* ir *skōpti*; *smeįgti* ir *smeikti*; *stiēbti* ir *stiēpti*; *virbėti* ir *virpėti*; *vizgėti* ir *viskėti* (Urbutis BEE, 99; Skardžius 1939, 271).

Priebalsių [k] ir [g] kaita kamiene pabaigoje (prieš galūnę) vyksta ir skoliniuose: *ablīkas* ‘kabė, kabliukas’ ir *ablīgas*, *kadūkas* ‘traukuliai, priemėtis’ ir *kadūgas*, *kriūgas* ‘kablys’ ir *kriūkas*, *kvarūtūkas* ‘prijuošte’ ir *kvarūtūgas*, *lapūkas* ‘puriena’ ir *lapūgas*, *špilka* ‘smeigtukas su galvute, segtukas drabužiams, plaukams segti’ ir *špilga*, *maršėlga* ‘išskilmėms vadovaujantis asmuo’ ir *maršėlka*. Ją galėjo suintensyvinti tai, kad šalia egzistuoja ir priesagų (skirtingos ir tos pat kilmės), besiskiriančių tik *k* ir *g*, dariniai: *moliūkas* ir *moliūgas*, *mėšlunkis* ir *mėšlungis*, *pelekà* ‘pelekas’ ir *pėlega*, *valiūkas* ir *valiūgas* (Urbutis BEE, 195).

§ 143. Lenkų mokslininkas Janas Otrębskis (Otrębski), pastebėjo, kad kai kuriuose žodžiuose linkę kaitaliovis *v* ir *b* (Otrębski 1958, 326). Vis dėlto veikiausiai čia nėra (nebuvo) tam tikro vienuosio fonetinio proceso: dažniausiai tai tik paralelūs dariniai su priesagomis *b* ir *v*: *ankstýbas*, *ankstývas*; *senōvė*, *senōbė*; *žiovà*, *žiobà*; atskiri disimiliacijos atvejai (*viřvintas*, *viřbintas* ‘iš virvelių nupintas toks įrankis akmenims svaidyti, laidynė, mėtyklė’).

Taip pat ir kai kuriuose skoliniuose priebalsis *b* vienur dėl asimiliacijos, kitur dėl disimiliacijos virsta *v*: *vėbras* < *bėbras*; *votāgas*, *votėgas* < *botāgas*. Tokį priebalsio [b] susijimą būtent su [v] galėjo bent kiek paskatinti ir analogija su minėtais paraleliais dariniais (Urbutis BEE, 127).

§ 144. Vytautas Vitkauskas (Vitkauskas 2001, 120–127) atpažino vakarinėje Lietuvos dalyje pradėjusį formuotis, bet vėliau sunykusį,

nosinių balsių keitimo dėsnį. Gana gausūs žodžių variantai *árzuolas*, *gėřšė* ‘garnys; gervė’, *pašaiža* ‘atšaiža, paplaiša’, *pašárža* ‘t. p.’, *saunarỹs* ‘sąnarys’ ir kiti (vietoj *ąžuolas*, *gėřšė*, *pašąža*, *sąnarỹs*) rodo, jog benyktas nosinis vietomis kito į dvibalsį ar dvigarsį *V + -i, -u, -l, -r*, o ne virto ilguoju balsiu. Tai minėto dėsnio, kurį išstūmė kitoks fonetinis kitimas, liekanos.

§ 145. Taigi etimologas, tiriantis lietuvių kalbos naujadarų kilmę, dėmesį skiria ne tiek fonetikai, kiek istorinei žodžio darybai. Be to, jei reikia, dar papildomai atsižvelgiama ir į su morfologija labai susijusią paveldėtą šaknies balsių kaitą (jos prigimtis yra fonetinė).

2. Etimologija ir kirtis

§ 146. Indoeuropiečių prokalbėje būta laisvo kirčio, t. y. tokio, kurio nelemdavo mechaniškos taisyklės (pvz., žodžio pradžios kirčiavimas). Laisvo kirčio vietą lėmė senoji daryba arba kaitymo paradigma¹⁵² (tai nebuvo chaotiškai šokinėjantis kirtis), pavyzdžiui, ide. **snóǵ^{wh}-o-* m. ‘sniegas’ (lie. *sniėgas* (2; vėliau 4), r. *cheg* [sneg], gen. *chėza* [snėga], s.-kr. *snījeg*, gen. *snījega*, bl.-sl. **snaǵa-* m.) – tai veiksmo pavadinimas su *-e/-o-* priesaga, kuriam buvo būdingas kirčiuotas šaknies balsių kaitos pamatinis *o* laipsnis.

§ 147. Indoeuropiečių prokalbės kirtis buvo muzikinis (melodinis): kirčiuotas skiemuo žodyje buvo tariamas aukštesniu tonu nei nekirčiuotas. Kirčiuotas (aukšto tono) skiemuo rekonstruotose žodžio formose įprastai žymimas <> ženklų ant skiemens viršūnės. Senojoje indų kalboje (Vedų kalboje) pokirtinis skiemuo įgydavo krintantį toną, žymimą graviu <>. Ar taip buvo ir indoeuropiečių prokalbėje, nežinoma. Šiaip ar taip, senaisiais prokalbės laikais formuojantis abliautui aukštas tonas buvo pabrėžiamas ir stipresniu, intensyvesniu balsu (taigi vystėsi ir dinaminio kirčio bruožai). Štai nustatyta, kad ir nulinis balsių kaitos laipsnis kadaise formavosi tik nekirčiuotuose (t. y. atsiradimo metu silpniau pabrėžtuose) skiemenyse.

§ 148. Vadinamasis akūtas <> indoeuropiečių prokalbės rekonstruotose formose vartojamas tik kirčio vietai (aukštam tonui) nurodyti,

¹⁵² Dėl senųjų kaitos paradigų, glaudžiai susijusių su kirčiu bei abliautu, žr. § 139.

taigi čia jis traktuojamas visiškai kitaip nei baltų-slavų, baltų ar slavų laikų formose, kuriose akūtas žymi akūtinę (kylančią¹⁵³) priegaidę.

Indoeuropiečių prokalbę siekiančiose rekonstruotose formose pasitaikantis cirkumflekso ženklas <~> irgi vartojamas ne tam tikrai intonacijai, o dėl kontrakcijos kilusiam balsio ilgumui žymėti. Kaip rodo metrika, dėl kontrakcijos kilęs balsio ilgumas senojoje indų kalboje atitiko du skiemenis. Plg., pavyzdžiui, dat. sg. ide. *róth₂ōī ‘ratui’ < *róth₂o-eī, gen. pl. *róth₂ōm < *róth₂o-om ‘ratų’, kurių -ōī ir -ōm, matyt, buvo tariami tarsi dviem skiemenimis: *-ooī, *-oom; tas pat pasakytina apie dat. sg. *deīūōī ‘dievui’ < *deīūó-eī.

§ 149. Rekonstruojant baltų, rytų baltų ar baltų-slavų prokalbės formas būtina skirti priegaidžių ir kirčio žymėjimą. Priegaidės (jas turėjo visi, ne tik kirčiuoti žodžio skiemenys), kaip įprasta, nurodomos akūto ir cirkumflekso ženklais, o kirčio vieta – stačiu brūkšneliu prieš kirčiuotą skiemenį <’>, pavyzdžiui: nom. sg. rytų bl. *žá’lě ‘žolė’ (la. *zâle* – su laužtine priegaide ant senosios priešskirtinės akūtinės intonacijos skiemens), acc. sg. *žâ’lę (lie. *žolę* < *žá’liān – su metatonija, įvykusia atitraukus kirtį¹⁵⁴).

§ 150. Baltų, slavų kalbų priegaidės, arba intonacijos, yra kilusios jau po indoeuropiečių prokalbės suskilimo. Panašiai dvi intonacijos buvo skiriamos ir graikų kalboje bei germanų prokalbės ankstyvojoje stadijoje (žodžių galiniuose skiemenyse). Šie panašūs kalbų grupių faktai istoriškai susiję tik tuo požiūriu, kad visur čia vyko tolesnis to pat indoeuropiečių prokalbės reiškinių kitimas.

Indoeuropiečių prokalbės pailgintuosius abliauto laipsnius (*ā, *ē, *ō) atspindintys, dėl kompensacinio ilgumo kilę¹⁵⁵ ilgieji balsiai, taip pat senieji ilgieji balsiai, kurie kartais atsiradę intensyviau kirčiuotuose vienskiemeniuose žodžiuose¹⁵⁶, baltų, slavų kalbose įgijo akūtinę priegaidę. Tačiau tie ilgieji balsiai, kurie indoeuropiečių prokalbėje arba vėliau kilo dėl kontrakcijos, įgijo cirkumfleksą. Tokią pat intonaciją turi ir žodžio galo ilgieji balsiai, atsiradę iš indoeuropiečių prokalbės superilgųjų bal-

¹⁵³ Lietuvių kalboje priegaidės pakito: akūtinę priegaidę dabar ištariame krintančiu balsiu, o cirkumfleksinę – kylančiu.

¹⁵⁴ Vėliau lietuvių kalbos žodis dėl analogijos perėjo į 4 kirčiuotę.

¹⁵⁵ Dažniausiai išnykus laringalui, apie tai žr. § 127.

¹⁵⁶ Pvz.: pr. *tū, toū* ‘tu’, lie. *tū* < bl. **tū* < ide. **tū*.

sių – tai buvo kompensaciškai pailginti senieji pailgintieji abliauto laipsniai išnykus žodžio galo neskiemeniniam sonantui, pavyzdžiui: lie. *duktē* < ide. **d^hugh₂tē* < ide. **d^hugh₂tér*, lie. *akmuō* < ide. **h₂akmō* < **h₂akmōn*. Ilgainiui dar indoeuropiečių prokalbėje tokie ilgieji balsiai sutapo su dėl kontrakcijos kilusiais ilgaisiais, todėl jie visi ir rekonstruotose indoeuropiečių prokalbės formose žymėtini cirkumflekso ženklu. Cirkumfleksinę priegaidę taip pat įgijo baltų-slavų laikais atsiradę dvibalsiai ar dvigarsiai, kurių pirmasis sandas buvo senasis trumpasis balsis¹⁵⁷. Beje, visų senųjų trumpųjų skiemenų kirtis baltų-slavų prokalbėje funkciškai prilygo cirkumfleksinei priegaidei.

§ 151. Baltų-slavų, baltų prokalbėje pakitus žodžio galui keitėsi ir jo intonacijos. Tačiau žodžio etimologijai, kuri remiasi žodžio (kamieno) daryba bei šaknies fonetika ir žodžio vidaus (ne galūnės) kirčiavimu, šie pokyčiai nėra svarbūs, tad toliau į juos nesigilinsime¹⁵⁸.

§ 152. Susiformavus intonacijoms, žodžio kirčio vieta tam tikrose pozicijose ėmė keistis. Iš senesniųjų pokyčių paminėtinas kirčio nukėlimas dėl Sosiūro(-Fortunatovo) dėsnio¹⁵⁹ ir kirčio atkėlimas iš vidurinio skiemens *e* ar *u* (pvz., lie. *dūkerj* < ide. **d^hugh₂tér-ŋ*¹⁶⁰, *kētūris* < ide. **k^wetūr-ŋs*). Akcentas buvo atkeltas ir iš (sufikso) *i* (žr. anksčiau minėtą lie. *žōlę*), plg. Stang 1966, 146t. Ar tik nebus čia egzistavusi tam tikra tendencija kirtį apskritai atkelti iš trumpojo balsio? Tiesa, lietuvių kalboje šio spėjamo dėsnio veikimą dažnokai trukdė analogija, pavyzdžiui, acc. sg. f. *gyvātą, sveikātą*, nors, kaip rodo atitinkami slavų pavyzdžiai (acc. sg. **dóbroto* ‘gerumą’ [naujasis atkeltasis akūtas], nom. sg. **dobro’tá* < **dab’ra-tá-*), kirtis anksčiau turėjo būti atkeltas – **gývatq, *sveikatq*¹⁶¹.

¹⁵⁷ Pvz.: *eī, eū, eñ, eñ, eř, eļ*, kurie kilę iš indoeuropiečių prokalbės *e* junginių su neskiemeniniais sonantais (ide. **eī, *eū, *em, *en, *er, *el*), ir *i/um, i/un, i/ur, i/ul* (< ide. **ŋ, *ŋ, *r, *l*) ir kt.

¹⁵⁸ Apie lietuvių kalbos žodžio galo kitimus, pavyzdžiui, Leskyno dėsnį, žr. Zinkevičius 1980, 105–108.

¹⁵⁹ Apie jį žr. Zinkevičius 1980, 49–52; Dini 2000, 182.

¹⁶⁰ Tai pastebėjo ir Sosiūras, žr. Sosiūras 2012, 82. Plg. Stang 1966, 132t.

¹⁶¹ Seniau buvusį kirčio atkėlimą netiesiogiai liudija kartkartėmis pasitaikantis pirmojo šio žodžio skiemens kirčiavimas DP: nom. sg. *fwēikata* 598, *fwēikátá* 328, gen. sg. *fwēikatos* 586 bei *fwēikátos* 177, jei tai nėra korektūros klaidos – nepalyginamai dažniau Daukšos kirčiuojama taip pat kaip ir dabar.

§ 153. Tiek kirtis, tiek priegaidė tiriant žodžio etimologiją yra labai svarbus rodiklis. Baltų, slavų žodžio akūtinė priegaidė dažnu atveju (bet ne visada) liudija indoeuropiečių prokalbėje buvusį laringalą, tai kartais leidžia etimologui greičiau rasti žodžio pirminį pamatą¹⁶². Dar svarbiau, kad indoeuropiečių prokalbėje kirtis buvo susijęs su žodžių kaityba ir daryba. Tam tikri darybos tipai turėjo specifinius akcentuacijos bruožus. Pavyzdžiui, vediniai su *-e-/-o-* priesaga ir šaknies *o* pamatiniu abliauto laipsniu indoeuropiečių prokalbėje buvo dvejopi – kirčiuojami oksitoniskai (t. y. kirčiuotas sufiksas) arba baritoniskai (t. y. kirčiuota šaknis). Baritoniskai kirčiuotieji dariniai priklausė veiksmo pavadinimų tipui, plg. lie. *kařtas* (2), s. bžn. sl. *kratъ* ‘kartas’ < ide. **kórt-o-* m. (maždaug ‘kirtis, smūgis’; plg. lie. *kiršti*, žr. Fraenkel 258), lie. *sniegas* (senoji 2 kirčiuotė), sl. **sněgvъ* < ide. **snóǵ^{wh}-o-* m.

Oksitonai dažniausiai būdavo veikėjų pavadinimai, plg. lie. *nāras* (4) < **norh-ó-* m. (plg. lie. *nér̃ti*), *sārgas* (3) < **sár'g-a-* m. (plg. lie. *sérgėti*), *žvaĩgas* (4) < **žuaĩǵ-a-* m. (plg. lie. *žvelgti*). Įdomus pavyzdys yra ir baltų bei slavų tos pat veiksmožadinės šaknies baritoniniai bei oksitoniniai vediniai: sl. **věkbъ* ‘gyvenimo trukmė, amžius’ (r. *век* [vek], s.-kr. *vějek*) < **uóǵk-o-* m. ‘judėjimas, veikimas’ ir lie. *vaĩkas* (4) < **uoǵ-k-ó-* m. ‘tas, kuris veikia, aktyvus’ (plg. lie. *veĩkti*).

Kai kurie oksitonai (rečiau) galėjo būti būdvardžiai ar daiktavardžiai, įvardijantys veiksmo rezultatą, pavyzdžiui, gr. *λοιπό-* [loipó-] ‘paliktas; (apie laiką) likęs, būsimas’ < ide. **loǵk^w-ó-* m. ‘paliktas’ (ide. **leǵk^w-* ‘palikti’, lie. *likti*). Sudaiktavardėjusį vedinį atspindi lie. *laĩkas* (4) < **loǵk^w-ó-* m., reiškęs ‘likęs, dar būsimas laikas, ateitis’, iš šios reikšmės išsirutuliojo platesnė reikšmė ‘laikas’¹⁶³. Veiksmo rezultatas buvo ir lie. *dārbas* (3), la. *darbs* < **dár'ba-* ‘tai, kas padaryta’ (lie. *dirbti*), *daržas* (4) < **dorǵ^h-ó-* ‘kas yra sutvirtinta (aptverta)’ (plg. s. v. a. *zarga* ‘tvora, aptvaras’ ir pamatinę šaknį **derǵ^h-* ‘tvirtinti’ Fraenkel 83). Veikiausiai čia derėtų skirti ir lie. *pařsas*, lo. *porcus* ‘kiaulė’, s. v. a. *farah* ‘paršelis’. Tiesa, lie. *pařsas*, kaip ir s. v. a. *farah*, liudija buvus kirčiuotą šaknį: ide. **pórko-*. Kai kurie kalbininkai mano, kad pirminė šio žodžio reikšmė buvo ‘rausėjas, vagotojas’ (žr. Kluge Seebold 259, Rix² 475, Pokorny 841), tačiau senieji

¹⁶² Apie akūtinės priegaidės ir laringalų ryšį plačiau žr. § 127.

¹⁶³ Dėl latvių žodžio *laĩks*, atspindinčio *vřddhi* vedinį, žr. § 167.

veikėjų pavadinimai, kaip matėme, turėjo būti kirčiuoti gale. Vargiai įtinamas ir siejimas su senaisiais veiksmo pavadinimais bei manymas, kad žodžio reikšmė vėliau sukonkretėjo. Tikėtinausia būtų sieti su šaknimi ide. **perk-*, kurios vediniai indoeuropiečių kalbose reiškia ‘dėmėtas, šlakuotas, taškuotas’ (plg. Benveniste 1949, 89t.; Griepentrog 1995, 110, 194, 390; Lipp 2009, 76–77). Jei ši šaknis reiškė ‘taškuoti, dėmėti, šlakuoti’, jos vedinys būdvardis **porkó-* galėjo turėti veiksmo rezultato reikšmę ‘dėmėtas, taškuotas’. Daiktavardėjant būdvardžiui kirtis iš žodžio galo buvo atkeltas į šaknį.

§ 154. Taigi veldinio akcentuacija neretai liudija jo istorinę darybą. Dėl to etimologui būtina atsižvelgti ir į įvairius kalbose pasitaikančius žodžio kirčiavimo „netaisyklingumus“. Antai skirtinga to paties senojo veldinio akcentuacija (kitokia kirčio vieta), kurią liudija indoeuropiečių kalbos, kartais nurodo tarp skirtingai kirčiuotų formų buvus darybos santykius, plg. *vřddhi* vedinį ide. **suekur-ó-* m. ‘priklausantis sutuoktinio tėvui (kaip artimas: sūnus, svainis, laigonas)’ (s. v. a. *swāgur*, vok. *Schwager*) ir **suekuro-* m. ‘sutuoktinio tėvas’ (s. i. *śvāsura-*, lie. *šėšuras* ir kt.), arba specifinį, darybą tam tikrais atvejais lydintį daiktavardėjimą, plg. lie. *vyras* (s. i. *vīrá-* ‘vyras’), lie. *dūmas* (s. i. *dhūmá-* ‘dūmai’, gr. *θῦμός* [t^hūmós] ‘gyvybingumas, noras, poreikis, drąsa, pyktis’)¹⁶⁴.

Skirtingos baltų, slavų kalbų tų pačių žodžių priegaidės taip pat gali liudyti ypatingą darybą, plg. lie. *laũkas* (< **lauka-* < **louko-*) ir spėjama *vřddhi* vedinį la. *laũks* ‘miško proskyna; atviras laukas (be miško, gyvenviečių)’ (< **láuuka-* < **láuuko-*)¹⁶⁵.

§ 155. Tačiau neretai intonacijų nesutapimai atspindi vienoje iš kalbų pakitusią žodžio akcentuaciją. Etimologijos kelias tuomet tampa sudėtingesnis: pirminio kirčiavimo nustatymą reikia susieti su žodžio kilmės

¹⁶⁴ Plačiau apie šiuos darinius žr. § 159. Kai kurių mokslininkų toks kirčio atkėlimas buvo aiškinamas vadinamuoju Hirto dėsniu: baltų-slavų prokalbėje dviskiemeniuose kamienuose iš žodžio galo skiemens kirtis dėsingai atkeltas į akūtinį pradžios skiemenį. Tačiau pats dėsnis yra abejotinas – priešingai liudija daugybė pavyzdžių: *dārbas* (3), *lāngas* (3) ir kt. (plačiau žr. Kabašinskaitė Klingenschmitt 2006, 173t.). Be to, senojoje indų kalboje yra dūrinių, taip pat liudijančių žodžio pradžios kirtį – s. i. *suvíra-* ‘gerus vyrus turintis’ suponuoja buvus ide. **vīh-ro-*.

¹⁶⁵ Apie *vřddhi* vedinius žr. § 166–168.

hipoteze (ar keliomis hipotezėmis), taigi sugebėti suderinti darybos, fonetikos ir akcentologijos duomenis. Štai lie. *spalvā* (4), la. *spālva* ‘plunksna, paukščių plunksnos; kailis, šeriai; žvėrių kailio spalva, šerių spalva’ atveju kritiškai įvertinus galimas etimologijas pirmenybė teiktina vedimui iš ide. **spelh-* ‘skelti, atskirti, plėšti, dirbti’, tad ir lietuvių žodžio kirčiavimą reikia laikyti antriniu, analoginiu (žr. ir § 127; Kabašinskaitė Klingenschmitt 2013). Panašiai ir lie. *ievā* (4, 2), lyginant su la. *iēva*, sl. **iva* ‘gluosnis, karklas’ (r. *úva* [íva], s.-kr. *iva*), kirčiavimo klasės yra vėlyvos, analoginės; baltų ir slavų žodžiai veikiausiai rekonstruoti kaip bl.-sl. **éiua* < ide. **héih-ua*₂-.

Tokius pat sunkumus etimologas turi įveikti ir tada, kai kelios skirtingos žodžio kirčiavimo klasės užfiksuotos vienoje kalboje (lietuvių kalboje dviskiemeniai žodžiai dažnai kirčiuojami keliomis kirčiuotėmis). Jei nėra artimos giminiškos kalbos duomenų¹⁶⁶ ar kitų patikimų istorinės akcentologijos žinių, reikia spręsti, kuri iš jų yra senoji, o kuri – vėlesnė, atsiradusi dėl analogijos.

§ 156. Į baltų (slavų) kalbų priegaidės būtina atsižvelgti ir ieškant tiriamo žodžio giminaičių. Intonacijos gali parodyti, ar tarp žodžių yra genetinė sąsaja, ar čia tik atsitiktinis fonetinis sutapimas. Štai žodis lie. *kūrmis* (1), la. *kuřmis* (< bl. **kúrmīs* < **kúrmijas* < **křh₂-m-ijo-*) negali būti genetiškai siejamas su lie. *kiřmis*, *kirmis* (2; 4) ‘kirminas; gyvatė’ (< bl. **kiřmi-* < ide. **k^wřmi-*), nes skiriasi priegaidės. Panašiai ir lie. *daržas* (4), la. *dārsz* (bl. **darž-*) dėl skirtingų priegaidžių negalima laikyti metatezės keliu atsiradus iš *žardas* ‘kartis, statinys iš karčių [ir kt.]’, la. *zařds* ‘statinys iš karčių žirniams džiovinti’ (< bl. **žard-*).

3. Etimologija ir istorinė žodžių daryba

§ 157. Tiek artimajai, tiek tolimajai etimologijai žodžių daryba yra pati svarbiausia sritis. Juk rasti indigenaus žodžio etimologiją – tai nustatyti senąją, nublukusią žodžio darybą. Etimologas turėtų išmanyti ir indoeuropiečių prokalbės darybos ypatumus, ir savos kalbos istorinės bei

¹⁶⁶ Įminti lietuvių kalbos žodžio kirčiavimo (priegaidės) mįslę kartais padeda latvių kalbos duomenys, pavyzdžiui, lie. *uolā* (4), *uola* (1) buvusį senąjį akūtą paremia la. *uōla*.

dabartinės darybos ypatumus¹⁶⁷.

Indoeuropiečių prokalbės darybos būdai ir priemonės iš dalies tokios pat, kokios nurodomos lietuvių kalbos žodžių darybai skirtuose veikaluose bei teorinėje literatūroje: vedyba (derivacija), dūryba (kompozicija). Skirtingai nuo sinchroninės darybos, dūriniais (kompozitais) istorinėje daryboje laikomi ir priešdėlių vediniai, o galūnių vediniai laikomi balsinių priesagų vediniais. Tarkim, *arklỹs*, išvestas iš *árklas*, yra priesagos *-*iia-* vedinys. Taigi istorinėje daryboje vedyba dažniausiai suvokiama kaip sufiksacija.

Beje, sinchroninis ir diachroninis darybos traktavimas gali smarkiai skirtis. Štai lie. *avidė* dabartinės darybos požiūriu laikoma priesagos *-idė* vediniu. Istoriskai matyti, jog čia būta dūrinio **h₂oui-d^hh₁-iā*¹⁶⁸ (plg. lie. *avis* ir *dėti*). Prieveiksmai *núodēm(aīs)* ‘labai; visiškai’, *nuodėmu* ‘t. p.’, *pradėmais* ‘tuojau pat, iš karto, greitai’, *padūrmai* ‘įkandin, įdurmais, visi kartu, būriu, veržliai, smarkiai, staigiai’, *padūrmu* ‘t. p.’ sinchroniškai laikytini *-mai*, *-mais*, *-mu* priesagos vediniais iš *nudėti*, *pradėti*, atitinkamai *padūrti*. Diachroniniu požiūriu jie yra tam tikri suprieveiksmėję veiksmažodžių abstraktų (plg. paliudytus *prādėmas* ‘pradėjimas’, *padūrmas* ‘audra, vėjų susidūrimas; smarkus puolimas’) linksniai; pavyzdžiai su pabaiga *-ai* yra arba *-ai* priesagos vediniai iš atitinkamų veiksmažodinių būdvardžių, arba tiesiog vėlesni dėl analogijos atsiradęrieveiksmių variantai (žr. Urbutis BEE 2, 49–53).

¹⁶⁷ Lietuvių kalbos istorinę žodžių darybą tyrė ir ankstesnius tyrimus apibendrino Pranas Skardžius (žr. Skardžius 1941), daiktavardžių ir būdvardžių istorinę darybą moderniau aptarė Saulius Ambrazas (žr. Ambrazas 1993, 2000, 2011). Išsamiai ir tiksliai dabartinę lietuvių kalbos daiktavardžių darybą aprašė Vincas Urbutis, žr. *LKG* 251–473, *DLKG* 86–167, o veiksmažodžių darybą – Evalda Jakaitienė, žr. *DLKG* 385–410. Indoeuropiečių prokalbės žodžių daryba aptarta daugelyje indoeuropeistikos vadovėlių, žr., pavyzdžiui, Meier-Brügger 2002, 284–298; jos pagrindinius bruožus atspindi ir kai kurie klasikiniai bei vis dar vertės neprarandantys atskirų kalbų grupių žodžių darybos tyrimai, žr. Meid Krahe 1969.

¹⁶⁸ Nors *avidė* veikiausiai buvo baltų epochos darinys, jo formos, darybos ypatumus, siejančius su senąja indoeuropiečių daryba, geriausiai atspindi į indoeuropiečių prokalbės pavidalą rekonstruota forma. Dėl šios priežasties neretai ir kitų knygoje pateikiamų vėlesnių darinių forma (kaip ir indoeuropeistiniuose veikaluose) pateikiama šitaip rekonstruota.

§ 158. Indoeuropiečių prokalbės darybą dažnai lydėjo darinio šaknies balsių kaita (abliautas), kirčio kaita. Šiedu reiškiniai susiję su kaitybine morfologija – jie nulemti šaknies, priesagos ir galūnės jungimosi paradigmoje dėsningumą (nors juos kartais būna sutrikdęs analogijos poveikis). Taigi norint tiksliai rekonstruoti senojo veldinio formą, būtinos indoeuropiečių prokalbės morfologijos žinios.

Senosios darybos pagalbine priemone retais atvejais galėjo tapti ir reduplikacija, tam tikras šaknies ar jos fragmento pakartojimas. Įprastai reduplikacija indoeuropiečių prokalbėje buvo naudojama kaitybės formų darybai (sudaromos tam tikrų veiksmažodžių laikų formos ir pan.). Dariniams, kurių šaknis reduplikuota, buvo būdinga kartojimosi ar pasakomo dalyko sustiprinamoji reikšmė. Štai seno veldinio lie. *kāklas* ‘kūno dalis, jungianti galvą su liemeniu’ pagrindas – reduplikuotas šaknies ide. **k^wel-* ‘suktis’ vedinys: ide. **k^wélk^wl-o-* ‘kas vis sukiojasi’ (plg. gr. *κύκλος* [kúklos] ‘vežimo ratas [ir kt.]’)¹⁶⁹. Pamatinio abliauto laipsnio indoeuropiečių prokalbės vediniu ide. **k^wélk^wl-o-* ‘kas vis sukiojasi’ įvairiose kalbose buvo įvardijamas tiek kaklas, tiek ir ratas: s. i. *cakrá-* ‘vežimo ratas, skridinys, ratilas’, s. angl. *hvéol* ‘ratas’, angl. *wheel*.

A. Specifiniai indoeuropiečių prokalbės vedybos atvejai

§ 159. Be įprastos ir daugeliui atskirų indoeuropiečių kalbų vedybos su tam tikrais sufiksais, indoeuropiečių prokalbėje, manoma, buvo keletas specifinių vedybos atvejų.

Pirmiausia minėtini, Nusbaumo (Nussbaum) žodžiais, vadinamieji vidiniai vediniai¹⁷⁰, išvesti be kokio specialaus sufikso. Tai tam tikri būdvardžių daiktavardėjimo atvejai¹⁷¹; atsiradę daiktavardžiai galėtų būti skiriami būdvardinės ypatybės turėtojų grupei. Darybą dažnai liudija kir-

¹⁶⁹ Dėl rekonstruotos formos šva secundum ir platesnio žodžio *kāklas* aiškino žr. § 118.

¹⁷⁰ Apie juos žr. Meier-Brügger 2002, 293.

¹⁷¹ Ar žodžio perėjimas iš vienos kalbos dalies į kitą (konversija, transpozicija) yra žodžių daryba, vieningos nuomonės nėra. Lietuvių kalbos darybos autoritetai konversijos nelaiko daryba (žr. Urbutis 1978, 295tt.).

čio vietos arba fleksijos tipo, abliauto pasikeitimas. Antai la. *liēls* ‘blauzda’ (< **léi’la-*) yra išvestas iš būdvardžio *liēls* ‘didelis’ (< **léila-*, plg. lie. *leilas* ‘laibas, lieknas, plonas’, su pakitusiu akcentu, galbūt ir *liēlas* ‘didelis’, jei jis nėra latvizmas), daiktavardžio *liēls* pirminė reikšmė buvo ‘kas yra didelis (didelis kaulas)’. Čia skiriasi pamatinio žodžio ir vedinio kirtis (*liēls* kirtis, remiantis istorine akcentologija, yra atkeltinis, jis anksčiau buvo žodžio gale; baltų laikais susiformavo kilnojamojo kirčio paradigma). Panašiai lie. *výras*, senas veldinys, kilęs iš ide. **uīh-ro* ‘vyras’, yra būdvardžio ide. **uīh-ró-* ‘stiprus’ (plg. ryt. toch. *wir* adj. ‘stiprus’) vedinys, jo pirminė reikšmė buvo ‘kas yra stiprus’. Daiktavardėdamas lietuvių kalboje žodis pakeitė savo kirčio vietą (s. i. *vīrá-* m. ‘vyras’ sudaiktavardėjo be kirčio pakitimo, tačiau dūriniuose esantis s. i. *-vīra-* ‘vyras’ liudija buvus ir variantą su atkeltu kirčiu; dar žr. § 154). Taip pat ir lietuvių *vīlķas*¹⁷² bei atitinkami slavų ir germanų žodžiai (plg. s. bažn. sl. *vlbķv*, s.-kr. *vūķ*, gen. *vūķa*, r. *вопк* [volk], gen. *vólka* < sl. **vblķv*, s. i. *vřka-*, germ. **uulfa-z*), atspindintys ide. **uīķ^w-o-*, numanoma, galėtų būti išvesti iš būdvardžio ide. **uīķ^w-ó-* (jo reikšmė nėra nustatyta). Čia taip pat dėl daiktavardėjimo pakito kirtis. Aiškesnės etimologijos yra seni veldiniai lie. *béržas*, la. *bērzs* < **b^hérhǵo-*¹⁷³ – tai vediniai iš būdvardžio ide. **b^herhǵ-ó-* ‘baltai šviečiantis’¹⁷⁴ (plg. norv. trm. *bjerk* ‘labai šviesus’, bulg. *brěz* ‘blyškus’), taigi pirminė jų reikšmė buvo ‘šviesus, baltai spindintis’.

Minėto pobūdžio vediniams priklauso ir iš daiktavardžių išvesti posesyviniai būdvardžiai (vėliau jie dažnai sudaiktavardėdavo). Toks vedinys galėtų būti ir ide. **med^h-ú-* m. ‘turintis saldumo; [vėliau] medus, midus’, išvestas iš ide. **méd^h-u-* n. ‘saldumas’. Vedinį atspindi lie. *medūs* m. ir, kaip matyti iš vyriškosios giminės, s. v. a. *metu* m. ‘midus’, v. v. ž. *met* ‘t. p.’. Pamatinį žodį liudija bevardės giminės s. i. *mádhū* n. ‘medus’, gr. *μέθυ* [mé^hu] ‘midus, svaiginantis gėrimas’ n., pr. *meddo* ‘medus’ n. ir senovės slavų (bei kitų slavų) *medv* m. ‘medus’ – nepaisant vyriškosios gi-

¹⁷² Jei jo 4 kirčiuotė yra ne paveldėta, o atsiradusi vietoj senesnės 2 kirčiuotės.

¹⁷³ Plg. ir įprastinį vedinį su pakitusiu kirčiu: r. *береза* [bereza], s.-kr. *brěza* < **b^hérhǵah₂*.

¹⁷⁴ Minėtų formų tarpusavio ryšys lygintinas su gr. *λευκός* [leukós] ‘baltas’ < **leuk-ó-* su gr. *λεῦκος* [leūkos] ‘balta žuvis’ < **léuko-*, gr. *λεύκη* [leúkē] ‘baltoji tuopa’ < **léukah₂*.

minės, dėl pastovaus šaknies kirčiavimo jis veikiausiai yra perdirbta neutrum giminės forma (slavų kalbos neišlaikė *u* kamienų bevardės giminės, o germanų kalbose tokios giminės *u* kamieno formų pasitaiko).

§ 160. Kitas specifinis vedybos atvejis – ankstyvosios indoeuropiečių prokalbės šakniniai (atematiniai) daiktavardžiai (vok. *Wurzelnomina*)¹⁷⁵, kadaise išvesti be jokio sufikso, tiesiai iš (veiksmažodinės) šaknies.

Baltų kalbose tokių pavyzdžių labai maža. Pagal acc. sg. formą (*-i*) kai kurie šakniniai daiktavardžiai įgijo *i* kamieno fleksiją, taigi lietuvių kalboje dabar tai *i* kamieno žodžiai, plg. lie. *žvėris*, la. *zvērs*, sl. **zvěrb*: prieš baltų-slavų prokalbę dėl nom. sg. poveikio atsiradusi forma acc. sg. **ǵ^huēr-m* (plg. ide. **ǵ^huēr-m*) tapo bl.-sl. **zūēr-in*, o vėliau buvo perinterpretuota į **zūēri-n*. Baltų-slavų žodis, įvardijęs laukinį gyvūną, atspindi ide. **ǵ^huēr-* ‘tas, kas eina kreivai, keturiomis’¹⁷⁶ ir buvo išvestas iš veiksmažodžio ide. **ǵ^huer-* ‘eiti kreivai, keturpėsčia’, plg. s. i. *hvar-* ‘eiti kreivai’. Panašiai iš veiksmažodžio buvo padarytas kitas senas šakninis daiktavardis, įvardijantis akį: ide. **h₃ok^w-* (jį atspindi lie. *akis* ir daugelis kitų indoeuropiečių kalbų) išvestas iš ide. **h₃ek^w-* ‘matyti’.

Dažnai šakninių daiktavardžių pamato, taigi ir pirminės reikšmės, nustatyti nebeįmanoma (šaknis, išskyrus turimą šakninį daiktavardį, daugiau niekur neaptinkama). Čia tolimoji etimologija prieina savo galimybių ribą. Telioka konstatuoti, jog tai yra šakniniai daiktavardžiai. Lietuvių kalboje išlaikyti tokio tipo žodžiai yra šie: *dūrys* (ide. **d^hur-és* gen. sg.), *širdis* (ide. **krd-és* gen. sg.), *žuvis* (ide. **ǵ^h(b)uh-*), *nosis* (ide. **nás-*).

Be šių senų veldinių, latvių kalba dar turi kiek perdirbto kamieno šakninį daiktavardį *gūovs* f. ‘karvė’ (< **ǵōv-* < **ǵ^wōu-* yra kilęs veikiausiai dėl tam tikrų senosios paradigmos formų kontaminacijos: dėl ide. **ǵ^wōu-*¹⁷⁷ ir iš acc. sg. apibendrinto kamieno ide. **ǵ^wō-*¹⁷⁸ mišimo).

Nauji kalbų duomenys kartais leidžia patikslinti tokio žodžio etimologinę (darybinę) interpretaciją. Štai iki šiol šakniniu daiktavardžiu dažnai laikytas ide. **neg^wh^t-* (jį atspindi lie. *naktis* ir kt.) iš tiesų yra veiks-

¹⁷⁵ Šaknis tiesiogiai be jokio sufikso vartojama kaip daiktavardžio kamienas.

¹⁷⁶ Pailgintojo šaknies balsių kaitos laipsnio yra tik nominatyvas.

¹⁷⁷ Plg. nom. sg. ide. **ǵ^wōu-s*, gen. sg. **ǵ^wéu-s*, dat. sg. **ǵ^wéu-ei* (kai kuriose kalbose pagal nom. ir acc. sg. perdirbtas į **ǵ^wóu-*).

¹⁷⁸ Acc. sg. ide. **ǵ^wō-m* < **ǵ^wóu-m-*.

mažodžio abstraktas su neaiškios funkcijos sufiksu *-t-*. Mat indoeuropiečių prokalbėje buvusį veiksmažodį nurodo hetitų kalbos duomenys – he. *nekuzi* (< ide. **neg^wh^t-* ‘tapti naktimi (t. y. temti)’).

§ 161. Indoeuropiečių prokalbėje būta ir įdomių, dabartinėms kalboms neįprastų varijuojančių priesagų vedinių. Tai vadinamieji vardažodžiai heteroklitai (bevardės giminės) *r/n* arba *l/n* – paradigmos formose kaitaliojosi jų priesaga (arba kamiengalis) *-r-* (*-l-*) su *-n-*; jie turėjo specifinių morfologijos, kaitybos bruožų¹⁷⁹. Heteroklitas *r/n* yra hetitų kalboje užfiksuotas vandenį įvardijantis žodis *uatar* (nom.-acc. sg.) / *uetašaš* (gen. sg.; plg. lie. *vanduō*). Tai vedinys iš veiksmažodžio ide. **ued-* ‘šlapinti; daryti šlapiai’. Daugelio rekonstruojamų heteroklitų darybos pamatas (veiksmažodis) taip pat nėra išlikęs. Vedinius iš atskirų senojo heteroklito formų **ues_r-* / **uesn-* ‘pavasaris’ atspindi lie. *vāsara*, la. *vasara* (< **ueser-eh₂-* ‘priklausantis, susijęs su pavasariu’) ir s. sl. *vesna* ‘pavasaris’; lie. *jāknos*, s. i. *yākrt* taip pat liudija buvusį heteroklitą. Vienintelis heteroklitas *l/n* yra senasis indoeuropiečių saulės pavadinimas: ide. **sáh₂u_l* n. (nom.-acc. sg.) / **sh₂uén-s* (gen. sg.) ‘saulė’; plg. s. av. *huuarə* (nom.-acc. sg.) ir *x^wāng* (gen. sg.) ‘saulė’, n. av. *hū* (gen. sg.) ‘saulė’, taip pat tik *-l-* arba tik *-n-* kamieną atspindinčius vedinius lo. *sōl* ‘saulė’, gr. jon. *ἡέλιος* [ēélios] ‘saulė’ < **sáh₂uel-ijo-* ‘priklausantis saulei (dievas)’, lie. *saulė* < **sáh₂uel-ija₂-* ‘priklausanti saulei (deivė)’, vok. *Sonne*, angl. *sun* ir abu kamienus kontaminavusių s. sl. *svlnbce* ‘saulė’ < **sūl-n-iko-* n. < *suh₂l-n-iko-* (plg. s. i. *sūr_{ya}-* m. ‘saulės dievas, saulė’ < **súh₂l-ijo-*).

B. Senųjų lietuvių kalbos veldinių vedyba (sufiksacija)

§ 162. Lietuvių kalbos etimologijai labiausiai rūpi vedyba, nes daugelis jos veldinių yra būtent sufiksų vediniai.

Įprastus, labiausiai paplitusius indoeuropiečių prokalbės vedybos bruožus (tam tikrus darybos formantus, atitinkančius indoeuropiečių prokalbės darybos tipus ir pan.) atspindi didžioji dalis lietuvių kalbos senųjų veldinių. Jie turi atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose, jų etimologija

¹⁷⁹ Anksčiau heteroklitais buvo linkstama laikyti įvairesnių priesagų žodžius, tarkim, ir tuos, kurių *-n-* kaitaliojasi su *-u-*. Dabar indoeuropeistikoje heteroklitais laikomi tik žodžiai su *-n-/-r-* ir *-n-/-l-* kaita.

seniai nustatyta¹⁸⁰. Toks yra, pavyzdžiui, *-ti- priesagos veiksmo pavadinimas *min̄ts* (plg. lo. *mens*, s. i. *matih*, sl. **pa-mętb* ‘atmintis’, go. *ga-munds* ‘atminimas’) < ide. **m̄n̄-ti-*¹⁸¹ : **men-* ‘galvoti, mąstyti’; *-nā- priesagos veiksmo pavadinimas *káina* (plg. sl. **cěna* ‘kaina’, av. *kaēnā-* ‘bausmė, bauda’, gr. *ποινή* [poinḗ] ‘bausmė, bauda’) < *ide. *k^woi-náh₂-* : **k^wei-* ‘versti atgailauti’ (plg. sl. **kajati* ‘atgailauti’, s. i. *cay-* ‘atgailauti, keršyti’, av. *kāy* ‘atgailauti, mokėti’, gr. *τίνε/ο* [tíne/o] ‘atgailauti’ < **k^wi-n-u-*); *-to- priesagos vietos pavadinimas *būtas* (plg. pr. *buttan* ‘namas’) < **b^hu-to-* ‘gyvenimas’¹⁸² : **b^hu-* ‘gyventi’ (nulinis laipsnis yra analogiškai pasidarytas vietoj dėsningo *b^hū-* < **b^huh₂-*, remiantis kiek pakitusia pamatinio abliauto laipsnio forma **b^héu/e-* < **b^héuh₂-e/o-* ‘augti, tapti’, plg. s. i. *b^háva* praes. ‘tapti’); -o- priesagos veiksmo rezultato pavadinimas *grūdas* (plg. la. *grūds* ‘grūdas’, s. angl. *grūt* pl. n. ‘smulkūs miltai’) < **g^hrūdó-* ‘sugrūstasis’¹⁸³ : ide. **g^hreud-* ‘smulkinti’ (plg. lie. *grústi*); *-mo- priesagos veiksmo ypatybės būdvardis, kuris vėliau sudaiktavardėjo, *dūmas* (plg. la. *dūmi*, pr. *dumis*, sl. **dým̄b*) < **dūma-* < **d^húmo-* (su dėl substantyvizacijos pakitusia kirčio vieta¹⁸⁴; senesnįjį akcentą atspindi s. i. *dhūmá-* ‘dūmai’, gr. *θῦμός* [t^hūmós] ‘gyvybingumas, noras, poreikis, drąsa, pyktis’ < ide. **d^huh₂-mó-*) ‘susisukęs, sukuriuojantis (apie dūmus)’ : **d^heuh-* ‘suktis ratu, sukuriuoti’ (plg. s. i. *dha^v-* ‘kratyti, purtyti, greitai šen bei ten judėti’).

§ 163. Čia pridurtini ir tokie veldiniai, kurie taip pat turi nemažai atitikmenų, jų struktūra atspindi tam tikrus darybos bruožus (galima formaliai išvelgti tam tikrą priesagą), tačiau dėl neaiškaus darybos pamato daugiau nieko negalima pridurti (prieinama etimologijos mokslo galimybių riba). Toks veldinys yra lie. *angis* (4) ‘gyvatė’, kartu su sl. **ožb*, lo. *anguis* atspindintis ide. **h₂ang^{wh}i-*. Regis, dar anksčiau būta tokios šio

vardažodžio paradigmos: nom. sg. **h₂ang^{wh}i-s*, gen. sg. **h₂ng^{wh}éi-s*, dat. sg. **h₂ng^{wh}éi-éi-* (šių linksnių formą, abliauto laipsnį, veikiausiai atspindi s. i. *áhi-*, av. *aži-* ‘gyvatė’ < i.-ir. **a^hi-*). Panašiai yra ir su *māres* < **mor-ūā*, plg. panašios reikšmės vedinius pr. *mary*, la. *mařa*, s. sl. *morje*; lo. *mare*, s. air. *muir*, germ. **mari* n., kurie atspindi indoeuropiečių prokalbės darinį **mori* ar **m^rri*¹⁸⁵ ‘jūra; ežero, balos netekantis vanduo’, tačiau ką reiškė šaknis **mer-*, neaišku; taip pat ir su *marti* < **mar-tí* < **mor-tih₂-*, plg. la. *māřsa*, pr. *mārtin*, – neaiškios reikšmės ide. **mer-* šaknies vediniai daugelyje kalbų reiškia jauną moterį ar vyrą: lie. *mergà*, gr. *μεῖραξ* [meĩraks] ‘mergina, vaikinai’, s. i. *márya-* ‘vyras, jaunuolis, mylimasis’, kimrų, bretonų *merch* ‘duktė, žmona’, lo. *maritus* ‘susituokęs’¹⁸⁶. Senų veldinių *duktė, jėntė, motė*, (plg. ir *brótiš* ‘brolis’) atveju tegalime konstatuoti, kad jie turėjo giminystės pavadinimams būdingą neaiškios reikšmės priesagą ide. **-h₂ter-*: ide. **d^hug-h₂ter-*, **ien-h₂ter-*, **ma-h₂ter-*, **b^hra-h₂ter-*.

§ 164. Greta tokių visuotinai pripažintų veldinių egzistuoja ir tokie vieniši kalbos žodžiai, kurie neturi atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose, tačiau jų istorinė daryba aiškiai nurodo vis dar indoeuropiečių prokalbės darybos ypatumus. Šiuo atveju reikėtų manyti, kad tai arba senas indoeuropiečių prokalbės veldinys, tik kitose indoeuropiečių kalbose išnykęs, arba tai labai labai ankstyvas baltų-slavų prokalbės darinys, atsiradęs po indoeuropiečių prokalbės suskilimo, bet dar prieš baltų-slavų prokalbės susiformavimą. Antai lie. *gēras*, atspindintis vėlyvosios ide. ar ankstyvosios bl.(-sl.) **g^werh-ó-*, iliustruoja indoeuropiečių prokalbei būdingą deverbalinio būdvardžio su priesaga -o- vedimą, plg. gr. *λευκός* [leukós] < **leukó-s* ‘baltas’ : **leuk-* ‘šviesti’. Rekonstruotasis **g^werh-ó-* veikiausiai yra išvestas iš veiksmožodinės šaknies ide. **g^werh-*, plg. s. i. *gr̄nāti* ‘giria, šlovina, dainuoja’, lie. *girti*, lo. *grātus* ‘malonus, žavus, priimamas su dėkingumu, kilnus’, jo pirminė reikšmė – ‘pagirtasis, pašlovintas’.

§ 165. Apžvelgus tradiciškai nurodomą indoeuropiečių prokalbės sufiksų inventorių bei darybos tipus, matyti, jog lietuvių kalba juos perėmė ne visus. Štai mūsų kalboje negalime rasti medžiagos būdvardžių

¹⁸⁰ Beje, kai kurie iš jų baltų ar baltų-slavų prokalbės dirvoje gali būti nežymiai perdirbti.

¹⁸¹ Senoji paradigma iš tiesų buvo nom. sg. **men-ti-s*, gen. sg. **m̄n̄-téi-s* ir kt.; nemaža kalbų apibendrinio nulinio laipsnio abliauto šaknį.

¹⁸² Plg. ir s. air. *both* ‘lūšna’, kimrų *bod* ‘butas’ < ide. **b^hu-tā-*.

¹⁸³ Plg. ir la. *grāuds* ‘grūdas’, sl. **grudb*, s. angl. *grēat* ‘didelis, storas, rupus (apie javus), grubus (apie audinį)’, s. v. a. *groz* ‘didelis, storas’ < germ. **grauta-* ‘rupiai sumaltas’ < ide. **g^hroud-ó-*.

¹⁸⁴ Žr. Kabašinskaitė Klingenschmitt 2006, 169–186 ir kt.

¹⁸⁵ Analoginį šva secundum – iš paradigmos **móri* : **m^rri-s* – atspindi lo. *mare*.

¹⁸⁶ Lo. *maritus* ‘susituokęs’ < **m^rrih₂-to* m. ‘tas, kuris turi jauną moterį, kuriam priklauso jauna moteris’ (ar tik nereiškia **mer-* ‘pasiekti lytinės brandos amžių?’).

su priesaga ide. *-jo- (plg. lo. *aureus* ‘auksinis’ < **aus-e-jo-*); būdvardžių, įvardijančių turėjimą, su priesaga ide. *-uent-; nomina agentis su ide. *-tér-, *-tor- (plg. ide. **dh₃-tér-* ‘šalutinis davėjas’ ir **déh₃-tor-* ‘pagrindinis, nuolatinis davėjas’), kai kurių deminutyvų sufiksų ir kt.

Iš perimtyjų senųjų sufiksų bei darinių, atspindinčių senąją darybą (ji dabartinėje lietuvių kalboje jau nebegyva), toliau bus aptartos tos darinių grupės, kurios duoda daug peno etimologijai.

Priklausomybės būdvardžiai

Vṛddhi vediniai

§ 166. Indoeuropiečių prokalbės darybos aprašai dažnai pradedami nuo būdvardžių, padarytų iš daiktavardžių, grupės. Vienas iš įdomiausių priklausomybės būdvardžių kategorijos tipų yra vadinamieji *vṛddhi* dariniai.

Terminu *vṛddhi* senovės indų gramatikose buvo vadinamas pailgintojo laipsnio ablauto vedinys, pavyzdžiui, *bhárata-* ‘priklausantis Bharatai, Bharatos palikuonis’: s. i. *Bharatá* (vardas) < **bher-etó-* ‘paremtinas, globotinas’. Pailgintasis laipsnis *vṛddhi* vediniuose buvo tik tuomet senas, kai pamatinis žodis turėjo pamatinį ablauto laipsnį. Pailgintasis laipsnis senovės indų kalboje suvoktas kaip pagrindinis kalbamųjų vedinių bruožas ir apibendrintas.

Remiantis kitų indoeuropiečių kalbų duomenimis nustatyta, kad panašūs indoeuropiečių prokalbės vediniai iš tiesų turėjo keturias pagrindines savybes:

1) balsinį sufiksą (*-ē-/–ō-) (jei pamatinis žodis turi šį sufiksą, dar kartą jis nepridedamas);

2) vienu laipsniu didesnę nei pamatinio žodžio šaknies balsių kaitą;

3) jei pamatinio žodžio paradigmos formos yra įvairių ablauto laipsnių, darybos pamatu eina nykstamojo laipsnio formos; be to, padaryto vedinio pamatinio ablauto laipsnis *e* įsiterpia tarp pirmosios ir antrosios šaknies fonemos (t. y. realizuojamas pirmasis pamatinis ablauto laipsnis¹⁸⁷).

4) opozicišką, t. y. priešingą, kirtį.

Pavyzdžiui, iš pamatinio žodžio **diéu-* / **diu-* ‘dangus’ (nom. sg. **djéus*, gen. **diu-és*) išvestas *vṛddhi* vedinys **dejuó-* ‘dangiškasis, dievas’

¹⁸⁷ Apie klaidingą Benvenisto teoriją, susijusią su pasitaikančiu dvejoju pamatinio ablauto laipsniu žr. § 133–134.

(lie. *diėvas*, s. i. *deva-* ir pan.); iš **ǵ^huér-/ ǵ^hur-* ‘žvėris’ (nom. sg. **ǵ^huér*, acc. **ǵ^huér-m*, gen. **ǵ^hur-és*, plg. lie. *žvėris*, s. lie. gen. sg. *žvėrès*, gr. nom. sg. *θήρ* [t^hēr] ‘plėšrus, laukinis gyvūnas’, gen. *θηρ-ός* [t^hēr-ós]) – vedinys **ǵ^heur-ó-* ‘toks kaip žvėris’ (lie. *žiaūras*, vėlesnis *žiaurūs*; Young 2002¹⁸⁸). Lygiai taip pat ide. *tú*: **teuó-s* (> lie. *tāvas*¹⁸⁹); ide. **nú* ‘dabar’ (lie. *nūn -n* yra antrinis): **némo-s* (> (bl.-)sl. **naumas* > r. *новы* [novy]). Šaknies (ar pirmojo dėmens) pamatinį *e* laipsnį dažnai turi *o* kamieno formos, tad jų *vṛddhi* vediniai yra pailgintojo laipsnio: ide. **suēkur-ó-* m. ‘priklausantis sutuoktinio tėvui (kaip artimas: sūnus, svainis, laigonas)’ (atspindimas germ. **suēgura-*, s. v. a. *swāgur*, vok. *Schwager*) – vedinys iš **suēkuro-* m. ‘sutuoktinio tėvas’ (atspindimo s. i. *śváśura-*, lie. *šėšuras*, s. v. a. *swehur*, vok. *Schwäher*).

Taigi vienas iš pagrindinių kalbamųjų vedinių bruožų yra ne pailgintasis, o pagal pamatinį žodį kintantis ablauto laipsnis – nepaisant to, indoeuropeistikoje šio tipo dariniai tradiciškai vadinami netiksliai senovės indų gramatikų terminu.

Iš pradžių *vṛddhi* vediniai buvo būdvardžiai, vėliau jie galėjo su daiktavardėti, pavyzdžiui, **déru-o-* ‘medienai priklausantis’, *vṛddhi* vedinys iš **dru-* ‘medis, mediena’, vėliau įgijo su darybos pamato reikšme sutampančią reikšmę ‘medis’ (sl. **dervo*, plg. r. *депево* [derevo] ‘medis’). Sudaiktavardėjusių vedinių reikšmė buvo labai įvairi, nes priklausymas pamatinio žodžiu nusakomam dalykui įvardytas visokiais aspektais. Sudaiktavardėję bevardės giminės būdvardžiai dažnai įgydavo vardažodžių abstraktų reikšmę: av. *haomanajha-* n. ‘geranoriškumas’ < i.-ir. **saumanas-á-*: av. *humanah-* ‘geranoris’ < i.-ir. **sumánas-* (< **h₁su-ménes-* ‘turintis geras mintis’).

§ 167. Kai latvių ir lietuvių kalbos giminiškų žodžių priegaidės, regis, neatitinka Endzelyno suformuluoto dėsnio, vienas iš šių žodžių taip pat galėtų būti buvęs *vṛddhi* vedinys. Antai la. *laiks* (< **lájka-s* < **lójk^wo-s*) galėtų būti senojo *vṛddhi* vedinio atspindys. Pamatinį žodį išlaikė lietuvių kalba – *laikas* (< **lojk^wó-s* ‘likęs, dar būsimas laikas, ateitis’), jį atitinka gr. *λοιπός* [loipó-s] ‘likusis’ < **lojk^wó-* ‘paliktasis’ (vedinys iš ide. **lejk^w-*, plg. lie. *likti* ir kt.). *Vṛddhi* vedinys reiškę ‘priklausantis

¹⁸⁸ Šią etimologiją žr. knygos dalyje „Lietuvių kalbos žodžių etimologijų skaitiniai“.

¹⁸⁹ Nustatyta, kad bl.-sl. *e* prieš *uV^a* tampa *a*; *e* prieš *uV^e* nepakinta.

laikui', o sudaiktavardėjęs įgijo tokią pat reikšmę kaip ir lietuvių *laikas*. *Vr̥ddhi* vedinį veikiausiai liudija ir la. *laūks* 'miško proskyna; atviras laukas (be miško, gyvenviečių)' (< **láuuka-* < **láuuko-*; panašiai rekonstruoti ir germanų žodžiai – s. v. a. *lōh* 'giraitė', s. angl. *lēah* 'laukas, pieva, miškas' < germ. **lauxa-* < **láuuko-* arba **láuuko-*). Pamatinį žodį atspindi lie. *laūkas*, toks pat kaip ir s. i. *loká-* m. 'laisva erdvė; pasaulis' < ide. **loukó-* 'miško proskyna (t. y. šviesi vieta miške)' (vedinys iš ide. **leuk-* 'šviesti').

§ 168. Suskilus indoeuropiečių prokalbei (formuojantis baltų-slavų prokalbei) tokio tipo vedyba, indoeuropeisto Gerto Klingensmito nuomone (dar plg. Goląb 1967, 770), buvo išplėsta papildomais bruožais: kai kurie numanomi *vr̥ddhi* vediniai turi pridėtą $-h_2-$ sufiksą (vėliau susiliejęs su kamiengaliu susiformavo priesaga * $-ā-$: ide. * $-e-h_2-$ > * $-ah_2-$ > $-ā$), ne visada pakinta jų kirčio vieta. Vienišas bl.-sl. **uárnā-* 'varna' (plg. lie. *várna* (1), la. *vārna*, r. *ворона* [voróna], s.-kr. *vr̥āna*) < ide. **uórnā-* 'priklausanti varnui, panaši į varną' veikiausiai yra *vr̥ddhi* vedinys iš bl.-sl. **uar̥-na-s*, **uar̥-na-s* 'varnas' (plg. lie. *vařnas*, sl. **vořnъ* (r. *vóron*)) < ide. **uor-nó-*. Taip pat aiškintini: *jáura* < ide. **ieuhrah_2-* 'prie jūros esanti (pelkėta) žemė' : ide. **iúhr-ah_2-* (plg. lie. *júra*)¹⁹⁰; *deruà* (senoji kirčiuotė – trečia) < **dér'uā* < **dēruā-* < ide. **dēruā-h_2-* : *dēru-o-* 'medis'. Lie. *laisva* (1) 'laisvė' (bl. **lāisūā-* < **lāisūā-*) taip pat galėtų būti tokio tipo vedinys iš sudaiktavardėjusio *laisvas* (< bl. **lāisūā-*).

Baltų-slavų prokalbės laikais *vr̥ddhi* vediniams daryti veikiausiai imta naudoti ir dėl antrinės balsių kaitos susiformavusius pailgintuosius laipsnius: lie. *kūmpa* (1) 'antauga, gumbas, gunkla; metalinė kilpa; lankas' < 'kreivumas' < **kūmpā-* < **kūmpā-* : *kuṁpas* 'kreivas' (4).

Kai kurie spėjami *vr̥ddhi* vediniai turi pridėtą * $-i̯o-$ sufiksą: *ēglis* (kai kuriose tarmėse yra ir *ēglis*) 'kadagys' < **éd'liia-s* (nom.) < **éd'liia-* 'eglei priklausantis' : *ēglē* < **edliiā*. Taigi *ēglis* nėra polonizmas, kaip teigiama Frenkelio žodyne (Fraenkel 118): le. *jadłowiec* 'kadagys' gali būti senas giminiškas darinys iš **edl̥*^o. *Vr̥ddhi* darybos, tikėtina, yra ir *gēris* < bl. **gēriiā-* < **gēriiā-* < ide. **g^werh-i̯o-* 'gerumas' < *'priklausoma gerajam', išvestas iš sudaiktavardėjusio *gēras* 'tas, kas yra geras, gerasis' < **ge'ra-* <

¹⁹⁰ Dėl reikšmės plg. germ. **mōra-* n. 'pelkė' (s. v. a. *muor* < **māro-* ar **mōro-*) : germ. **mari* n. 'jūra' < **mari* (< **m^ri*; plg. lo. *mare*) ar **mori* (plg. s. air. *muir*).

**g^werhó-*. Tokie pat yra vardažodiniai abstraktai su antriniais pailgintaisiais ablauto laipsniais *grōžis* : *grāžūs*, *plōtis* : *plātūs* ir kt.

* $-o-$ vediniai

§ 169. Balsinė priesaga * $-o-$ gali būti ir be *vr̥ddhi* vedybos naudojama priklausomybės vediniams daryti. Štai, pavyzdžiui, iš asmeninio įvardžio ide. **tú* 'tu' išvestas **tu-ó-* ir *vr̥ddhi* vedinys **teu-ó-* yra tokios pat reikšmės – 'tavo, priklausantis tau' (plg. gr. *σό-ς* [só-s] < **tu-ó-* ir *τεό-ς* [teó-s] < **teu-ó-*).

§ 170. Sufiksas * $-o-$ gali būti ir kompleksinės priesagos dalis. Įdomų sufiksų konglomerato (junginio) atvejį iliustruoja lie. *Laūkesas*, ežero pavadinimas, ir *Laukesà*, upės pavadinimas, taip pat *raudesà* 'raudonas atšvaitas danguje'¹⁹¹. Žodžių priesaga rekonstruotina * $-es-o-$ ir, atitinkamai, * $-es-e-h_2-$, t. y. * $-es-$ iš tiesų priklausė pamatiniam žodžiui (plg. panašų darinį s. i. *pīvas-á-* 'esantis su riebalais, riebaluotas' : *pīvas-* n. 'riebalai'). Pamatinis žodis veikiausiai buvo bevardės giminės $-es-$ priesagos vedinys – ide. nom.-acc. sg. **leukos* : gen. **léukes-os* 'švietimas'¹⁹² ir, atitinkamai, **reud^hos* : **reud^hes-os* 'raudonumas'¹⁹³. Baltų-slavų laikais šis žodis turėjo formas **laukas* (nom.-acc.), **laukes-* (likusiųjų linksnių kamienas), atitinkamai **raudas*, *r'audes-*, ir vėliau pagal nom.-acc. linksnį analogiškai buvo pertvarkyta visa jo paradigma – **laukes-*, atitinkamai, **raudes-*. Pirminiai priklausomybės būdvardžiai **leukeso-*, **leukesah_2* reiškė 'kuris yra su švietimu; šviesusis, skaidrusis (t. y. ežeras ir pan.)', o **reud^heso-*, **reud^hesah_2* – 'kuris yra su raudonumu; raudonasis'.

* $-i̯o-$ ir * $-i̯i̯o-$ vediniai

§ 171. Skirtingai nei daugelyje kitų indoeuropiečių kalbų, baltų kalbose senieji sufiksai * $-i̯o-$ ir * $-i̯i̯o-$ nesutapo, jie turi skirtingus refleksus. Štai * $-i̯o-$ atspindi vedinys lie. *kārias* 'kariuomenė' (plg. pr. *krāgis*, turėtų būti **kārgis* 'kariuomenė') < **kor-i̯o-*, vedinys iš *kāras* < **kor-ó-*. Kaip ir daugelis kitų šios priesagos vedinių, nurodytasis pavyzdys liudija, kad pamatinio žodžio *o* priesaga į vedinį neįtraukiama.

¹⁹¹ Plg. Skardžius 1941, 312.

¹⁹² Jis būtų giminiškas su av. *raocah* 'šviesa' < **léuk-es-*.

¹⁹³ Plg. gr. *ἔρευθος* [éreut^hos] n. 'raudonumas'.

Ypatingas šios priesagos vedybos atvejis yra lie. *ežỹs* (la. *ezis*) < **h₁egʰi-ũó-*. Jis yra, kaip rodo giminiškų kalbų ežio pavadinimai (gr. *εχίνοσ* [ekʰinos] < **h₁egʰi-Hnó-*, s. v. a. *igil* < **h₁egʰi-lo-*), vedinys iš ide. **h₁egʰi-* ‘tam tikros rūšies gyvatė’ (plg. gr. *ἔχιδ-ς* [ekʰi-s] ‘gyvatė, žaltys’) ir analizuotinas kaip **h₁egʰi-i-ĩó-* ‘priklausantis gyvatei’. Taigi čia turime ne panašią sinonimišką priesagą *-*ũio-*, o *-*io-*. Beje, giminišką priklausomybės būdvardį turi ir slavų kalbos, plg. r. *еж* [ež] < sl. **ezʲia-* < **h₁egʰi-ũó-* ‘priklausantis gyvatei’.

§ 172. Priesaga *-*ũio-* turi daugiau funkcijų. Viena iš jų panaši į *-*io-* priesagos – su ja daromi priklausomybės būdvardžiai, kurie linkę sudaiktavardėti. Gana vėlyvi priesagos *-*ũio-* vediniai yra, pavyzdžiui, *vandėnis* (2) < **uandēn-ũia-* (su dėsningu kirčio atitraukimu, žr. Stang 1966, 146) < *-*en-ũio-* (: *vanduō*, *vandėnis*); *karỹs* < **kari-ia-* (: *kāras*) arba **kari-ĩia-*¹⁹⁴ (: *kārias*). Veikiausiai baltų ar lietuvių kalbos dirvoje atsirado *arklỹs* < **arkl-ijas* ‘priklausantis arklui’ : *árklas*¹⁹⁵.

Nomina actionis su *-sa-

§ 173. Senąją, dabar lietuvių kalboje nebegyvą, darybą su priesaga -*sa-* atspindi seni, bet turbūt jau baltų (ar net lietuvių) epochos laikais padaryti veiksmažodžių abstraktai su *o* abliauto laipsnio šaknimi lie. *baĩsas* la. *bāss* < bl. **baĩ-sa-* (plg. *biliti*), *gaĩsas* < **gaĩd-sa-* (plg. *girdėti*), *naĩsas* < **naĩt-sa-* (plg. *niĩsti*, *nirtaũ*), iš kitų indoeuropiečių kalbų palyginkime s. sl. *směxъ*, s. kr. *smějeh*, r. *смех* [smex] ‘juokas’ < **smaĩ-ša-*¹⁹⁶ (< ide. **smóǵ-so-* : **smeǵ-*), germ. **xal-sa-* m. ‘kaklas’, s. lo. *collus* m. ‘kaklas’ < ide. **kʷól-so-* ‘sukimasis’¹⁹⁷ (: *kʷel-* ‘suktis’).

Nomina instrumenti, nomina loci su *-tlo-, *-tlā-

§ 174. Čia išsiskiria priesagų *-*tlo-* vediniai. Veikiausiai tai yra tam tikri veldinių iš indoeuropiečių prokalbės priesagos *-*tro-* perdirbiniai. Spėtina, kad baltų-slavų kalbose įvyko savotiška priesagų kaita: ide.

¹⁹⁴ Vėliau **i* prieš *i* dėsningai išnyko.

¹⁹⁵ Veldinys, atspindintis ide. **h₂arh₃-tló-* ‘arklas’, žr. § 174.

¹⁹⁶ Dėl virtimo [s] > [š] po *ai*, plg. lie. *maĩšas* = s. i. *mešá* m. ‘avinás’.

¹⁹⁷ Vėliau sukonkretėjusi reikšmė: vieta, kur galva sukiojasi apie likusį kūną.

*-*tr-o-* > *-*tl-o-* / *-*dʰl-o-*. Štai lie. *árklas*, la. *aĩkls* ‘arklas’ < **h₂arh₃-tló-*¹⁹⁸ ‘priemonė arti’, yra *-*tlo-* vediniai iš **h₂erh₃-* (lie. *árti*). Sl. **árdlo* n. ‘arklas’ (r. *rálo*, le. *radłó*) < **h₂árh₃-dʰlo-* liudija priesagą *-*dʰl-o-*. Kitų indoeuropiečių kalbų refleksai nurodo buvus ide. **h₂árh₃-tro-* n. ‘t. p.’ (gr. *ἀροτρον* [árotroon], arm. *arawr* ‘arklas’ < **h₂árá₃-tro-* < **h₂árh₃tro-*, s. š. germ. *arđr* ‘arklas’ < germ. **arpra-* ar **arđra-* < **h₂arh₃-tro-*, s. air. *arathar* ‘arklas’ < kelt. **aratro-* m. < **h₂ará₃-tro-*; lo. *arātrum* ‘arklas’ su analogiškai pagal *arāre* ‘arti’ perdirbtu *ā*).

§ 175. Baltų kalbų dirvoje atsirado ir veldinių su priesaga *-*tlā-*: *sėkla* (: *sėti*), o veikiausiai jau lietuvių kalbos laikais – *ganyklà* (: *ganyti*).

Veiksmažodiniai būdvardžiai, nomina actionis ir nomina instrumenti su priesagomis *-to-, *-no-, *-lo-, *-uo- (bl. *-ta-, *-na-, *-la-, *-ua-)

Ide. *-*to-*

§ 176. Senosios priesagos ide. *-*to-* vediniai baltų kalbose turėjo nemaža įvairių refleksų, tad šią priesagą verta aptarti išsamiau. Seniausi tokio tipo veldiniai yra indoeuropiečių prokalbę siekiantys veiksmažodiniai būdvardžiai, žymintys veiksmo ar būsenos sąlygojamas ypatybes. Vėliau baltų kalbose jie dažniausiai tapo būtojo laiko neveikiamaisiais dalyviais¹⁹⁹: lie. *sũktas* < **suk-tó-*. Senųjų veiksmažodinių būdvardžių šaknis visuomet buvo nulinio abliauto laipsnio, išskyrus *TET-* tipo šaknis su pamatiniu abliautu (pvz., *dėgtas*), o kirtis – galūnėje. Dalis veiksmažodinių būdvardžių baltų kalbose sudaiktavardėjo ir jų kirčiavimas pakito: lie. *miltai*, la. *mĩlti* < **mĩl-ta-* pl. < **mĩh₁-to-*, anksčiau buvo būdvardis **mĩh₁-tó-* ‘sumaltas’ (: **melh₁-* ‘malti’, plg. lie. *málti*). Adekvati paralelė, tik su priesaga *-*uo-*, yra vokiečių kalboje: vok. *Mehl* < s. v. a. *melo* n. < **melh₁-uo-* (: **melh₁-* ‘malti’).

¹⁹⁸ Ar tik nebus čia įvykusi disimiliacija *r-r* > *r-l*?

¹⁹⁹ Iš tranzityvinių veiksmažodžių padaryti būdvardžiai įgydavo pasyvinę reikšmę, iš intransyvinųjų – aktyvinę reikšmę. Tačiau baltų kalbose daugelis jų įgijo pasyvinę reikšmę, plg. lietuvių kalboje aktyvinę reikšmę turėjusį iliustruoti refleksą *bũtas* < **bʰuh₂-tó-* (s. i. *bhũtá-*). Dėsningos aktyvinės reikšmės galėtų būti lie. *girtas*, jei jo pamatinį žodį *gėrti* ‘girtauti’ laikytume intransyvinium.

§ 177. Su priesaga ide. **to-* buvo daromasi ir veiksmažodžių abstraktų (vėliau jų reikšmė konkretėjo). Vedinio šaknis buvo su kirčiuotu o atbalsio pamatinio abliauto laipsniu, plg. gr. *νόστος* [nóstos] ‘grįžimas (namo)’ < **nós-to-* m. (: **nes-* ‘laimingai nuvykti, grįžti, parvykti’ < ide. praes. **neš-e/o-*). Lietuvių kalboje šią darybą, kuri veikiausiai buvo gyva baltų, baltų-slavų laikais, atspindi vediniai lie. *narštas* ‘nerštas’ (la. *nārsts*, r. *но́рост* [nórost]) < **nařs-ta-* arba **nařś-ta-* (: **ners-* arba **nerk-*, plg. *neřsti*), *narstas* ‘itūžis’ DP (: **nert-*, plg. *niřsti*), *mařstas* < **móřf-to-* (: **meřt-* ‘gyventi, buvoti’, plg. *mřsti*).

§ 178. Įrankių pavadinimai indoeuropiečių prokalbėje ir atskirose kalbose buvo taip pat daromi su minėta priesaga, pavyzdžiui, lie. *sietas*, la. *siēts* < **seih-tó-* ‘įrankis sijoti’ (: **seih-*, plg. lie. *sijóti*, la. *sijât*), sl. **sēih-to-* n. (plg. s.-kr. *šito* ‘sietas’).

§ 179. Kai kurių **to-* vedinių darybą tiksliai apibūdinti gana sunku. Štai lie. *rýtas*, la. *rīts* < **h₃r-ih-tó-* (: ide. **h₃rih-* ‘kilti’, plg. ide. **h₃er-* ‘keltis’²⁰⁰) galėjo būti veiksmažodinis būdvardis (jei buvo neutrum giminės), taigi jo pirminė reikšmė – ‘pakilusi, t. y. saulė²⁰¹’. Tačiau prūsų kalbos duomenų, kurie patvirtintų ar paneigtų neutrum giminės ir galimo būdvardžio buvimą, nėra. Minėtas žodis galėjo būti ir veiksmažodžio abstraktas ‘saulės pakilimas, patekėjimas’. Tolimesnis šaknies ide. **h₃rih-* ‘kilti’ plėtinys (**h₃r+eihs-*) arba panašus plėtinys (**h₃r+ejs-*) yra paliudytas germanų **rīsana*ⁿ ‘kilti’ (plg. go. *ur-reisan*, s. v. a. *rīsan*) < **h₃reihse/o-*²⁰², atitinkamai **h₃reise/o-* (dėl reikšmės plg. n. angl. *sun-rise*).

§ 180. Priesaga **to-* iš seno vartota ir kaip antrinis sufiksas²⁰³, t. y. darant žodį buvo dedama prie pamatinio žodžio išvestinio vardažodinio kamieno. Su ja buvo sudaromi atributinių ypatybių būdvardžiai reikšme ‘esantis su tuo, kas įvardyta pamatiniu žodžiu’: *miğlótas*, *kalnúotas*, *aký-*

*tas*²⁰⁴, ypatybių abstraktai: *gyvātas*²⁰⁵, kelintiniai skaitvardžiai: *peñktas* ‘turintis išskirtinę savybę sudaryti penkis (be jo nebūtų penkių)’. Tačiau šie vediniai dėl savo aiškumo, skaidumo nėra etimologijos objektas.

Ide. **-no-*, **-lo-*, **-uo-*

§ 181. Veiksmažodiniai būdvardžiai su **to-* turi paralelių su sufiksų **no-*, **lo-*, **uo-* vediniais. Pastarųjų priesagų būdvardžiai taip pat turėjo polinkį įsijungti į veiksmažodžių sistemą kaip neveikiamieji dalyviai. Bet įvairiose kalbose jie pasiskirstė skirtingai. Baltų kalbose senieji priesagos **no-*, **lo-*, **uo-* vediniai nėra tapę neveikiamaisiais dalyviais: lie. *pilnas* ‘pripildytas’, plg. la. *pilns*, pr. *pilnan*, sl. **pólnv*, ved. *pūrñá-*, germ. **fulna* (< ide. **p₁h₁-nó-*)²⁰⁶; *tūlas* ‘dažnas, ne vienas, daugus, įvairus’, plg. sl. **tylb* ‘pasturgalis’, s. i. *tūlam* ‘šluotelė, žiedynas, medvilnės pluoštas’ (< ide. **tuh-ló* ‘išsipūtęs, ištinęs, išbrinkęs’); *kreivas*, plg. la. *krieovs*, sl. **krivb* < ide. **krej-uo-s* ‘lenktas’, plg. kito atbalsio pamatinio abliauto laipsnio gr. *κροῖφόσ* [kroiwós] < **kroj-uo-s* ‘lenktas’; *gyvas*, plg. la. *dziŭvs*, pr. *gijwans*, sl. **živb*, s. i. *jivá-*, lo. *ōivus* (< ide. **g^wih₃-uo-* ‘gyvenantis’).

Ankstyvosios baltų(-slavų) epochos sufikso **na-* vediniu reikėtų laikyti lie. *dāžnas*, pr. **desna-* ‘dažnas’ (plg. pr. *kudesnimai* ‘kaip dažnai’). Tiesa, nėra vieningos nuomonės, kuris veiksmažodis yra šio darinio pamatas. Mažiulio nuomone, tai galėtų būti bl. **dež-* ‘mušti, tvoti; dėti, padaryti’ (plg. la. *dezēt*, *dēzēt* ‘mušti, tvoti’; Mažiulis 2, 291), tuomet bl. **dežna-* semantinis rutuliojimas būtų ‘primuštas, pridėtas, prikimštas’ → ‘tankus, gausus’ → ‘dažnas’. Tačiau pamatinis žodis galėjo būti ir **daž-*, **dež-* ‘dažyti, spalvinti’ (plg. lie. *dažyti*), tuomet bl. **dažna-* reikšmė vystėsi taip: ‘su dažais, spalvotas’ → ‘margas, spalvingas’ → ‘įvairus, skirtingas’ → ‘dažnas’ (tokią etimologinę „pagundą“ minėjo Vladimiras Toporovas, žr. Toporov 4, 229).

Senas sudaiktavardėjęs veiksmažodinis būdvardis veikiausiai yra *bėrnas* senųjų raštų užfiksuota senesne reikšme ‘mažas vaikas’ < **b^her-nó-*

²⁰⁰ Pastaroji šaknis rekonstruojama iš gr. *ἄρτο* [ōrto] aor. ‘atsikėlė’, s. i. *ārta* ir kita.

²⁰¹ Indoeuropiečių saulės pavadinimas buvo neutrum giminės: ide. **sah₂ul* n. ‘saulė’, plg. lie. *sáulė* ‘saulei priklausanti, t. y. saulės deivė’.

²⁰² Esamą germanų nulinio abliauto laipsnio **ris-* reikėtų aiškinti germ. **rīs-* analogija su įprastine germanų silpnosios klasės (1) veiksmažodžių šaknies kaita.

²⁰³ Pirminis sufiksas – tas, kuris dedamas tiesiai prie pamatinio žodžio šaknies.

²⁰⁴ Kai kurių mokslininkų manoma, kad vedinių su **to-* darybos pamatas buvo su kuopine priesaga *-h₂-*, t. y. pamatinis žodis buvo kuopinis, plg. *kalnúotas* < **kolh-no-h₂-to-* ‘esantis su kalnynu (kalnų kompleksu)’.

²⁰⁵ **gīua-ta-*, plg. sl. **životb*. Tolesnis vedinys būtų *gyvātā* (< **-tah₂*).

²⁰⁶ Lo. *p₁lēnus* yra perdirbtas dėl analogijos su veiksmažodžiu *-plē-* ‘pildyti’.

(su pailgintuoju šaknies **b^her-* ‘nešti’ laipsniu)²⁰⁷, plg. la. *bērn̄s* ‘mažas vaikas’ < **beṛ-na-* (su analogiškai įsivestu pamatiniu abliauto laipsniu²⁰⁸), go. *barn* ‘t. p.’ (< ide. **b^hor-no-*); pirminė jo reikšmė buvo ‘(ką tik) gimęs, naujagimis’.

Paveldėtas priesagos **-no-* veiksmažodžio abstraktas yra lie. *sāpnas*, plg. la. *sapnis*, sl. **sъnъ* (< **sup-no-*), s. i. *svapna-*, arm. *k’own-*, gr. *ύπνος* [húpnos], lo. *somnus* ‘miegas’, s. air. *sūan*, s. isl. *svefn* ‘sapnas, miegas’ (< ide. **suop-no-*, **suep-no-*, **sup-no* ‘miegojimas’). Neaišku, ar veiksmažodinis būdvardis, ar veiksmo pavadinimas, veiksmo rezultatas yra veldinys *kálnas*, la. *kálns* (plg. lo. *collis* < **kolh-ni-* ‘kalnas’) < ide. **kolh-no-* ‘kuris yra pakilus’ ar ‘pakėlimas’, ‘pakyła’.

§ 182. Baltų-slavų, baltų prokalbėje dažniausiai funkcionavo ne „grynos“ paveldėtos priesagos, o rasdavosi vadinamieji priesagų konglomeratai, priesagų jungtys – iš kelių priesagų jungties susiformavę nauji sufiksai. Štai veikiausiai baltų prokalbėje iš priesagų **-u-* ir **-lo-* susiformavo priesagų jungtis *-ula-s-*: lie. *stebulas* ‘nepaprastas, ypatingas’ (Bretkūnas) (: *stebūs* ‘nuostabus’, *stèbtì*), *gėdulas* (3) ‘gedulingas’ (: *gedėti*). Sudaiktavardėję neutrum giminės būdvardžiai tapo abstraktais: *gėdulas* (3) ‘gedėjimas’ (ir *gedulà*).

C. Specifiniai indoeuropiečių prokalbės dūrybos atvejai

§ 183. Indoeuropiečių prokalbės dūrybos bruožai daug kuo buvo panašūs į dabartinę lietuvių kalbos dūrybą ar priešdėlinę vedybą. Determinatyvinių, posesyvinių, veiksmažodinių valdomųjų, prielinksninių valdomųjų kompozitų tipus matome ir tarp dabartinių lietuvių kalbos dūrinių (priešdėlinių vedinių): *piliakalnis*, *prótėvis*, *buožgalvis*, *arkliaganys*, *pagairė*, *atkálnė*. Tiesa, kitokie (ar šiek tiek kitokie) nei indoeuropiečių prokalbėje yra kiekvieno tipo dūrinių morfologijos bruožai – sandų priklausymas gramatinei klasei, dūrybos priesaga (sinchroniškai dūrinio galūnė). Antai daugelis lietuvių kalbos dūrinių turi priesagą (galūnę) *-ys*, *-is* (*-ė*) < bl. **-iā-*. Iš tiesų ši priesaga kaip dūrybos sufiksas indoeuropiečių prokalbėje turėta prielinksninių valdomųjų dūrinių (greta **-i-* bei **-o-*). Kai kurie senosios indų kalbos posesyviniai dūriniai taip pat turėjo priesagą *-iya-* (Wackernagel Debrunner 1957, 814). Tačiau jie nebūtinai sietini su

²⁰⁷ Dar plg. § 127.

²⁰⁸ Panašiai pamatinį laipsnį turi lie. *tekmė*, pasitaikantis šalia *tekmė* < **tēk-m^o*.

indoeuropiečių prokalbe, toks tipas galėjo išsirutulioti ir savarankiškai pačioje senojoje indų kalboje²⁰⁹. O kitų tipų dūriniai indoeuropiečių prokalbėje jokio dūrybos sufikso neturėjo. Minėta priesaga lietuvių kalboje buvo analogiškai apibendrinta kitiems dūrinių tipams.

§ 184. Kurie lietuvių kalbos dūriniai atspindi senuosius paveldėtus dūrinius, nustatyti nėra lengva, nes, kaip jau minėta, panaši daryba lietuvių kalboje produktyvi ir dabar. Štai senas determinatyvinių tipo dūrinys yra *viėšpats* < **uoīko-pot-*²¹⁰ ‘namo ponas, valdovas’²¹¹, plg. gr. *οἶκος* [oikos] ‘namas’ < **uoīko-*. Įdomų determinatyvinį vedinį su daiktavardiniu antruoju ir prieveiksminiu pirmuoju sandu atspindi *ātkampis* < **ata-kampīia-* ‘nuošalus kampas’²¹² ir kiti panašūs dariniai (*ātbalsis*, *ūžkampis* ir kt.). Senąjį veiksmažodinių valdomųjų kompozitų tipą yra užfiksavę mūsų senieji dvikamieniai vardai ir apeliatyvai: *Mindaugas* – ‘kas mini, mena daug’, *Daūtaras* < **Daūg-taras* ‘kas taria daug’; *kaliboba* ‘ketvirtasis pačios vyras, bobkalys’ – ‘kas kala bobą’. Kita vertus, dažniausiai lietuvių kalbos kompozitai ir sinchroninės darybos požiūriu yra aiškūs dariniai, taigi tai yra istorinės darybos, o ne etimologijos objektas.

§ 185. Indoeuropiečių prokalbėje būta ir dabar jau nebeegzistuo-

²⁰⁹ Ši senosios indų kalbos naujovė galėjo būti susijusi su prielinksninių valdomųjų dūrinių reinterpretacija. Dėl jos kai kuriose giminiškose kalbose minėtųjų dūrinių sufiksas **-i-* išplito tarp posesyvinių dūrinių. Naujas tipas susiformavo veikiausiai todėl, kad prielinksniniai valdomieji dūriniai kalbos vartotojo imti suvokti ir kaip posesyviniai dūriniai, pavyzdžiui, lo. *dēbilis* ‘bejėgis, silpnas’ < **dē-bel-i-* ‘esantis toli nuo jėgos, t. y. be jėgos’ (: **bēl-o-* > s. i. *bāla-* n. ‘jėga’) pradėtas suvokti kaip ‘turintis jėgas toli (nuo savęs), t. y. neturintis jėgų’.

²¹⁰ Dėl Mikalojaus Daukšos tekstuose randamo konsonantinio kamieno nom. pl. *Wiėšpates* ir kita patikimiau rekonstruoti **uoīko-pot-*, plg. dar lo. *hospes* ‘svečias; šeimininkas’, gen. *hospit-is*, pelignų *hospus* < **g^hos-pot-*, sl. **gospodb* ‘ponas, viešpats’ < **g^hos-pot-* (*-d-* veikiausiai išsirutuliojo dėsningsai tokiuose daugiskaitos linksniuose kaip dat. pl. **-pad-mas* < **-pot-mos*; sl. **sedmъ* ‘septintas’ < **sebdma-* < **septm-o-*). Taigi abu šio determinatyvinių dūrinių sandai yra daiktavardiniai.

²¹¹ Plg. dar pr. *waispattin* acc. ‘ponia’, lie. *viėšpati* DP ir kt. – **uoīko-potnih₂-* (plg. lie. *viėšpatni* WP) reflekso perdirbinį – **uoīko-pot-*.

²¹² Senasis prieveiksmis **ata-* ‘nuošalin’ dabar vartojamas tik kaip priešdėlis.

jančio dūrybos tipo. Tai preverbų dūriniai (vok. Präverbialkompositum), kurių pirmasis dėmuo – preverbas, t. y. nekaitomas žodis, ėjęs su veiksmažodžiu, o antrasis sandas – veiksmažodžio šaknis. Tokių dabar jau nebeskaidžios struktūros dūrinių darytasi ir baltų-slavų prokalbės laikais, jie dažniausiai buvo vietų ar įrankių pavadinimai. Lietuvių kalboje šios dūrybos refleksai yra *iñdas* < ide. **n-d^hh₁-o-* ‘vieta, kur kas įdedama’ (**n-‘i’*; **d^heh₁-* ‘dėti’); *lizdas* ≤ **nizdas*²¹³ < ide. **ni-sd-o-* ‘vieta, kuri užsėdama, dedama žemyn sėdėti’ (plg. s. i. *ni* ‘žemyn’; **sed-* ‘sėdėti’; s. i. *niđá-* ‘poilsio vieta, stovykla, lizdas’; lo. *nīdus* ‘lizdas’, s. v. a. *nest* ‘lizdas’); *ūždas* ‘mokestis’ < bl.-sl. **už-d-a-* ‘tai, kas uždėta’, *iždas* ‘valstybės lėšų visuma, turtas’ < bl.-sl. **iž-d-a-* ‘tai, kas išdėta’. Slavų kalbose yra išlikę ide. **son-d^hh₁-o-* ‘tai, kas sudedama’ refleksų, plg. s. br. *sudb* ‘prietaisas, indas’, s. sl. *sođb* ‘indas’. Tokių dūrinių pavyzdžiu buvo padarytas ir nesenas lietuvių kalbotyros terminas lie. *sándas* ‘sudedamoji dalis, dėmuo, komponentas’.

§ 186. Šalia preverbų dūrinių minėtini įdomūs vėlesni vediniai, atspindintys indoeuropiečių prokalbės darybos bruožus: iš preverbo ir veiksmažodžio nulinio laipsnio abliauto šaknies su sufiksais ide. **-jah₂-* suformuoti veiksmo pavadinimai *pradžia* < **pro-d^hh₁-jah₂-* (: **pro-d^heh₁-*, plg. lie. *pra-dėti*); *nuodžia* ‘nuodėmė’²¹⁴ < **noh₁-d^hh₁-jah₂-* (: **noh₁-d^heh₁-*, plg. lie. *nu-si-dėti*²¹⁵).

D. Iš senųjų dūrinių susiformavusios priesagos

§ 187. Kai kurios baltų, slavų kalbų priesagos yra apibendrintos iš antrojo dūrinio sando. Germanų kalbose toks priesagų atsiradimo būdas buvo labai paplitęs. Baltų kalbose atpažįstamos tik kelios priesagos,

²¹³ Tai nedėsningas fonetinis kitimas. Jį galėjo sąlygoti kontaminacijos ar liaudies etimologijos reiškiniai (apie juos žr. toliau). Taip pat neatmestina mintis, jog čia įtaką padarė disimiliacija (jei **l* buvo alveolinis, o ne dantinis): dantinis nosinis *n*–dantinis sprogtamasis *d* > alveolinis šoninis *l*–dantinis sprogtamasis *d*, plg. dalinę asimiliaciją *debesis* < **néb^hes-* (dantinis nosinis (*n*)–lūpinis sprogtamasis (*b* > **b^h*) > dantinis sprogtamasis (*d*)–lūpinis sprogtamasis (*b*)).

²¹⁴ Pirminė vedinio reikšmė veikiausiai buvo ‘prasižengimas’.

²¹⁵ Pirminė veiksmažodžio reikšmė turbūt buvo ‘prasižengti, pasiduoti į šali’.

susiformavusios iš žodžio šaknies: iš antrojo dūrinių sando, siejamo su šaknimi ide. **d^heh₁-*, išsirutuliojo lietuvių kalbos sufiksai *-idė* ir *-udė* (< **^oi-d^hh₁-iñah₂-*, atitinkamai, < **^ou-d^hh₁-iñah₂-*), plg. jau minėtą *avidė*, *alūdė*.

§ 188. Tikėtina, kad panašaus tipo priesagų būta daugiau. Štai daugelio manoma, kad lietuvių kalbos vardažodžių priesaga *-(i)okas* yra išsirutuliojusi iš deminutyvams būdingos priesagos **-ko-*²¹⁶. Indoeuropeisto Gerto Klingensmito nuomone, jei šiuos darinius susietume su panašaus baigmens įvardžiais *tóks*, *kóks*, priesagos bei senųjų darinių kilmės aiškkinimas pasikeistų radikalčiai.

Lie. *tóks* < **tāk-ja-*, s. bžn. sl. *takv* ir kiti panašūs įvardžiai seniau veikiausiai buvo dūriniai: ide. **ta-h₂-h₃k^w-o-* ‘taip atrodantis’ arba ‘taip pamatytas’. Pirmasis dėmuo buvo arba prieveiksmiai **tá* ‘taip’, **ká* ‘kaip’, arba kuopinio kamieno **ta-h₂-*. Antrasis sandas – ide. **-h₃k^w-o-* ‘mantantis, matomas’ (iš ide. **h₃ek^w-* ‘matyti’). Tokių dūrinių būta senojoje indų kalboje: s. i. *īdṛś-* ‘toks’ (: s. i. *dṛś-* ‘matyti’) < ide. **i-h₂-dṛk-* ‘tokį kompleksą kaip išvaizdą turintis’; *tā-dṛś-* ‘toks’ < **ta-h₂-dṛk-* ‘tokį kompleksą kaip išvaizdą turintis’. Vadinasi, ir senieji vardažodžiai su bl.-sl. **-āko-* kadaise buvo dūriniai, jų darybos reikšmė galėjo būti ‘matomas su silpnėsio laipsnio ypatybe’. Tarkim, *naujokas* reiškė ‘matomas su mažesniu naujumu’. Kai dūrybos santykiai nubluko, vardažodžiai imti laikyti priesagos vediniais, ir pagal juos analogiškai buvo pradėta darytis daugiau menamos priesagos darinių. Dabar nebeįmanoma pasakyti, kurie *-(i)okas* vardažodžiai buvo daryti kaip dūriniai, o kurie – jau kaip analoginiai vediniai.

§ 189. Atrodo, kad dūriniai galėjo būti ir la. *tāds* ‘toks’ < bl. **táda-s*, *kāds* ‘koks’, lie. *vienódas* (la. *viênāds* ‘t. p.’) < **vėináda-s*. Antrasis jų dūrinio sandas – **-d^hh₁-ó-* ‘padarytas’ (: **d^heh₁-* ‘daryti, statyti, dėti’; s. i. *dhā-*, lie. *dėti*, vok. *tun* ‘daryti’ ir kt.). Tad, pavyzdžiui, la. *tāds* ‘toks’ < bl. **táda-s* < ide. **ta-h₂-d^hh₁-ó-* reiškė ‘taip padarytas’ (plg. v. v. a. *sō-getān*, *sō-tān* ‘toks’). Panašių dūrinių yra lotynų bei senojoje vokiečių kalboje: lo. *duplus* ‘dvigubas’ < **-pl-o-* ‘sulenkta’ (taigi *duplus* yra ‘taip sulenkta, kad būtų du’), s. v. a. *zwīval* ‘abejonė’ < **dyei-pl-o-* (: **pel-* ‘lenkti’), lo. *probrum* ‘priekaištas’ < **pro-b^hr-o-* ‘kas pareikšta, iškelta, atnešta’ (: **b^her-* ‘nešti’).

²¹⁶ Žr., pavyzdžiui, Ambrasas 2000, 113.

4. Etimologija ir semantika

§ 190. Semantinė žodžio pusė labai svarbi tiriant tiek indigenių žodžių, tiek skolinių etimologiją.

Artimajai ir tolimajai žodžio etimologijai rūpi nustatyti pirminę žodžio reikšmę ir išaiškinti tolesnius tos reikšmės pokyčius. Pirminė reikšmė dažniausiai nustatoma remiantis rekonstruota žodžio daryba, tačiau reikšmės pokyčiai aiškinami semantikos žiniomis.

§ 191. Žodžio reikšmė kinta dėl išorinių, ekstralingvistinių veiksnių – išnykus designatui ar atsiradus naujam. Štai *vadovėlis* buvo pritaikytas kurios nors mokslo srities mokymosi knygai vadinti, nors iš pradžių jis reiškė tiesiog mažą vadovą, knygą; *kója* be reikšmės ‘tam tikra žmogaus kūno dalis, kuria jis eina’ įgijo reikšmę ‘žemutinė plonesnė daikto (stalo, skrynios, dalgio) dalis, ant kurios jis stovi ar kuria remiasi’. Kartais reikšmės kitimą lemia vidiniai kalbos veiksniai: liaudies etimologija (apie ją žr. toliau), koreliaciniai pakitimai (atsiradusių homonimų, paronimų tarpusavio poveikis) ir kita. Nustatyta, kad kalboje atsiradus dviem paronimams, vienas iš jų išnyksta arba abu įgyja skirtingas reikšmes: vok. *Knabe* ir *Knappe* kadaise buvo tos pat reikšmės ‘berniukas, tarnas’, vėliau *Knappe* įgijo reikšmę ‘tarnas, ginklainešys’, o *Knabe* – ‘berniukas’. Jokių griežtų semantikos kitimo dėsnų nėra, tad etimologas dažniausiai remiasi paralelėmis, tipologiniais savo ir kitų kalbų reikšmių kitimo pavyzdžiais, ieško tam tikrų tendencijų, dėsningumų, tam tikros kalbos logikos²¹⁷.

§ 192. Kai kurie seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai į atskiras kalbas gali būti perimami ir be jokio reikšmės pokyčio. Štai tokie yra lie. *šuō*, *šuñs* < ide. **k̑uō* (< **-ōn*), gen. **k̑un-és* ‘šuo’, lie. *žqsis* < ide. **g̑hans-* ‘žąsis’.

§ 193. Daug dažniau žodžių reikšmė kinta. Žodžio reikšmės pasikeitimas gali būti labai senas, įvykęs pačioje indoeuropiečių prokalbėje. Manoma, kad remiantis įvairiomis kalbomis rekonstruojamo ide. **uīh-ro-* ir **uīh-ró-* (lie. *výras*, s. v. a. *wer*, s. i. *vīrā-*, s. air. *fer*) reikšmė ‘vyras’ išsirutuliojo iš ankstesnės reikšmės ‘tas, kuris yra stiprus’. Ide.

²¹⁷ Žr. Urbučio reikšmių sambūvio ir kitimo rodyklę BEE, 276–278.

**uīh-ro-* iš pradžių buvo būdvardis – ‘stiprus’²¹⁸, vėliau jis sudaiktavardėjo ir įgijo dabar žinomą reikšmę ‘vyras’.

§ 194. Kartais pirminė reikšmė pakinta tik vienoje ar keliose veldinių turinčiose indoeuropiečių kalbose, o dauguma kitų kalbų ją perima nepakitusia. Ide. **d̑h̑ūmo-* (**d̑h̑uh₂-mo-*) pirminę reikšmę ‘rūkimas, dūmai’ atspindi lie. *dūmai*, r. *дым* [dym], s. i. *dhūmah*, lo. *fūmus*. Vienintelės graikų kalbos reflekso *θυμός-ς* [t̑h̑umó-s] reikšmė pakitusi, vėlesnė – ‘dvasia, reikšmė, prasmė, drąsa, pyktis’.

§ 195. Neretai pirminės veldinio reikšmės iki galo nustatyti nepavyksta. Atskirų kalbų žodžių reikšmės skiriasi taip, kad tampa nebeaiški reikšmės kitimo kryptis. Antai ide. **smēk-*, **smōk-*, **sm^hk-* refleksų reikšmės grupuotinos į tris grupes: 1) ‘smakras, veido dalis žemiau lūpų’: lie. *smākras*, la. *smakrs*, s. air. *smech*; 2) ‘barzda, ūsai’: s. i. *smásru-* n., arm. *mawrowk*, he. *zamankur*; 3) ‘smakras, barzda, ūsai’: alb. *mjekrë*, lo. *māla* (< **sm^hk-slā-*). Pirminė reikšmė čia galėjo būti tiek ‘smakras’, tiek ‘barzda, ūsai’. Smakras galėjo būti pavadintas kaip vieta, ant kurios auga barzda ar ūsai ir, atvirkščiai, barzda, ūsai galėjo būti pavadinti kaip dalykai, augantys ant smakro²¹⁹.

Panašiai yra ir su ide. šaknimi **h₃nejd-*. Baltų kalbų refleksai įvardija negatyvios emocijos aktyvų ar pasyvų potyrį: lie. *niedėti*, *niedu* ‘niekinti, žeminti’; la. *nîdêt*, *nîdu* ‘nekęsti’. Likusių kalbų refleksai gr. *όνειδος* [ónēidos] n. ‘plūdimas, koneveikimas, įžeidinėjimas, papeikimas’, s. i. *nid*, av. *nid-* ‘peikti, smerkti, plūsti’; go. *ganaitjan* ‘išbarti, išplūsti’; arm. *anicanem* ‘prakeikti’ įvardija negatyvios emocijos raišką. Didesnė tikimybė, kad senoji, pirminė reikšmė buvo ‘plūsti, keikti’, bet tik todėl, kad ją turi daug daugiau indoeuropiečių kalbų atitinkamų žodžių. Taigi galutinis sprendimas nėra įmanomas.

§ 196. Panašaus pobūdžio reikšmės kitimai remiasi nesu(si)pratiniais paveldint vieną ar kitą prokalbės žodį. Dvi sąvokos, vartotos ta pačiuose ar panašiuose kontekstuose, buvo supainiotos. Tai vadinama

²¹⁸ Plg. rytų toch. *wir* adj. ‘kupinas jaunatviškų jėgų’ < ide. **uīh-ró-* ‘stiprus’. Taigi ide. **uīh-ró-* yra su priesaga **-ró-* išvestas iš nulinio abliauto laipsnio šaknies ide. **ueih-* ‘būti stipriam’ (plg. lo. *uī-s* ‘jėga’; *uīrēs* pl. ‘jėgos’; s. i. *váyas-* ‘jėga, gyvenimo jėga’).

²¹⁹ Plg. dar lo. *māla* ‘žandikaulis; skruostas; barzda’.

reikšmės asociatyviu perkėlimu, pervardijimu. Niekuo nuo tokio veldinių reikšmės kitimo nesiskiria ir vėliau atsiradusių atskiros kalbos žodžių semantikos pokyčiai. Reikšmės perkėlimo atvejus smulkiau galima skirstyti į kelias grupes.

§ 197. Dėl tam tikro požymio, asociacijos žodžiai įgyja metaforinę reikšmę, pavyzdžiui: *ausis* ‘ąsa’ < ‘ausis, klausymo organas’; *galvą* ‘vyresnysis, viršininkas’, ‘daržovės viršutinė dalis’ < ‘(žmogaus) galva’. Augalai, vaisiai kartais pavadinami pagal spalvą: *mėlynė* ‘viržinių šeimos augalas, jo uoga’ < ‘mėlynoji’ (: *mėlynas*), *raudonėlis* ‘lūpažiedžių šeimos augalas’ < ‘raudonasis’ (: *raudónas*); arba, atvirkščiai, pagal augalą, vaisių pavadinama tam tikra spalva: angl. *orange* ‘morkinė, oranžinė spalva’ < ‘apelsinas’; angl. *pink* ‘rožinė, rausva spalva’ < ‘gvazdikas’; vok. *rosa* ‘rožinės, rausvos spalvos’ iš lo. *rosa* ‘rožė’. Čia veikiausiai tinka ir lie. *kója* ‘leg, Fuß; Bein’, la. *kāja* < bl. **ká-īā-*. Žmogaus koja metaforiškai buvo sulyginta su stiebu, kolona; pirminė žodžio reikšmė veikiausiai buvo ‘stiebas, kotas’ (žodžio giminaičiai yra lie. *kótas*, la. *kāts* < **kā-ta-*; plg. ME 2, 205).

§ 198. Tam tikra metaforos atmaina yra vadinamasis funkcinis perkėlimas: reikšmė kinta pagal funkciją, kurią įgyja tas žodis: *plūksna* ‘rašiklis’ < ‘raginis stiebelis su pūkais iš šalių ant paukščio kūno’; pranc. *manufacture* ‘fabrikas’ < ‘rankų darbo produkcijos darymo vieta; rankų darbas, rankų darbo produkcija’ (perimtas iš dirbtinio v. lo. **manufactū-ra* < ‘rankų darbas, rankomis padarytas’). Galima manyti, kad dėl tokio funkcinio perkėlimo ir baltų **lentā* ‘liepa’ lietuvių kalboje įgijo reikšmę ‘lenta’ – minkšta liepos mediena labai tiko lentoms plėšti²²⁰.

§ 199. Metaforos atmaina yra ir perkėlimas pagal emocinį požymį, tai vertinamojo pobūdžio perkėlimas, jį lemia teigiamos ar neigiamos emocijos: r. *голубчик* [golubčik] ‘mielasis’ < ‘balandėlis’, lie. *kiškėlis* ‘mielasis (maloninis kreipimasis į vaiką)’ < ‘nedidelis kiškis’, lie. *širdėlis*, *širdėlė* ‘mielasis, brangusis (maloninis kreipimasis)’ < ‘nedidelė širdis’, vok. *Spätzchen* ‘mielasis (maloninis kreipimasis į vaiką)’ < ‘žvirblėlis’.

§ 200. Greta metaforinio skirtinas ir metoniminis reikšmės perkėlimas. Reikšmė kinta pagal loginį denotatų ryšį. Gana dažna metonimija – sinekdocha (*pars pro toto*): žodis, reiškęs tik dalį, imamas visumos pavadinimui, pavyzdžiui, lie. *rātai*, la. *rati* ‘vežimas’ < ‘ratai’. Dar dažnesnė tokia

²²⁰ Senovėje lentos buvo plėšiamos, ne pjaunamos.

metonimijos rūšis, kai ypatybės turėtojas pavadinamas pačiu ypatybės pavadinimu. Štai *kvaila* ‘kvailys’ pavadintas pačiu ypatybės pavadinimu *‘kvailumas’. Panašiai ir sl. **krǫtv* (r. *krot* ir kt.), turėjęs pirminę reikšmę ‘surausimas, sukasimas, supylimas’, vėliau ėmė reikšti ‘sukastoji krūva, kurmiarausis’ ir ‘tas, kuris imasi sukavimo, kurmis’.

§ 201. Kiti tipiški metonimijos atvejai: veiksmas įvardytas veiksmo priemone, plg. r. *язык* [jazyk] ‘kalba’ < ‘liežuvis’; gaminys – gaminimo vieta, plg. isp. *panamá* ‘plačiakraštė, iš palminės karliudovikos nupinta skrybėlė’ < ‘centrinės Amerikos šalis’. Kūno, aprangos dalies pavadinimas vartojamas visam žmogui pavadinti – vok. *Schlafmütze* ‘miegalius’ < ‘miego kepurė’. Metonimija laikytinas ir žodžio reikšmės išplėtimas ar abstraktėjimas: lie. *ryšys* ‘santykis’ < ‘[virvių] surišimas, raištis’, taip pat ir reikšmės susiaurėjimas ar specializacija: *gimti* ‘ateiti į pasaulį’ < *(at)eiti’; *stotis*, *-ies* (1), *stotis* (3) ‘vieta autobusams ar pan. atvažiuoti’ < *(su)stojimas’. Tiek reikšmės siaurėjimą, tiek išplėtimą liudija lie. *bičiulis* ‘artimas draugas’ (reikšmės platėjimas) < ‘vienas iš susidraugavusių bičių dalininkų’ (reikšmės siaurėjimas) < ‘bičių dalininkas’. Įdomu, kad dvasiniai dalykai dažnai įvardijami jutiminiais: lie. *dvasià* (2) ‘vidinis žmogaus pasaulis, siela’ < ‘kvėpavimas, alsavimas, dvelkimas’; lo. *animus* ‘dvasia’, *anima* ‘siela’ < *‘dvelkimas’ (giminiškas gr. *ἀνεμος* [ánemos] ‘vėjas’).

§ 202. Be metaforos, metonimijos perkėlimo, dar pasitaiko ir reikšmės perkėlimas dėl ironijos. Žodis ironiškai įgyja priešingą reikšmę: *švarūs* tam tikrame kontekste vartojamas ‘purvinas’ reikšme, *gėras* – ‘blogas’ reikšme. Tiesa, aiškių pavyzdžių, kad žodžiai tokia ironiška reikšme įsitvirtino kalboje, neturima. Gali būti, kad lie. *māžas*, la. *mazs*, pr. *massais* ≤ bl. adj. **meža-* n. ‘menkas, mažas, negausus’ yra tokio tipo pavyzdys – pirminė jo reikšmė buvo ‘didelis’ (Smoczyński 380)²²¹, plg. giminišką gr. *μέγα* [méga] n. ‘didelis’ < ide. **meǵa₂* (ide. nom. sg. m. **méǵ-oh₂-s*, plg. s. i. acc. sg. m. *mahám* < **meǵoh₂-ŋ*).

²²¹ Tiesa, lieka fonetinė kliūtis: bl. **e* negalėjo dėsningai išsirutulioti į lie., la., pr. *a*. Mažiulio nuomone, adj. bl. **maža-* ‘menkas, mažas, negausus’ < **nu-*, sumenkintas (menkas, netinkamas padarytas) < *‘nuplonintas (per daug plonas padarytas)’ < *‘nuteptas (per daug plonai nuglaistytas)’ – vėdinys iš vksm. bl.-sl. **maž-* ‘tepti’ < ide. **maǵ-* ‘minkyti, tepti, glaistyti’ (> germ. **mak-ōjana* ‘t. p.’, n. v. a. *machen* ‘daryti’). Šios etimologijos semantinė pusė nėra patenkinama.

§ 203. Atskirai reikėtų paminėti ir naujų reikšmių atsiradimą (perkėlimą) dėl eufemizacijos ir deueufemizacijos reiškinių. Eufemizmas – švelnesnės, neutralesnės reikšmės žodis, etikos sumetimais vartojamas vietoj vulgarizmo, nemalonių žodžių, galinčių įžeisti pašnekovą. Pavyzdžiui, *užmigti* ‘pradėti miegoti’ vartojamas vietoj *miřti*, panašiai Vulgatoje lo. *benedicīt* ‘gerai kalba’ rašomas vietoj *maledicit* ‘piktžodžiauja’, taigi abiem atvejais žodžiai įgyja papildomą kontekstinę reikšmę ‘mirti’ ar ‘piktžodžiauti’. Be to, eufemizmais vadinami ir dėl tabu atsiradę žodžių pakaitalai. Kartais eufemizmas deuefemizuojasi ir jo kontekstinė reikšmė tampa pastoviaja žodžio reikšme. Štai *nelabàsis* dabar reiškia ‘velnias’, nors anksčiau jis įvardijo tiesiog blogą asmenį. Tabuistiniais sumetimais pradėjęs atstoti velnio pavadinimą, ilgainiui tokią reikšmę žodis perėmė visiškai. Ir vok. *stinken* dabartinė reikšmė ‘dvokti’ išsirutuliojo tik todėl, kad anksčiau neutralios reikšmės *stinken* ‘kvepėti’ buvo vartojamas vietoj dvokimą reiškiančių veiksmožodžių.

§ 204. Kalboje yra dar vienas reiškinys, susijęs su žodžio reikšmės kitimu. Tai enantioseminija – dviejų žodžio opoziciskų, priešingų reikšmių išsivystymas. Spėjama, kad tokį pokytį galėjo lemti tam tikra bendra sėma, siejanti abi reikšmes. Antai karštis ir šaltis turi giminišką, panašų poveikį mūsų jutimo organams, taigi kai kuriuos su karščiu susijusius žodžius galima vartoti šalčio poveikiui įvardyti: *dega žandai iš šalčio*. Veikiausiai dėl to istoriškai tos pačios šaknies žodžiai įvairiose kalbose yra įgiję skirtingų, priešingų reikšmių: ide. **suēlh-* ‘rusenti, degti’ – lie. *svilti*, s. isl. *svaļr* ‘vėsus, šaltas’. Reikšmės dvejojumas kartais siekia indoeuropiečių prokalbės laikus: ide. **preus-* ‘šalti ir degti’: lo. *pruīna* ‘šerkšnas, šaltis, žiema’, ir lo. *prūna* ‘žarija’; s. isl. *frjósa* ‘šalti’, go. *frius* ‘šaltis’ ir alb. *prush* ‘žarijos, karštis’. Keleriopos reikšmės yra ir ide. **kelh-* ‘šalti, šaltas ir šiltas’ refleksai – lie. *šalti*, la. *saļt*, lie. *šilti*, la. *siļt*; s. i. *śi-sir-a-* ‘vėsus, šaltas’ ir lo. *caleo, ēre* ‘būti šiltam, karštam; žėruoti, liepsnoti’, *calidus* ‘šiltas, karštas’; s. isl. *hēla* ‘šerkšnas, šalna’ ir kimrų *clyd* ‘šiltas’. Šiuo atveju galima numanyti, kad ide. **kelh-* pirminė reikšmė buvo ne ‘šaltas, šiltas’, o ‘drungnas’.

§ 205. Ieškant kalboje istoriškai bendrašaknių žodžių tyrėjui dažnai iškykla dilema: ar tai vienas daugiareikšmis žodis, ar du skirtingos kilmės žodžiai su savitomis reikšmėmis. Homonimiją ir polisemiją atskirti įgalina tik etimologinė analizė. Pavyzdžiui, lie. *gáirė* yra ir ‘užbedama kur

kartelė kaip ženklas, vėjarodis, vėtrungė’, ir ‘vėjo perpučiama vieta, pagairė, perpūtimas, traukis’. Reikšmės atrodo skirtingos, tad čia būtų galima skirti du žodžius. Vis dėlto, nustatyta *gáirė* etimologija parodė, kad čia tik dvi to paties žodžio reikšmės. Žodis *gáirė* yra būdvardžio **gai-ra-* ‘perpučiamas, pertraukiamas’ abstraktas, taigi jo pirminė reikšmė – ‘(vėjo) perpučiamumas, pertraukiamumas’. Metonimiškai iš šios reikšmės išsirutuliojo reikšmė ‘kas vėjo judinama, plazdinama, kas nurodo vėjo kryptį (t. y. vėjarodis, vėtrungė)’, o iš šios – ‘į žemę įbestas smaigas su vėjarodžiu’ bei platesnė reikšmė ‘žymė, rodyklė, ženklas’. Konkretizuojantis pirminei reikšmei atsirado reikšmė ‘skersvėjis, vėjo traukis, trauksmas’.

Žodžių homonimija ar polisemija kartkartėmis klaidingai nustatoma rengiant žodynus. Lietuvių kalbos etimologai, istorikai yra pataisę ne vieną tokią žodynų rengėjų klaidą. Štai lie. *aslà* LKŽ turi reikšmes ‘trobos, klojimo grendymas; pečiaus padas; dugnas, gruntas’ ir ‘budė, pustas, pustyklė, galastuvas, uola’²²². Iš tiesų tai du homonimai: *aslà* ‘trobos, klojimo grendymas’ yra senas lietuvių kalbos žodis, o *aslà* ‘pustyklė’ – siaurai vartojamas pietų aukštaičių pasienio tarmių slavizmas (plg. le. *osla* ‘galastuvas’; Urbutis 2010, 118t.).

§ 206. Skolinių tyrimams žodžio reikšmė dažniausiai yra vienas iš argumentų įrodyti ar atmesti žodžio skolinimą (apie skolinius žr. toliau). Platesnių semantikos tyrimų prireikia tuomet, kai numanomas skolinys turi pakitusią reikšmę. Antai letonizmas ž. *ābrinas* ‘stačio medžio išskobtas indelis su antvožu sviestui, varškei, grietinei ar taukams įdėti’ turi kitokią reikšmę nei jo prototipas la. trm. *abrinis, abrine* ‘demin. duonkubilis, minkytuvis’. Kad tokia skolinio reikšmės specializacija galima, rodo ir latvių deminutyvų polinkis įgyti kiek kitokią specialią reikšmę ‘ragaišio, pyrago minkytuvis, lovys mėšai laikyti ir pan.’ bei kitų skolinių, įvardijančių tą patį ar panašų designatą, semantika: *vogōnas* ‘abrinās’ ir ‘medinis dubuo; dėžutė’ (reikšmė ‘medinis dubuo’ yra pereinamoji nuo ‘minkytuvis, duonlovis; lovys’ prie ‘sviestinė dėžėlė, abrinās’), slavizmas *děže* ‘skrynja, skrynelė; abrinās’ (iš br. *дзяжа* [dziaža], le. *dzieża* ‘minkytuvis’) (plačiau žr. Urbutis BEE 2, 304–309).

²²² Elektroninėje žodyno versijoje ši klaida pataisyta.

V. SKOLINIŲ KILMĖS TYRIMAI

1. Skolinių ypatumai

§ 207. Skolinių iš kitų kalbų gali būti įvairių – morfologijos, leksikos, sintaksės, net ir fonetikos srityje. Etimologijos objektas – leksikos skoliniai, iš kitos kalbos perimti žodžiai. Jų atsiradimą lemia kontaktai su kaimyninėmis tautomis, įvairūs istorijos įvykiai. Skolinių forma ir reikšmė²²³ yra beveik tapati skolinio šaltiniui (prototipui), t. y. konkrečiam svetimos kalbos žodžiui, nors skoliniai ir integruojami, priderinami prie fonetinės, morfologinės kalbos sistemos, plg. lie. *būbnas* ir jo prototipą s. br. *бубень* [bubenʲ]. Iš skolinių išvesti dariniai, vadinamieji hibridai, liudija, jog žodis pakankamai gerai įsitvirtino perėmusioje kalboje, pavyzdžiui, *bagotingas* yra išvestas iš slavizmo *bagótas*; *botāgotis* (< *botagkotis*) – sudurtas iš baltarusybės *botāgas* ir *kótas*.

§ 208. Su skolinimo reiškiniu susiję ir vadinamieji žodžiai kalkės (vertiniai). Tai pamorfemiui į perimančią kalbą išverstas svetimos kalbos žodis, pavyzdžiui, *mėdvoilnė* išversta iš vok. *Baumwolle* (šį dūrinį tam tikrai medžiagai pavadinti vokiečiai pasidarė remdamiesi Herodoto pasakojimu, kad indai vilną išgauna iš medžių).

§ 209. Aptariant semantinę žodžio raidą svarbu atpažinti ir semantines kalkes – kai žodis dėl kiek semantiškai skirtingo svetimos kalbos atitikmens įgyja papildomų netipiškų reikšmių: lie. *vāsara* reikšmė ‘žmogaus amžius, metai’ perimta dėl lenkų kalbos poveikio: čia le. *lato* reiškia ‘vasara’, o pl. *lata* reiškia ‘metai’.

§ 210. Nustatant skolinio etimologiją svarbiausia nurodyti skolinio prototipą, be to, jei įmanoma, aptarti skolinimo laiką, skolinio reikšmės bei formos pokyčių priežastis, antrinius variantus (pvz., *būgnas* atsiradimą vietoj *būbnas*). Skolinio prototipai gali būti tiesioginiai, artimieji, ir tolimieji. Tiesioginis prototipas – tai tas gretimos svetimos kalbos žodis, kuris perimamas į kitą kalbą tiesiogiai, be tarpininkų. Tolimasis prototipas – sąvoka, vartojama tuomet, kai tiesioginis skolinio prototipas pats yra skolinys. Taigi tolimasis prototipas – pirminis skolinio šaltinis. Štai slavizmas

²²³ Dėl tam tikrų semantikos nesutapimų žr. § 206.

dragma ‘graikiška sidabrinė moneta, denaras’ DP tiesiogiai yra perimtas iš lenkų ar baltarusių kalbų, o šie žodį gavo iš lotynų kalbos (lo. *dragma*).

Etimologui svarbiausia nustatyti tiesioginį skolinio prototipą. Tam reikia išmanyti ne tik savo, bet ir skolinančios kalbos fonetikos istoriją, žinoti skolinių integracijos savoje kalboje ypatumus. Kartais tenka minėti dviejų panašių kalbų skolinio prototipus – ne visada aišku, ne visada galima rasti kriterijų, požymių, kurie leistų tvirtai teigti, jog skolinta būtent iš tos kalbos, o ne kitos. Toks dvejetainis galimos kilmės skolinys yra ne vienas lietuvių kalbos žodis, perimtas iš kaimynų slavų, – dažnai neįmanoma nustatyti, ar jis perimtas iš baltarusių, ar iš lenkų tarmių. Šių neapibrėžtos kilmės slavizmų senojoje lietuvių kalboje, Vinco Urbučio skaičiavimu, yra apie trys ketvirtadaliai.

§ 211. Jei neabejotinų skolinimo iš vienos gretimos kalbos pėdsakų nėra, o prototipas vartojamas keliose ar keliolikoje kitų įtakingų kalbų, – te lieka paminėti tolimąjį, pirminį šaltinį. Tokie skoliniai be aiškaus tiesioginio prototipo vadinami tarptautiniais žodžiais (internacionalizmais): *guliāšas* (vengr. *gulyás*); *abonemeñtas* (pranc. *abonnement*); *dekrėtas* (lo. *decretum*). Senosios lietuvių kalbos internacionalizmu reikėtų laikyti *drakas* ‘slibinas’, jo svetima kilmė patvirtinta bent dalies svarbiausių tarptautinio bendravimo ir klasikinių kalbų – lotynų, vokiečių, lenkų, baltarusių kalbos.

Be tarptautinių žodžių, dar minėtinos ir tarptautinės kalkės, pavyzdžiui, lie. *įsikūnyti* išverstas pamorfemiui pagal le. *wcielieć się*, vok. *sich einkörpern*, lo. *incorporo*; lie. *visagālis* – le. *wszechmogący*, lo. *omnipotens*; taip pat ir tarptautinės semantines kalkės – štai lie. *miēžis* reikšmę ‘spuogas akyje (liga)’ įgijo kitų kalbų žodžių pavyzdžiu: reikšmes ‘miežio grūdas’ ir ‘spuogas akyje’ turi br. *ячмень* [jačmenʲ], le. *jęczmień*, vok. *Gerstenkorn*, pranc. *orgelet*, lo. *hordeolus*, gr. *κριθή* [kritʰé] (šis jau Hipokrato vartotas akių ligai vadinti).

§ 212. Tirdamas skolinius etimologas dažnai susiduria ne tik su skolinio prototipo nustatymo sunkumais, bet ir su dilema – savas tai žodis ar skolinys. Skoliniams būdingi tam tikri bruožai, kurie juos gali padėti atskirti nuo indigenių kalbos žodžių. Reikia atsižvelgti į keletą dalykų:

1) žodžio padėtį kalbos leksinėje sistemoje; 2) jo semantiką; 3) paplitimą ir vartoseną. Štai lie. *brādas* ‘brasta [ir kita]’ bei le. *bród*, s. br. *бродъ* [brodʲ] santykiai vertintini kaip giminystė, o ne skolinimas, nes *brādas* paplitęs ne tik senuosiuose tekstuose, bet ir dabartinėse tarmėse, jis

turi bent keturias reikšmes. Jei žodis yra vienišas, izoliuotas, jo semantika neišplėtota, paplitęs siaurai (tarkim, tik paribio tarmėse), vartojamas tik tam tikroje srityje ar tik tam tikruose tekstuose, tikėtina, kad žodis yra skolinys. Šie skolinio skyrimo kriterijai yra universalūs, tinkami kiekvienai kalbai, bet ne absoliutūs. Didžiausią įrodomąją galią turi specifiniai kriterijai – tam tikri fonetikos (bei akcentologijos) ir morfologijos ypatumai. Skolinys nepaiso tam tikrų fonetinių kalbos dėsnių, jo ir prototipo pavidalas beveik tapatus, jame nėra tipišku, istoriškai sąlygotų prototipo garsų atliepinių, o tam tikri garsai atsiradę dėl specifinės svetimios kalbos garsų pakaitos²²⁴. Štai jau Šleicheris lietuvių kalbos gramatikoje (Schleicher 1856, 168) minėjo, kad *žyvyti* ‘maitinti, šerti’ lyginant su lietuvių kalbos šaknies *gyv-* žodžiais galima traktuoti tik kaip slavizmą – tik slavams yra būdinga šaknis *živ-* (plg. le. *zywić*). Kartais žodžio svetimą kilmę liudija ir jo morfologija: darybos santykių nebuvimas; specifiniai kaitybiniai afiksai ir panašiai. Slavizmai su *-yti* (iš slavų atsakančių veiksmažodžių su bendraties *-i-*) lietuvių kalboje esamojo ir būtojo kartinio laiko formose visuomet įgyja priesagas *-ija*, *-ijo*, plg. *mūčyti* ‘kankinti’, *mūčija*, *mūčijo*. Tuo remdamasis etimologas drąsiai gali teigti, kad *aršytis*, *-osi*, *-ėsi* ‘karščiuotis, siausti’ nėra baltarusybė iš *zopuutmusja* [goršitisia] ‘kenkti sau, save gadinti’ (skolinimas atmestinas dar ir dėl semantikos nesutapimo).

§ 213. Skolinimo tikėtinumą galima tikrinti ir žvelgiant į ekstralingvistinius faktorius: geografiją – ar tam tikrų tarmių atstovai iš tiesų gali (galėjo) susisiekti vienas su kitu; designato realumą, istoriją – ar įvardijamas daiktas tam tikroje kalboje iš tiesų egzistavo nuo seno, ar jis atėjęs, perimtas vėliau iš kitų šalių. Pavyzdžiui, rytinių ir pietinių aukštaičių tarmių žodis *pošnià* ‘dvaro laukas; laukas, kur seniau buvo dvaro ganyklos’ yra skolinys, be kita ko, dar ir todėl, kad pati realija susijusi su svetimumu, nelietuvišku dvaru (daugiau žr. Urbutis 2010, 173tt.).

Esant dviem artimai giminiškų kalbų žodžiams, minėti kriterijai ne visada padeda. Štai kai kurie lietuvių ir senosios rusų, senosios baltarusių kalbos žodžiai fonetiškai yra tokie panašūs, kad gali būti tiek giminiški, tiek ir skoliniai – s. rusų [o] dėsningai atliepia lie. [a], tačiau panašiai pakeičiama ir kai kuriuose skoliniuose: lie. *mācnas* – iš br. *моуны* [mocny],

²²⁴ Slavizmų fonologijos integraciją pakraštinių rytų aukštaičių šnektose ištyrė Vytautas Kardelis, žr. Kardelis 2003.

le. *mocny*. Taigi tokių žodžių kaip lie. *stālas* ir br. *стол* [stol], *dvāras* ir s. r. *дворъ* [dvorъ] santykius argumentuotai įvertinti sunku. Dabar linkstama *stālas* laikyti indigeniu žodžiu, sietinu su *statyti*, o anksčiau Briuknerio, Būgos jis laikytas slavizmu. Neaišku ir dėl *dvāras* ‘dvarininko ūkis, sodyba, kiemas’, kuris galėtų būti senas priklausomybės vedinys **d^huor-ó-* (iš **d^huor-ŋ* acc. sg. ‘durys’) reikšme ‘tas, kuris priklauso durims, kuris yra priešais duris (kiemas)’²²⁵, tačiau dėl savo specifinės reikšmės, regis, veikia yra slavizmas.

2. Skolinių sluoksniai lietuvių kalboje

§ 214. Skoliniai paprastai skirstomi pagal tiesioginio skolinio šaltinio kalbą (išimtis – tarptautiniai žodžiai). Nors dalies skolinių kilmė aptariama atitinkamos kalbos etimologiniuose žodynuose, yra rašomi ir atskiri, vieno kokio nors sluoksnio skolinių žodynai.

§ 215. Lietuvių kalboje skiriamos kelios skolinių grupės. Tai žodžiai, į mūsų kalbą atėję dėl įvairiausių kontaktų su kaimyninėmis tautomis. Ankstyviausiais, atėjusiais dar baltų epochoje, laikomi finizmai. Tačiau dėl visų jų etimologijos yra abejojama: štai *asys*, *asiūklis*, *kadagys*, *šāmas*, *lopšys*, *laivas* gali būti laikomi savais žodžiais, *kiras* – savos, onomatopėjinės kilmės, *būrė* – vėlyvesnė žemaičių latvybė (šie žodį gavę iš lyvių), perimta į bendrinę kalbą; *silkė* – atėjęs per slavus. Kai kurių minėtų žodžių skolinimas galėjo būti priešingos krypties, t. y. skolinosi ne baltai iš finų, o finai iš baltų. Kadangi negausių finizmų kilmė ginčijama, specialaus jų žodyno nėra parašyta; žymiausi jų tyrėjai – Kazimieras Būga, Vilhelmas Tomsenas, Einas (Eino) Nieminenas. Finų baltizmus (kurių yra nemaža) tyrė Vilhelmas Tomsenas (žr. Thomsen 1890), Jalo Kalima, Emilis Setialia (Emil Setälä), Einas Nieminenas, Yrjo Henrikas (Yrjö Henrik) Toivonenas, Lauris Hakulinenas, Karis Liukonenas (žr. Liukkonen 1999).

§ 216. Didžiausią lietuvių kalbos skolinių sluoksnį sudaro slavizmai. Tai skoliniai iš senosios rytų slavų kalbos (dar nesuskilus rytų slavams) ir senosios rusų kalbos apie X–XII a., pavyzdžiui, *lėnkas*, *muī-*

²²⁵ Tokios pat darybos būtų ir vak. toch. *twere* ‘durys’ < **d^huoro-s*; s. i. *dvāra* – dėl savo kirčio ir kiek vėlesnio paliudijimo veikiausiai yra indų naujadaras.

tas, stiklas. Vėliau perimta žodžių iš kanceliarinės slavų kalbos²²⁶ (XIII, XIV a.), pavyzdžiui, *bajōras*, *blōgas*, *tijūnas*, *urēdas*. Nuo XIV a. pabaigos, kai susiformavo baltarusių kalba, galima kalbėti apie baltarusybes, pavyzdžiui, *bačkà*, *baravýkas*, *bliūdas*, *būbnas*, *barbiērius* ‘gydytojas’, *diēdas*, *durnavōti*. Nuo XVI a. vidurio, dėl įsigalinčio lenkų kalbos vaidmens (ir kaip kanceliarinės kalbos) lietuvių kalboje atsirado polonizmas, ypač religinių terminų (pačių lenkų taip pat gautų iš kitų kalbų): *koplyčią*, *minýkas* ‘vienuolis’, *mišią*, *traicė* ‘Švč. Trejybė’, *grabnyčios* ‘tam tikra religinė šventė’. Skoliniai iš rusų kalbos (rusicizmai) pradėti gauti tik nuo XIX a., pavyzdžiui, *ābližas* ‘vekselis’, *burlioškas* ‘(menk.) rusas’.

§ 217. Tiriant senuosius skolinius iš slavų kalbų neretai tenka minėti nekonkretų slavizmo terminą – dažnai nėra aišku, ar žodis atėjo iš senosios rusų, senosios baltarusių²²⁷, kanceliarinės slavų ar lenkų kalbos. Ir šiems slavizams skirtuose veikaluose, kurie faktiškai yra žodynai (žr. Brückner 1877²²⁸; Skardžius 1931), skolinio šaltiniai ne visada tiksliai apibrėžti. Štai Skardžiaus santrumpa *wr.* (= vok. *weißrussisch* ‘baltarusių kalba’) iš tiesų buvo taikoma ir senosios baltarusių kalbos žodžiams. Be to, nemaža žodžių, kuriuos jis laikė polonizmais, iš tiesų galėjo būti paskolinti ir iš baltarusių kalbos²²⁹.

§ 218. Ne senosios mūsų raštijos, o vienos tarmės slavizmas skirtų specialių, žodynams prilygstančių darbų nėra daug. Paminėtinas Jano Otremskio darbas (Otrębski 1932), aptariantis Tverės tarmės

²²⁶ Ši kalba dar vadinama senąja gudų, baltarusių kalba arba vakarinių rusų kalba (t. y. senosios rusų kalbos vakarinė tarmė). Tačiau tiksliausiai reikėtų ją vadinti LDK kanceliarine slavų kalba. Ji susiformavo iš senosios bažnytinės slavų kalbos, kuri buvo labai smarkiai atmiešta senųjų rytų slavų kalbos bruožais, be to, paveikta vakarinių senosios rusų kalbos dialektų (iš pradžių – ukrainų, po to – baltarusių). Žr. Zinkevičius 1987, 117–134.

²²⁷ Senąja baltarusių kalba dažnai vadinama senosios rusų kalbos vakarinės tarmės – dabartinės baltarusių kalbos ištakos. Senosios baltarusių kalbos žodžiais kartais vadinami ir įvairiuose ankstesniuose rašytiniuose šaltiniuose (XVI–XIX a.) užfiksuoti žodžiai.

²²⁸ Nemaža dalis savų lietuviškų žodžių jame palaikyta skoliniais: *arūodas*, *kárvė*, *kréslas*, *kuñpis*, *nýtis*. Apie Briuknerio veikalą dar žr. § 74.

²²⁹ Plačiau žr. Vincas Urbutis, „Senosios lietuvių kalbos slavizmai“, „Senųjų slavizmų kilmės įvairovė“, BEE 2, 413–443.

šnektos (vieno kaimo) slavizmus, bet čia nesigilinama į jų chronologiją. Bendrinės kalbos slavizmus yra aptaręs Algirdas Sabaliauskas (Sabaliauskas 1990).

§ 219. Kitą, gerokai mažesnę lietuvių kalbos skolinių sluoksnį sudaro germanizmai. Dėl senųjų germanizmų (gotizmų) buvimo lietuvių kalboje nėra visiškai aiškumo. Gotizmai galėtų būti *alus*, *yla*, *midūs*, tačiau šiuos žodžius lietuviai galėjo perimti vėliau iš prūsų kalbos. Dėl lie. *šarvas*, pr. *sarwis* ‘ginklai’ (plg. go. *sarwa* ‘ginklai’) svetimos kilmės apskritai abejojama: tai galėtų būti senas baltiškasis žodis (gotų [s] negalėjo būti integruotas kaip lie. skolinio [š]). Vienintelis lietuvių senasis germanizmas galėtų būti *gūdas* ‘baltarusis’ – gotų (**g^hudas*) pavadinimą baltai perkėlė gotų vietoje likusiems slavams²³⁰. Iš senovės vokiečių aukštaičių rytų baltų laikais galėjo būti perimtas *aguonà*, *maguona*, *magūna*, *māguonē* (plg. la. *magone*; s. v. a. *māgo*). Kita vertus, Vaclavas Machekas manė, kad šie panašūs baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų žodžiai (plg. dar le. *mak*, r. *мак* [mak], gr. *μάκων* [mékōn], *μάκων* [mákōn]) atėjo dar į indoeuropiečių prokalbę iš jos asimiliuotų senųjų kalbų. Vikingų (skandinavų) epochai IX–X a. priskirtinas germanizmas *gātvė*²³¹. Iš viduramžių vokiečių aukštaičių ir, daug dažniau, iš viduramžių vokiečių žemaičių kalbos, vartotos Kryžiuočių ordino, vėliau Prūsijos, valstybėje nuo XIII a. į lietuvių kalbą (žemaičių, Mažosios Lietuvos tarmės) pateko keliasdešimt skolinių, pavyzdžiui, *kūnigas*, *pinigas*, *rūmas*, *mūras*, *kambarys*. Vėliau, nuo XVIII a., germanizmai iš bendrinės vokiečių kalbos ar Rytprusių vokiečių tarmių radosi tik Mažosios Lietuvos tarmėse. Dalis jų atėjo ir į bendrinę lietuvių kalbą: *kálkės*, *ceñtneris*, *méistras*, *ruñkelis*, *tūlpė*, *rėmas*, *spinta*, *šliūrė*. Kai kurie vokiečių kalbos žodžiai įvairių lietuvių kalbos tarmių buvo skolinamiesi ne vienu metu ir iš įvairių šaltinių, pavyzdžiui, ž. *špuōlė* ‘ritė’,

²³⁰ Tai turėtų būti labai senas skolinys. Žodis turėjo būti paskolintas dar prieš žymiuosius germanų kalbų priebalsių pokyčius (vok. *Lautverschiebung*) – germ. **g^hudo-* ‘gotas’ > go. **guta-*. Germanų prokalbės priebalsiui [d] kintant į [t] galėjo susiformuoti tarpinis garsas – silpnas [d], kurį baltai integravo kaip [d].

²³¹ Kai kurie etimologai senaisiais germanizmais (skandinavizmais) laiko *kvietys* bei *kliēpas*, tačiau visiškai aiškumo dėl jų etimologijos nėra, jie galėjo būti ir indigenūs žodžiai.

velenas' perimtas iš v. v. ž. *spōle* 't. p.', o rytų Lietuvos *špulìa* – iš lenkų *szpula*, t. y. per tarpininkus.

§ 220. Lietuvių kalbos germanizmų žodyną, nors jis taip nepavadintas, parengė Kazys Alminauskis (Alminas) (Alminauskis [1934]). Čia surinkta nemaža, bet ne absoliuti dauguma Mažosios Lietuvos bei kitų tarmių skolinių, apibendrinti Kazimiero Būgos senųjų germanizmų tyrimų rezultatai. Nemažas darbo trūkumas yra tas, kad nenurodytas germanizmų paplitimas bei šaltiniai.

Panašiai kaip ir slavizmų tyrimuose, tiriant germanizmų kilmę ne visada galima tiksliai nustatyti skolinio šaltinį. Jei įtariamas prototipas, vokiečių kalbos žodis, taip pat yra perimtas ir į baltarusių, lenkų kalbą, yra didelė galimybė, kad lietuvių kalbos skolinys atėjo iš baltarusių ar lenkų (t. y. per tas kalbas). Antai žemaičių *múras* gali būti ir polonizmas, ir germanizmas, plg. v. v. ž. *mûr*, le. *mur*. Kartais šiuos sunkumus išspręsti padeda baltarusių ir lenkų žodžių ankstyviausio paliudijimo laiko įvertinimas. Šitaip remdamasis istoriniais žodynais Urbutis yra nustatęs keliolika germanizmų, kurie Skardžiaus žodyne nepelnytai laikyti slavizmais. Pavyzdžiui, Bretkūno *bolvarkas* 'krantinė' negali būti kildinamas iš le. *bolwark* (taip kildino Skardžius), nes lenkų žodis žinomas tik iš vėlesnių raštų ir kiek kitokiomis reikšmėmis 'bokštas, tvirtovė; bulvaras'. Čia labiau tinka vok. *Bollwerk* 'krantinė [ir kita]', dėl germanizmo *a* palyginkime skolinius *cukaras* (v. *Zucker*), *várkštotas* (v. *Werkstatt*).

§ 221. Iš kitų kalbų į lietuvių kalbą atėjo tik vienas kitas skolinys. Tai keletas prūsybių, kuronizmų žemaičių, Mažosios Lietuvos tarmėse (*saváitė, kriáušė; cýrulis, pýlė*), letonizmai Lietuvos palatvio tarmėse (*zeñkis* 'berniukas', *nikis* 'blogas įprotis'). Galbūt yra ir vienas kitas tiurkizmas (iš totorių kalbos): *svogūnas*; taip pat ir reti čigonų kalbos skoliniai palatvio tarmėse *mángyti* 'suktumu išgauti, išvilioti' (plg. či. *mang* 'prašyti, maldauti'), jei jie nėra atėję per latvių tarmes. Keletas žodžių veikiausiai yra perimti iš žydų kalbos: *gòjus* 'tamsus prastas žmogus', *šùtvė* 'būrys, gauja, kompanija' (žr. Sabaliauskas 1970b).

VI. SPECIFINIŲ ŽODŽIŲ GRUPIŲ KILMĖS TYRIMAI

§ 222. Kiekvienoje kalboje, be veldinių ir skolinių, yra keletas specifinės kilmės žodžių grupių. Aiškinant tokių žodžių etimologiją būtų klaidinga remtis įprastais, vidiniais kalbos dėsniais, mat čia lemiamos įtakos turėjo tam tikri ekstralingvistiniai faktoriai: gamtos ar kiti garsai, kuriuos žmogus geba pamėgdžioti, imituoti kalbos padargais, taip pat žmogaus amžius, t. y. ankstyvojo jo formavimosi etapo (vaiko) psichomotorikos nulemti kalbos ypatumai ir kita.

1. Onomatopėjinės kilmės žodžiai

§ 223. Kaip jau anksčiau buvo minėta, žodis, kalbos ženklas, neturi motyvacijos, jo reikšmė niekaip nesusijusi su forma. Šią kalbos ženklą savybę iškėlė Ferdinandas de Sosiūras. Tačiau onomatopėjiniai žodžiai²³² turi tam tikrą išorinę, fonetinę, imituojamąją motyvaciją, t. y. dažnai iš žodžio pavidalo galime apytikriai spręsti apie jo reikšmę. Nemokant kalbos tokius žodžius galima suprasti ir be žodyno: nutuokti, tarkim, kokį paukštį įvardija vok. *Kuckuck* ('gegutė') ar kokį ir kieno garsą mėgdžioja vok. *quaken* ('kvaksėti'). Turbūt ir nelietuviui būtų aišku, kad *cìngt* žymi skambų, staigų garsą, o *zýzti* – tęsiamą, dažniausiai vabzdžiams būdingą garsą. Tai gi žodžio fonetinė pusė tiesiogiai reprodukuoja nekalbinius (gamtos, gyvių ar neartikuliuotus žmonių) garsus, akustinius įspūdžius. Tokių žodžių yra ne tik indoeuropiečių kalbose, tai visų kalbų universalija. Tačiau kiekviena kalba renkasi, kaip jai tuos garsus suvokti, išgirsti, įforminti, pavyzdžiui: lie. *kakarékū, kakarýku*; vok. *kikeriki*; r. *kykapuky* [kukariku]; Šveicarijos vok. *güggerügü*, angl. *cock-a-doodle-doo*, pranc. *cocorico*.

§ 224. Neretai onomatopėjiniai žodžiai skiriami prie vadinamosios senosios pirminės kūrybos (vok. *Urschöpfung*) žodžių. Iš tiesų bent jau interjekcijos ne daromos, o kuriamos, bet kūryba gali būti ir visai nesena,

²³² Dar vadinami onomatopoetiniais, ekspresyviniais, garsinės simbolikos žodžiais.

momentinė, dabartinė. Nėra vieningos nuomonės, ar onomatopėjiniai žodžiai užmirštami ir kiekvieną kartą kalbos vartotojo sukuriami iš naujo, ar prisimenami, išmokstami kaip ir visas kitas žodynas. Žinoma, kai kurių onomatopėjinių žodžių „onomatopėjiškumas“ nubluko, tad jie suvokiami ir įsimenami kaip įprastiniai.

§ 225. Onomatopėjiniais žodžiais, griežtai žvelgiant, reikėtų laikyti tik interjekcijas. Tradiciškai onomatopėjiniais žodžiais vadinami visi onomatopėjinės kilmės žodžiai, vadinasi, ir veiksmažodžiai ar vardažodžiai, kurių šaknis yra onomatopėjinė. Sinchroninės ir diachroninės darybos požiūriu, jei onomatopėjinis žodis turi pamatinį žodį, jis laikomas dariniu, pavyzdžiui, *cim̃pinti* : *cim̃pi*; *cikūtis* : *cik*; *čiñkšlė* ‘zylzys’ : *čiñkšti*; *čiūklė* ‘kiaulė’ : *čiūk*. Aiškūs dariniai dažniausiai yra onomatopėjiniai daiktavardžiai, pagal skleidžiamus garsus jie daugeliu atvejų įvardija gyvūnus, ypač paukščius: lie. *kukūtis*, taip pat ir la. *pupuķis*, *puputis*, *pupiķis*, lo. *upupa*; lie. *tētervas*, -a, la. *teteris*, pr. *tatarwis*, sl. **teterovъ*, s. i. *tittiri-*, gr. *τετράων* [tetraón]; vok. *Kuckuck* ‘gegutė’, lo. *cucūlus* ‘t. p.’. Naminiai gyvūnai neretai pavadinami pagal šaukimo, kvietimo žodžius: lie. *kūkūtas* ‘paršas’: kvietimas *kūkūt* ir *kūkūt*; *kicė* ‘katytė’ : *kic*, *kic-*; *tikūtis* ‘viščiukas’ : *tik*, *tik*. Lietuvių kalbos onomatopėjiniai veiksmažodžiai taip pat dažnai laikytini dariniais, ypač su afiksais -*sėti*, -*ioti*, -*noti*, -*telėti*, -*terėti*, -*enti*, -*uoti* (*liuoksėti*, *makalioti*, *šmaukščioti*, *viksnoti*, *būmtelėti*, *tipėnti*, *tabaluoti*). Dažnai net ir neturinčių aiškaus pamatinio žodžio ekspresyviųjų žodžių pavidale galime išskirti afiksą, nepriklausantį onomatopėjai. Štai nors *plepėti* galėjo būti sukurtas iš karto, interjekcijos *ple[p]*- galėjo ir nebūti, jo formoje ryškėja priesaga -*ėti*. Neretai sunku nustatyti, ar ištiktukas, ar rūpimas vardažodis, veiksmažodis yra pirminiai, pavyzdžiui, neaiškios darybos krypties yra *šlap* ir *šlapti*, *šlāpias*.

§ 226. Etimologijos objektas, žinoma, nėra aiškūs onomatopėjiniai dariniai. Etimologo uždavinys – atpažinti nublukusius onomatopėjinės kilmės žodžius. Nors dažniausiai onomatopėjiniu žodžiu mėgdžiojami tam tikrų padarų ar daiktų skleidžiami garsai (vok. *Lautnachahmungen*): *pūkšt*, *pūkšt*, *pūkšėti*, *pūkšėti*, kartais juo (ypač veiksmažodžiu), apibūdinamas tam tikras veiksmas ar procesas, kurį tik lydi tam tikri garsai: *grikštelėti* ‘nikstelėti, išsinarinti’; *sprągtelėti* ‘šoktelėti’, *šnypšti* ‘pūsti, valytis nosį’, *muřkti* ‘greitai valgyti, gerti, maukti’ ir *muřktis* ‘mylėtis, glamonėtis, glaus-

tytis’. Panašaus tipo, tik nublukęs, onomatopėjinis žodis veikiausiai buvo lie. *pūsti* ‘tinti, brinkti’ bei *pūsti* (plg. onomatopėjinės kilmės vok. *pusten* ‘pūsti’, *blasen* ‘pūsti’).

§ 227. Retais atvejais onomatopėjiniais žodžiais įvardijamas negarsinis, su judėjimu susijęs veiksmas tarsi siekiant jį imituoti garsais, tai garsinės simbolikos atvejis²³³. Galima įtarti, kad toks atvejis yra indoeuropiečių žodžiai, įvardijantys griebimo ar panašų veiksmą, visi jie turi panašų garsinį derinį: lie. *griėbti* ir go. *greipan*, s. v. a. *grifan* ‘griebti’ < germ. **g^hreib-*; s. i. *grabh-*, lie. *grėbti*, s. bžn. sl. *grabiti* < **g^hreb^h-*; lo. *capiō* ‘griebti’, gr. *κάπτω* [*káptō*] < **kap-*; s. v. a. *habēn* ‘turėti’ < **kap-ējē/ó-* ‘turėti pagriebtą’, s. air. *gaibid* ‘pagriebti’ < **gab-je/o*; lo. *habēre* ‘turėti’ < **g^hab^h-ēje/o-* ‘turėti pagriebtą’. Tačiau garsų simbolikos klausimu visuomet rizikinga nuklysti į pseudoetimologijos sritį – nėra jokių griežtų metodų, būdų, kurie įgalintų šią simboliką nustatyti. Kaip buvo anksčiau rašyta, jau stoikai ieškojo garsų reikšmių, tuo grindė savo pseudoetimologinius aiškinimus. Įvairių bandymų būta ir šiais laikais. Tuo domėjosi įvairių sričių mokslininkai. Atsižvelgdami į tipiškus onomatopėjų garsų derinius, fonetikas Džonas Rupertas Firtas (John Rupert Firth) bei žodžių darybos specialistas, fonetikas, tipologas Hansas Marchandas (Hans Marchand) jas skaidė į pradinius, galinius garsinius sandus (fonestemas, fonetinius simbolius), kurių simbolinė reikšmė, ar vertė, yra palaikoma kitų semantiškai artimų žodžių su tais pat pradžios ar galo elementais. Taip buvo kuriamas savotiškas žodžių darybos pakaitalas. Hansas Marchandas ir fonetikas, dialektologas Morisas Gramonas (Maurice Grammont) sudarė įvairių žodžių, kurių garsai universaliai kažką reiškia, rinkinius; kiti – psichologas Volfngangas Kėleris, struktūralistas Edvardas Sapyras (Wolfgang Köhler, Edward Sapir) – atliko eksperimentus, žmonių apklausas, kokie į žodžius panašūs garsų deriniai, jų manymu, tinka vienai ar kitai geometrinei figūrai. Įvairūs eksperimentai parodė, jog aukštutinio pakilimo garsai dažniausiai žymi mažus, šviesius daiktus, o užpakalinio – didelius, tamsius. Ilgieji balsiai paprastai žymi stipresnį, intensyvesnį veiksmą, trumpieji –

²³³ Gali būti, jog kalbos vartotojų, kuriančių šiuos žodžius, vis dėlto buvo remtasi tam tikrų garsų išpūdžiais, kurie lydėjo dabartiniu požiūriu lyg ir negarsinį veiksmą. Atskirti šiuos atvejus nuo anksčiau minėtųjų vargu ar įmanoma.

silpnesnį, pavyzdžiui, *kript, krypt; kriptelėti, kryptelėti; strikt, strykt, tèpt, tépt, kèpštelėti, kèpštelėti, šmikšt, šmykšt* ir akimirkos reikšmės veiksmažodžiai su priesaga *-terėti, -telėti*. Trankieji priebalsiai, kitaip nei tęsiamieji, dažniausiai rodo veiksmo staigumą, aštrumą, greitumą. Kaip matyti, tikslios garso reikšmės nėra nustatomos, garsų simbolika apibrėžiama tik labai bendrai, tad šios žinios etimologui nėra naudingos. Būtų neteisinga visus žodžius bandyti sieti su pirmine kūryba ir visus juos laikyti turinčiais reikšmingus garsus. Lygiai taip pat klaidinga manyti, kad kiekvienas garsas reiškia tam tikrą labai apibrėžtą daikto požymį ir įvairūs garsai viename žodyje turi tiek pat įvairių reikšmių.

§ 228. Atpažinti žodžio onomatopėjinę kilmę etimologui padeda išskirtinis onomatopėjinių žodžių bruožas – jų pavidalo, reikšmės stabilumas, pasak Heinco Šuster-Šewco (Schuster-Šewc), tam tikro fonetinio komplekso nekintamumas (kitaip onomatopėjinis žodis kalbos vartotojo nebus atpažįstamas)²³⁴. Onomatopėjiniai žodžiai neišlaiko viso garsų vaizdo, o tik tam tikrą tipišką kompleksą: s.-kr. *gigotać* ‘gagenti, gagėti’, *gagotać* ‘t. p.’, le. *gęgać* ‘t. p.’ (varijuoją balsis) ir panašios reikšmės s.-kr. *klukotać, glukotać*, čė. *klokotati*, le. *glogotać* (varijuoją priebalsis). Ekspresyviųjų žodžių sandarai dažnai būdinga iteracija, pakartojimas (reduplikacija): *kukiuoti : ku kū, gurguliuoti : gur gur, liūliuoti : liū liū*. Tokio tipo iteracija matyti ir r. *гoгoлb* [gogol’] ‘kryklė’. Dažnai kartojamas ne visas ir ne identiškas skiemuo, pavyzdžiui, lie. *gaigalas* ‘antinas’, la. *gaigala, gaigals², gai-galis* ‘naras, žuvėdra’, pr. *gegalis* ‘mažasis naras’, kai kurių veiksmažodžių numetama antra reduplikuotos interjekcijos dalis, pavyzdžiui, *bar-b-ėti : bar bar* (žr. Jakulis 2004). Pridurtina, kad pernelyg didelis ekspresyvumo akcentavimas yra tokia pat etimologijos blogybė kaip ir perdėtas garsų simbolikos ieškojimas. Antai čekų mokslininkas Vaclavas Machekas pasitaikančius žodžio etimologijos fonetinius sunkumus neretai aiškino pasitelkdamas ekspresyvumą. Pavyzdžiui, čė. *řap* ‘šaukštelio kotas’ < **řepb* jis siejo su *řapka* ‘šonkaulis’, toliau – vok. *Rippe* ‘t. p.’. Esą nedėsningas *-np-* atsiradęs dėl disimiliacijos iš *-pp-*, t. y. iš ekspresyvaus *p* sudvejinimo. Iš tiesų yra nustatyta patikimesnė šio žodžio etimologija: nosinis balsis čia nėra antrinis, čė. *řap* yra giminiškas su lietuvių kalbos *rémbėti* ‘kietėti, standėti, randėti’ ir kt.

²³⁴ Žr. plačiau Schuster-Šewc 1968.

2. Vaikų kalbos žodžiai

§ 229. Nuo onomatopėjinių žodžių skirtini vaikų kalbos žodžiai (vok. *Lallwörter*, šis terminas vartojamas ir kitose kalbose). Šių žodžių ištakos – vaikų kalba, suaugusiųjų – retai. Tam tikro kalbinio vystymosi stadijoje vaikai gali artikuliuoti tik vienskiemenius paprastos fonetikos žodžius. Jie tuos skiemenis kartoja: *mamama, tetete, papapa, gagaga* ir kt. Šie garsai neturi reikšmės, jiems ją suteikia suaugusieji. Iš vaiko garsų sukurtą žodį suaugusieji vartoja kalbėdamiesi su vaiku, vėliau apskritai apibendrina, vartoja ir kitomis situacijomis.

§ 230. Matyt, tai paaiškina, kodėl įvairiose pasaulio kalbose žodžiai, reiškiantys motiną, turi dažniausiai vaikų tariamą garsą *m(a)*, tėvą – *t(e)*, *p(a)*. Vokiečių etimologas Elmaras Zėboldas (Seebold) mamos ir tėčio vardus gana neįtikinamai bando aiškinti onomatopoetika, garsų simbolika (garsais imituojami judesiai): neva *m* paplito todėl, kad jį tardamas vaikas išreiškia valgymo judesį sučiaupiant lūpas ir pasitenkinimą, o *p* – esąs pūtimo garsas, simbolizuojantis atmetimą. Patikimiau manyti, kad tai tiesiog vaikų kalbos žodžiai, plg. lie. *mamà*, vok. *Mama*, angl. *mummy* semitų **umm*, **imm*; lie. *tėtė*, vok. *Papa*, angl. *papa*, go. *atta*, alb. *atë* < **at(t)o-s*, s. sl. *otъcb* < **at(t)iko-* (deminutyvas), turkų *ata*, semitų **ab* ‘tėvas’. Iš jų buvo išvesti vediniai: *mótė*, angl. *mother*, vok. *Mutter* (ide. **máh₂ter*, **máh₂tor*), angl. *father*, vok. *Vater* (ide. **ph₂tér-*), lie. *tėvas* ir kt. Vaikų kalbos žodžiai yra ir tam tikri kiti lietuvių giminystės pavadinimai: lie. *tetà, dėdė*.

§ 231. Galima numanyti, kad ir kai kurie kitų semantinių grupių žodžiai taip pat galėjo kilti panašiu būdu. Etimologo uždavinys – atpažinti šiuos žodžius. Štai vaikų kalbos žodis turbūt yra italų *piccolo* ‘mažas’, gr. *βυβό-ς* [bubó-s] ‘pilnas, didelis’. Spėtina, kad ir lie. *didis* bei jo bendrašaknis žodis *disti*, (*dýsta* (*diñda, dida, dido*) ‘didėti, darytis didesniam, augti; darytis puikiam, išdidžiam, puikti’ galėjo būti tokio pat tipo žodis.

3. Preloginiai dirbiniai: liaudies etimologijos pobūdžio perdirbiniai ir maišiniai²³⁵

§ 232. Preloginiai dirbiniai²³⁶ – tai analogijos proceso, kuris suvokiamas ne tik kaip žodžių, formų darymas pagal tam tikrą modelį (pavyzdį ar opoziciją), bet ir kaip žodžių sąveikos nulemtas reiškinys, kai dėl vieno žodžio poveikio kitam gali kilti jokiais kalbiniais dėsniais nepaaiškinama, „nelaukta“ leksema²³⁷, rezultatas. Tokie žodžiai yra nulemti tam tikrų asociatyvių žmogaus psichikos ar psichomotorikos bruožų, kurie glūdi kalboje, kalbėjime.

A. Perdirbiniai dėl liaudies etimologijos

§ 233. Matant kalbotyroje vartojamą terminą liaudies etimologija (vok. *Volksetymologie*, angl. *folk etymology*, le. *etymologia ludowa*, r. *народная этимология* [narodnaja etimologija])²³⁸, atrodo, kad tai dar vienas žodžių

²³⁵ Plačiau apie liaudies etimologiją ir kontaminaciją žr. Kabašinskaitė 1998.

²³⁶ Preloginis – tai einantis prieš logiką, nelogiškas. Šis apibūdinimas, vartotas Frydricho Maurerio, galėtų tapti terminu, įvardijančiu visus nedėsningai dėl analogijos ir panašių veiksnių kilusius žodžius. Šiaip jau specialaus termino jiems pavadinti nėra.

²³⁷ Plg. Hjelmslev 1995, 59.

²³⁸ Patį liaudies etimologijos terminą 1852 metais sukūrė germanistas bei vardų tyrėjas Ernstas Fērstermanas (Förstermann). Tačiau dėl jo tam tikrą painiavą keliančio daugiareikšmiškumo vėliau imti kurti kiti reiškinį apibūdinantys pavadinimai: garsinė-reikšminė žodžio asimiliacija, asociacinė etimologija, paretimologija, liaudiška žodžių daryba, garsinis sutapatinimas, paroniminė atrakcija, antrinė motyvacija, statinė etimologija, sinchroninė etimologija, etimologinė reinterpretacija (plg. Cienkowski 1972, 15tt.; Lewandowski 1990, 1234). Iš jų reiškinio pagrindinius bruožus geriausiai nurodo antrinės motyvacijos, garsinės-reikšminės žodžio asimiliacijos, etimologinės reinterpretacijos terminai. Vis dėlto nė vienas naujesnis terminas lingvistinėje literatūroje plačiau neįsigalėjo, tad dažniausiai dabar vartojamas pirmasis, Fērstermano sugalvotas, pavadinimas arba tiesiog minimas 'vieno žodžio poveikis kitam' vengiant vartoti kokius tikslesnius terminus.

kilmės aiškinimo būdas greta mokslinio etimologijos aiškinimo, tapatin-tinas su nemoksliniais naiviais etimologizavimais. Iš dalies taip ir yra – tai panašu į etimologijos priešistorės pseudoetimologijas: nepaisant (ir neži-nant) jokių kalbos dėsnų neskaidrus žodis bandomas aiškinti remiantis įprastais, panašaus skambesio žodžiais. Nuo pseudoetimologijų tokių aiš-kinimą skiria jo anonimiškumas, nesąmoningumas, daugiakartiškumas. Tai žmonėse („liaudyje“) paplitę vienokie ar kitokie žodžio išaiškinimai, jų autoriaus nežinome, dažnai jie funkcionuoja (ar funkcionavo) gyvai, šnekoje, niekur specialiai neužfiksuoti ir žmonės net nesuvokia, kad taip savotiškai jie aptaria žodžio kilmę. Štai iš Dusetose užfiksuoto sakinio *Jis tai tikras vilklakis, vis skubina ir skubina darbą lyg nesuspėtų* (Ds) aiškėja, kad *vil̄k(ó)lakis* galinis sandas siejamas su veiksmazodžiu *lė̄kti* (iš tiesų *vil̄kolakis* 'werewolf, Werwolf' yra slavizmas, perimtas iš le. *wil̄kolak* 't. p.', o lenkų žodžio pradinė forma turėtų būti **vil̄kodlak* 'vilko plaukai, kailis').

§ 234. Liaudies etimologijos sąvoka apima daugiau nei vien ką tik aprašyto pobūdžio aiškinimus. Iš tiesų liaudies etimologiją reikia suvokti kaip kalbos reiškinį, nulemtą universalios žmogaus psichikos tendencijos nustatyti dalykinį, tikrove paremtą ryšį tarp ženklų ir jo designato. Taigi liaudies etimologija yra ne etimologizavimai, o asociatyvi kalbos tenden-cija, kai svetimas ar nesuprantamas žodis nesąmoningai priešliejamas prie garsiškai artimos kito žodžio raiškos ir, jei įmanoma, su ja semantiškai susyja. Liaudies etimologijos rezultatas – vienišas, „bevietis“ žodis susie-jamas su tam tikra giminiškų žodžių grupe, jis įgyja aiškią vietą leksinėje kalbos sistemoje, ir taip jam suteikiama tam tikra motyvacija.

§ 235. Mokslinę etimologiją domina ne toks dažnai sunkiai užčiuo-piamas žodžio vietos leksinėje sistemoje pakitimas, ne iš jo išplaukiantys liaudiški žodžio aiškinimai, o kartkartėmis pasitaikantys liaudies etimolo-gijos sąlygoti žodžio pavidalo (retai reikšmės) perdirbimai, jei jie įsitvirtina kalbos sistemoje. Tokių perdirbinių fiksuojama tarmėse (ypač paribio), se-nuosiuose tekstuose. Dažniausiai šitaip perdirbami skoliniai. Antai Juškos žodyne nurodoma: „Cypynė, kur žmonis cypina, muša“ J 1, 262. Iš tiesų žodžių *cyp̄ynė*, *cipė*, *cypė* ištakos – polonizmas *ciupa* 'kalėjimas'. Skolinys buvo perdirbtas susiejus su savais žodžiais *cyp̄ti*, *cyp̄inti*, *cipti*. Rusų kalbos žodis *nykem* [puket] 'puokštė' buvo perdirbtas iš *букет* [buket] 't. p.' pagal *пук*, *пучек* [puk, pučiok] 'kuokštas, gniutulas, sauja, puokštė'. Kai kurie

liaudies etimologijos pobūdžio perdirbiniai įsitvirtino bendrinėje kalboje. Klasikinis pavyzdys būtų lie. *bezdžiōnē*, *bezdžionà* (bendrinėje kalboje teikiama *beždžiōnē*) atvejis. Šis egzotiško gyvūno pavadinimas yra perdirbtas iš baltarusybės *bezionà* (šios skolinimo šaltinis – s. br. *обезьяна* [obezjana]), susieta su savu veiksmažodžiu *bezdėti* (Būga 1, 347; Fraenkel 42). Tad *bezdžiōnē* atrodo tarsi vedinys iš šio veiksmažodžio. Kaip matyti iš pavyzdžio, žodžių sąsajai pakako vien fonetinio panašumo, semantinis artumas nebuvo būtinas. Lygiai taip pat be semantinio, dalykinio pagrindimo pranc. *valise* ‘kelionmaišis, kuprinė, lagaminėlis’ buvo perdirbtas į vok. *Felleisen* ‘kelionmaišis, kuprinė, lagaminėlis’ pagal vok. *Fell* ‘kailis’ ir *Eisen* ‘geležis’, plg. dar vok. *Trampeltier* ‘dvikupris kupranugaris’, perdirbtą iš lo. *dromedarius* ‘t. p.’ pagal vok. *trampeln* “kojomis trepsėti” ir *Tier* ‘žvėris’.

Vis dėlto neretai kalbos vartotojas stengiasi išgalvoti semantinę ryšį ir jį pagrįsti specialiais aiškinimais: *debesỹlas* ‘graižažiedžių šeimos augalas (Inula (britanica) L.)’, perdirbtas iš s. br. *девясила* [dɛviasilɤ] ‘t. p.’ (s. br. *дзевясиль* [dɛviasilʲ], br. *дзівасіл* [dzivasil], le. trm. *dziewiesil*) susiejus su *debesis*, anot M. Davainio–Silvestravičiaus, žmonių aiškinamas taip: „debesylas – [...] Debesius su griausmu iszsklaido“ (BsA 640).

§ 236. Kartais šitaip perdirbami ir savi žodžiai. Lie. (žem.) *nakvašà* ‘juodgalvė, tokia gėlė’ veikiausiai yra perdirbtas iš *nakvišà* ‘juodgalvė’ pagal panašų žodį *atvašà* ‘ūgis, atžala’. Kitaip sakant, žodis imtas suvokti kaip dūrinys, dėl to jo antroji dalis ir perdirbta. Įdomiai kai kuriose tarmėse perdirbtas ir paukščio pavadinimas *pūtpelė*. Pušalote (Pasvalio r.) vartojama *pūspėdė* ‘putpelė’ atsirado paveikus žodžiui *pūspėdė* ‘pusė pėdos’.

§ 237. Žodžio pavidalo perdirbimą dėl liaudies etimologijos galima pavadinti formos keičiamąja etimologija. Reikšmės keičiamosios liaudies etimologijos atvejų (kai pakinta tik žodžio reikšmė) pasitaiko daug rečiau. Štai lo. *periculum* reikšmę ‘rizika, pavojus’ vietoj ankstesnės platesnės reikšmės ‘(iš)bandymas’ įgijo dėl sąsajos su lo. *perire* ‘žūti, dingti, nykti’. It. *miniare* ‘smulkiai, detalai piešti’ (vėliau vedinys it. *miniature* ‘mažas piešinys, inicialinė raidė’) kilo iš lo. *miniāre* ‘su švinraude tepti’, v. lo. ‘su švinraude rašyti inicialines raides’ (lo. *minium* ‘kinoberis, švinraudė, raudona spalva’). Italų kalbos žodžių reikšmė pakito dėl sąsajos su it. *minore* ‘mažesnis’ (iš lo. *minor*). Aiškių tokio tipo lietuvių kalbos pavyzdžių nėra. Toks atvejis galėtų būti vksm. *pañpti*, *puñpti* vediniai *pampliukas* ‘storas

blynas (ppr. su mielėmis)’, *pamplóžis* ‘toks paplotėlis, kepamas iš duonos tešlos’, *pumplỹs* ‘spurga, pample’, *pamputỹs* ‘išsipūtusi bandelė, spurga’. Šiaip jau pagrindinė šių vedinių reikšmė yra susijusi su išsipūtimu, išpampimu: ‘gurgolas, gniutulas, išpampimas, spuogas, storulis, pilvūzas, mažas storas vaikas’ ir pan. Miltinio valgio pavadinimą nagrinėjami žodžiai papildomai galėjo įgyti dėl slavizmo *pampuškà* ‘sklindis, (storas) blynas (ppr. su mielėmis), miltų arba iš miltų ir virtų bulvių kepta bandelė, paplotėlis, valgomas pasidazant taukuose’ (plg. br. *пампушка* [pampuška], le. *pampuszka* iš vok. *Pfannkuchen*), *pampukas* ‘iš kvietinių miltų keptas blynas’ (iš le. *pampuch*) įtakos. Ir atvirkščiai, tam tikrą vedinių iš *pañpti* semantinę įtaką galėjo patirti ir skolinys *pampuškà*, žr. jo reikšmes ‘putlus žmogus (ppr. mergina)’, ‘koks išsipūtęs, išsiplėtęs daiktas’ (kita vertus, šios perkeltinės reikšmės galėjo atsirasti ir savaime, plg. *ji tikra bandelė*).

§ 238. Dėl aptariamo reiškinių pakitusią reikšmę, tiksliau, įgytą naują žodžio poreiksmį, galima nustatyti kai kuriuose formos keičiamosios liaudies etimologijos pavyzdžiuose. Tačiau tokie semantiniai variantai dar menkliau įsitvirtina kalbos leksinėje sistemoje nei kiti liaudies etimologijos produktai. Antai *metavótis* ‘atgailauti, gailėtis, išpažinti nuodėmės’, esantis šalia *mentavótis* ‘t. p.’ (perimto iš le. *mętowac* ‘(ap)galvoti, mąstyti’) ir perdirbtas dėl *mėsti* ‘sviesti, liautis, atsisakyti, palikti’ įtakos, yra įgijęs ‘taisyti, susilaikyti nuo blogo, palikti, mesti’ poreiksmį.

§ 239. Žodžio vietos leksinėje sistemoje pakeitimas dėl liaudies etimologijos (sąsaja su iš tiesų negiminiškų žodžių grupe), dar vadinamas vidine žodžio reinterpretacija, kartais lemia įdomių vertinių, pusiau vertinių, hibridų ar naujų „darinių“ atsiradimą. Tai taip pat verta etimologo dėmesio. Pusiau vertinys *padlaižỹs*, *padlaižũnas* ‘pataikūnas’ (plg. r. *подлуза* [podliza] ‘t. p.’; „taisyklingas“ vertinys yra *palaižũnas*, *palaižà* ‘pataikūnas’) dabar kalbos vartotojo siejamas su *pãdas*, taigi tai naujas dūrinys, darybine reikšme ‘kas laizo padus’. Tokią sąsają ypač parėmė lietuvių kalboje būdingi savi posakiai *rankàs* (*batūs*, *kójas*) *laižýti* ‘žemintis, pataikauti’ (plg. pavyzdžius iš LKŽ: „Mes jums rankų nelaižysim!“; „Tu jiems batūs laižai“; „Kur žmogus laižo kojas, tai jo kaip velnio bijok“). Liaudies etimologija (šįkart – formos keičiamoji) žodį vietomis yra dar daugiau paveikusi: pirmoji žodžio dalis perdirbta pagal *púodas* – Kairiuose (Šiaulių r.) užfiksuotas *púodlaižis* ‘pataikūnas’.

§ 240. Tiriant perdirbinius dėl liaudies etimologijos mokslininkui kartais verta atkreipti dėmesį į tam tikrose pseudoetimologijose (jų kūrėjas turėtų būti dar nedaug atitrūkęs nuo žemesniųjų visuomenės sluoksnių įprastinės kalbos, aplinkos) nurodomus, regis, iškraipytus žodžius. Vienu kitu atveju čia gali būti užfiksuotas ir realus žodis, ne etimologizuotojo fantazijos vaisius. Pavyzdžiui, Simono Daukanto raštuose užfiksuotas žodžio *švėdas* iškraipymas *žuvėdas* atrodo aiškiausias pseudoetimologijos faktas, labai būdingas Daukantui. Tačiau LKŽ yra pateiktas ir *žuvėdas*, *žuvėdas* (Baisogala, Raudėnai, Ubiškė ir kt.; veikiausiai perdirbtas iš latvismo *žvėdas* ‘švedas’), taigi tai iš tiesų realus perdirbinys dėl liaudies etimologijos.

§ 241. Liaudies etimologijos reiškiniui (formos keičiamajai liaudies etimologijai) artimas kitas skolinis veikiantis reiškinys – morfologinė skolinio integracija, ypač morfeminė afiksinė integracija. Ji suvoktina kaip svetimo žodžio elementų priderinimas prie savų morfemų, ypač afiksų. Tai tam tikras žodžio morfeminio aiškumo siekis. Lietuvių kalboje tokių pavyzdžių nemaža. Štai dėl sąsajos su priešdėliu *ap-* atsirado tokie skolinių perdirbiniai kaip: *apleravóti* ‘poliruoti, šlifuoti’ (iš le. *polerowac* ‘t. p.’), *apsabà* ‘pavidalas, išvaizda, asmuo’ (iš slavizmo *asabà* ‘t. p.’). Su tam tikromis lietuviškoms priesagomis (*-(i)ninkas*, *-ykas*, *-unda*) susieti skolinių *piėrninkas* ‘mažas saldžios tešlos kepinys, sausainis’, *piėrnukas* ‘t. p.’ (iš le. *piernik*, r. *nepnik* [pernik]); *rochùnda*, *rokùnda*, *rokùndas* ‘apyskaita, apskaičiavimas’ (le. *rochunek* ‘t. p.’), *kierunda* ‘valdymas’ (le. *kierunek*) baigmenys.

Tokia morfeminė afiksinė žodžio dalies (pabaigos ar pradžios) integracija dalies mokslininkų ne be didesnio pagrindo yra laikoma liaudies etimologijos atmaina, pavyzdžiui, perdirbiniais dėl liaudies etimologijos laikomi r. *dufmepuk* [difterik] ‘difterija’, kilęs iš *dufmepum* [difterit] ‘t. p.’ (Boduenas de Kurtene, 44); pranc. *homard* ‘omaras’, kilęs iš s. skand. *humarr* ‘t. p.’ (Saussure 1972, 239); angl. *advantage* ‘pranašumas, pirmenybė’, perimtas iš pranc. *avantage* ‘nauda, pelnas, pirmenybė’ (Wheeler, žr. Best 1973, 44).

§ 242. Dažnai paslėpta morfologinės integracijos forma yra ir morfeminis žodžio suskaidymas, perintegracija bei panašūs procesai (jų veikimą kartais išduoda retrogradiniai dariniai)²³⁹, pavyzdžiui, baltaru-

²³⁹ Šie procesai šiek tiek panašūs į liaudies etimologijai būdingą vidinę žodžio reinterpretaciją. Apie retrogradinius žodžius, žr. Urbutis 1978, 290t.

sybėse *barsùkas*, *kapš(i)ùkas* ‘tabako maišelis, mašnelė’ matoma deminutyvinė priesaga *-(i)ukas*, dėl to kilo ir retrogradiniai dariniai *barsas*, *kāpšas*, *-ys*; panašiai savame žodyje *gegužė*, *gegužis* ‘gegutė’ matoma deminutyvinė priesaga *-užė*, *-užis*, tai liudija retrogradinis darinys *gėgė* ‘t. p.’, tolesni vediniai *gegėlė*, *gegūtė*. Ypač daug tokios klaidingos morfeminės interpretacijos atvejų, paliudytų savitų retrogradinių darinių, yra paveikę naujesnius skolinius internacionalizmus: *spaktylà*, *spaktyvà* ‘žiūronas’ iš le. *perspektywa* ‘perspektyva, žiūronas’ ar vok. *Perspektive* ‘perspektyva’ leidžia numanyti tam tikrą skolinio *perspektyvà* interpretaciją. Lygiai tą patį galima pasakyti apie *stramentas*, *stremeñtas*, *štremeñtas* ‘instrumentas’ iš vok. *Instrument* ‘t. p.’; *versòlas* ‘aplinkraštis’ veikiausiai iš le. *uniwersal* ‘t. p.’; *spalstva* ‘bendruomenė, visuomenė’ (iš slavizmo *paspalstva* ‘t. p.’); *spiėčnas* ‘tikras’ (iš slavizmo *bespiėčnas* ‘t. p.’) ir kt.

§ 243. Vis dėlto vien žodžio morfeminės sandaros paryškimas bei susiejimas su savais afiksais nėra tikroji liaudies etimologija. Nors čia jau galima kalbėti apie suteiktą dalinį žodžio morfologinį, darybinį motyvuotumą, „tikrieji“ liaudies etimologijos padariniai, kurie yra siejami su visu žodžiu (kamienu), o ne su afiksais, gerokai skiriasi nuo prieš tai minėtųjų.

§ 244. Liaudies etimologija lemia jokiais griežtais dėsniais nenumatomus, nenuspėjamus žodžių kitimus. Ne veltui Ferdinandas de Sosiūras ši kalbos reiškinį laikė patologiniu. Taigi nėra svertų, kurie aiškiai parodytų, kada žodis paveiktas liaudies etimologijos, o kada – ne. Tai komplikuoja mokslinius žodžių kilmės aiškinimus. Mat susidūrus su nepaaiškinamu žodžio pavidalo ar reikšmės kitimu, nedėsningu garsų atsiradimu ar iškritimu žodyje kyla pagunda „suversti kaltę“ liaudies etimologijai – šitaip lengvai „įveikiami“ žodžio etimologijos sunkumai. Ypač daug šiuo požiūriu abejotinių etimologijų rašoma apie skolinius. Štai Plikių (Klaidėdos r.) *cýpulė* ‘svogūnas’ laikytas slavizmu (greta tikrųjų tos pat reikšmės slavizmų *cibùlė*, *cebùlė*), o jo pavidalą neva paveikęs *cýpti* (Sabaliauskas 1958, 173). Tačiau vėliau buvo įrodyta, kad tai germanizmas, dėsningai ir be jokio liaudies etimologijos poveikio atsiradęs iš Rytprusių vokiečių *Zippel* ‘svogūnas’ (Urbutis, BEE 192).

§ 245. Kita vertus, nepaaiškinamas žodžio pavidalo ar reikšmės kitimas gali būti būtent liaudies etimologijos poveikio ženklas. Tačiau

norint jį patvirtinti reikia atsižvelgti į daugelį papildomų veiksnių: žodžio paplitimą, vartoseną, žodžio vietą leksinėje sistemoje, jo skaidrumą. Jei žodis vartojamas pasienio tarmėje ir yra, tikėtina, svetimos kilmės, jei jo pavidale išryškėjusi kito įprasto žodžio šaknis ar kamienas, o nuspėjamas prototipas yra neskaidrus, didelė tikimybė, kad čia bus veikusi liaudies etimologija.

B. Maišiniai

§ 246. Kitokie, bet taip pat nedėsningi, nenumanomi yra kontaminacijos produktai. Kontaminacija²⁴⁰ paprastai apibūdinama kaip nesąmoningas dviejų kuo nors artimų žodžių sulydymas į vieną (Bußmann 2002, 373t., Lewandowski 594, Schmidt 1978, 130). Tikrąja kontaminacija derėtų laikyti nenumatytą žodžių mišimą kalbėjime (tam tikrą liežuvio suklypimą) (plg. Urbutis 1978, 301), tariant žodį psichomotorika paskuba ir žodis susilieja su suporuotu, vėliau išstarsimu žodžiu. Tokie suklypimai paprastai yra nepastovūs, jie paties kalbėtojo pastebimi ir ištaisomi (pvz., vok. *schtébüttiert* atsiradęs sumišus *spielt* ‘žaidžia’ ir *debüttiert* ‘debiutuoja’; lo. *paster* vietoj *pater noster*). Kalbos sistemoje įsitvirtinę ar bent tam tikrą laiką egzistavę maišiniai taip pat galėjo kilti iš panašių suklydimų, nors kai kurie kalbininkai teigia, jog tokie suklydimai niekada netampa kalbos sistemos savastimi (Meier 1986, 137t.), o „diachroninės“ kontaminacijos padariniais laikomi žodžiai iš tiesų yra analogijos perdirbiniai arba jų etimologija yra klaidinga.

§ 247. Šiaip ar taip, „diachroninė“ kontaminacija (kaip matyti iš literatūroje nurodomų jos pavyzdžių) pasitaiko daug rečiau nei liaudies etimologija. Pagrindinis liaudies etimologijos metu sąveikaujančių žodžių bruožas – fonetinis panašumas. Kontaminacijai įvykti pakanka kokių nors pagrindu į vieną paradigmą ar junginį susietų žodžių, kitaip tariant, kontaminacija vyksta tarp žmonių sąmonėje asociatyviai „suporuotų“ žodžių. Dažniausiai tai semantiškai susiję žodžiai, sinonimai ar net antonimai (pvz., vok. trm. *Schniepf* ‘slanka’ atsirado sumišus tos pat reikšmės *Schnepfe* ir *Ziepf*; *vambolē* ‘juodvabalas, mėšlavabalas,

²⁴⁰ Dar kitaip ji vadinama kryžiavimusi (vok. *Kreuzung*), mišimu (vok. *Vermischung*).

karkvabalas’ – iš *vābolē* ‘vabalas, juodvabalas, mėšlavabalas’ ir *bam'balē* ‘vabalas, juodvabalas, mėšlavabalas’). Daugeliu atvejų jie būna panašūs ir fonetiškai bei gramatiškai (vienos kalbos dalies): štai sumišę prievieksmiai *kūliavirsčiais*, *kūlvirsčiais* ir *atvirksčiais* sąlygojo maišinį *kūlvirkščiais*. Tik kartais minimos tarp pastovesnio žodžių junginio ar samplaikos narių vykstančios, galima sakyti, linijinės, sintagminės kontaminacijos pradiniai žodžiai nebūtinai yra panašūs savo pavidalu ir gramatine kategorija.

§ 248. Liaudies etimologiją formaliai taip pat galima pavadinti kontaminacija, nes formos keičiamoji liaudies etimologija – iš esmės irgi dviejų žodžių, kurie dažnai dar ir semantiškai artimi, sulydymas į vieną. „Liaudies etimologija savo prigimtimi yra adaptuojanti ir kontaminuojanti“ (Bloomfield 1956, 463).

Taigi liaudies etimologijos ir kontaminacijos paveikti žodžiai formaliai yra labai panašūs. Veikiausiai dėl to ne viename lingvistų darbe praktiškai nesistengiama griežtai atskirti liaudies etimologijos ir kontaminacijos, abu terminai vartojami pakaitomis, perdirbiniai analizuojami kartu (plg. Hermann 1931, 80; Fraenkel 1956, 158; Skardžius 1941, 21; Zinkevičius 1980, 166). Taip pat bandoma visus sumišimo atvejus laikyti tik arba liaudies etimologijos pobūdžio kontaminacija, arba terminologine kontaminacija (t. y. tokia, kurios dėka dirbtinai konstruojami nauji žodžiai).

§ 249. Vis dėlto liaudies etimologija, Luiso Hjelmslevo žodžiais tariant asociatyvus išlyginimas, kuris „įveda“ neaiškius žodžius į kokią nors įprastesnę paradigmą, skiriasi nuo kontaminacijos reiškinių, vykstančio jau tarp pačių kokios nors paradigmos narių (pvz., sinonimų) arba tarp žodžių junginio narių. Kitaip tokiu plačiai suvokiamu vien formaliu žodžių kryžiavimusi, mišimu galima būtų laikyti ir analogijos procesą – žodžių darybos pamatą, plg. Vitorės Pizanio teigimą: „Kontaminacija išplaukia iš bendro principo, pagal kurį visi kalbos dirbiniai (jie nemėgdžioja jau egzistuojančių modelių) remiasi vieno ar kelių modelių, perdirbtų į naują morfologinį ar semantinį modelį, analogija. Galima teigti, jog kiekvienas naujas žodis tam tikra prasme yra dviejų ar kelių anksčiau egzistavusių žodžių susikryžavimo rezultatas“ (Pisani, 140). Tokia kontaminacija – tai tam tikras principas,

būdas, o ne specifinis kalbos reiškiny. Nuo šio būdo, principo, kuriuo apibūdinti galima ne vieną procesą, skirtina žodžių (leksinė) kontaminacija, dažniausiai vykstanti tik tarp dviejų sinonimiškų (vienos kalbos dalies) žodžių ir kuri, skirtingai nuo liaudies etimologijos, nėra etimologinė žodžio interpretacija, motyvacijos siekis.

Liaudies etimologijos metu perdirbinyje išryškėja prišliejamojo žodžio šaknis ar kamienas, o kontaminacijos metu – tik šaknies ar kamieno fragmentas, kuris nekelia asociacijos su tuo žodžiu, kontaminacijos produktai dar menčiau skaidūs, aiškūs nei buvo pradiniai žodžiai, pavyzdžiui, *kulipkà* ‘kulka’, kilęs sumišus slavizmams *kulkà* ir *ripkà* ‘ratukas, ritinis’; *suptōnas* ‘sutana’, kilęs sumišus *sutanà* ir *kap-tōnas* ‘žieminis švarkas, vatinukas’. Kitaip atrodo liaudies etimologijos pobūdžio perdirbinys *pėčvietė* ‘antspaudas’, kuris atsirado skolinį *pėčėtis* ‘t. p.’ (iš br. *пѣчауѣ* [pjačac], r. *печать* [pečat’]) perdirbus pagal *vietà* – žodis panašus į dūrinį, kurio antrasis dėmuo – *vietà*.

§ 250. Kadangi kontaminacija, kaip ir liaudies etimologija, sąlygoja jokiais griežtais dėsniais nenumatomus žodžių kitimus, ja taip pat nepelnytai mėginama grįsti neaiškia žodžio kilmę, ypač formaliąją jos pusę. Nemaža tokių taisytinių etimologijų yra Ernsto Frenkelio lietuvių kalbos etimologiniame žodyne. Antai *grūšnià* ‘kriaušė’ nėra maišinys iš slavizmo *grūšìà* ‘t. p.’ ir *vyšnià* (taip teigia Fraenkel 174), tai paprasčiausia baltarusybė (plg. br. trm. *грушня* [grušnia] ‘kriaušė’). Žodis (*pa*)jūšinti, (*pa*)jūšyti ‘(pa)judinti’, kuris, Frenkelio nuomone, kilęs dėl (*pa*)jūdinti ir *kūšinti* ‘t. p.’ kontaminacijos (Fraenkel 527), nėra jos produktas, o kartu su *sujūšti* ‘sujusti, subrukti’, *jušėti* ‘judėti’, *jūšė* ‘žuvies sriuba’ (pirmine reikšme ‘tai, kas sumaišyta’) ir kitais yra giminiškas *jauti* ‘rausti, versti, maišyti’ (Mažiulis 2, 58). Žodžių *bàkstel(ė)ti*, *bàkster(ė)ti*, *bàkst*, esančių greta *bàkter(ė)ti*, *bakióti* ir kitų, kilmė nesiremia *bastinėti*, *bastyti* ‘bedžioti’ ir *bàkterėti*, *bakióti* kontaminacija (ją nurodo Fraenkel 30), tai tiesiog gana dažnai pasitaikantis onomatopėjinių veidinių įvairavimo atvejis, plg. *blykstel(ė)ti*, *blykster(ė)ti* (: *blykst*) ir *blykstel(ė)ti*, *blīkstel(ė)ti*, *blīksterėti* (: *blīkt*, *blīkt*), *nikstel(ė)ti*, *nikster(ė)ti* (: *nikst*) ir *niktel(ė)ti* ‘nikstelėti’ (: *nikt*, *nīkt*), *niūkstelėti* (: *niūkst*, *niūkt*) ir *niūkstel(ė)ti*, *niūktel(ė)ti*, *niūkter(ė)ti*, *niūkter(ė)ti* (: *niūkt*, *niūkt*), *plykstel(ė)ti* ‘staiga užsidedgi’, *plykster(ė)ti* (: *plykst*) ir *plykstel(ė)ti* ‘t. p.’, *plyksterėti* (: *plykt*).

Kalbų pavadinimų ir kiti sutrumpinimai

a. – aukštaičių tarmė	pers. – persų kalba
air. – airių kalba	pr. – prūsų kalba
alb. – albanų kalba	pranc. – prancūzų kalba
angl. – anglų kalba	r. – rusų kalba
arm. – armėnų kalba	ryt. – rytų
av. – Avestos kalba (viena iš senųjų iranėnų kalbų)	s. – senoji, senovės
bl. – baltų prokalbė	snskr. – sanskritas
br. – baltarusių kalba	s. (bžn.) sl. – senoji bažnytinė slavų kalba
bulg. – bulgarų kalba	s. i. – senoji indų kalba
če. – čekų kalba	s. š. germ. – senoji šiaurės germanų kalba
či. – čigonų kalba	s. v. a. – senoji vokiečių aukštaičių kalba
dor. – graikos kalbos dorėnų tarmė	s.-kr. – serbų-kroatų kalba
germ. – germanų prokalbė	sl. – slavų prokalbė
go. – gotų kalba	slov. – slovenų kalba
gr. – senoji graikų kalba	š. – šiaurės
gr. hom. – Homero kūrinių kalba	toch. – tocharų kalba (A, rytų, arba B, vakarų, atšakos)
he. – hetitų kalba	v. – vidurio, viduramžių
i.-ir. – indų-iranėnų prokalbė	v. v. a. – vidurio vokiečių aukštaičių kalba
it. – italų kalba	v. v. ž. – vidurio vokiečių žemaičių kalba
jon. – graikų kalbos jonėnų tarmė	vak. – vakarų
kelt. – keltų prokalbė	ved. – Vedų kalba (seniausia senosios indų kalbos pakopa)
la. – latvių kalba	vengr. – vengrų kalba
le. – lenkų kalba	vok. (v.) – vokiečių kalba
lie. – lietuvių kalba	ž. – žemaičių tarmė
lo. – lotynų kalba	
n. – naujoji	
norv. – norvegų kalba	
n. v. a. – naujoji vokiečių aukštaičių kalba	

acc. – galininkas	pl. – daugiskaita
aor. – aoristas	plg. – palyginkite
adj. – būdvardis	praes. – esamasis laikas
dat. – naudininkas	pvz. – pavyzdžiui
f. – moteriškoji giminė	r. – rajonas
gen. – kilmininkas	sg. – vienaskaita
indicat. – tiesioginė nuosaka	t. – toliau
instr. – įnagininkas	't. p.' – žodžio reikšmė tokia pat, kokia ir prieš tai einančio žodžio
kt. – kita	trm. – tarmės, tarminis
loc. – vietininkas	vksm., verb. – veiksmažodis
m. – vyriškoji giminė	žr. – žiūrėkite
n. – bevardė, neutralioji giminė	
nom. – vardininkas	

Skiriamieji ženklai

- ' – kirčio vieta
- – (žodžio kamieno viduryje ar gale) morfemų skiriamoji riba
- ° – (prieš ar po žodžio fragmento) ne morfemų
(nebūtinai morfemų) riba
- * – rekonstruota forma
- ** – neegzistuojanti, klaidinga forma
- < – dėsningai kilo iš
- – pakito į
- ≤ – nedėsningai kilo iš
- > – dėsningai pakito, išsivystė į
- [] – į lotyniškąjį šriftą transliteruotas užrašymas
- [] – garsas
- / / – fonema
- < > – raidė

Literatūros ir šaltinių sąrašas

- ADAMS – Douglas Q. Adams, *A dictionary of Tocharian B*, Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1999.
- ADOMĖNAS, Mantas, 1996: „Įvadas“, *Kratilas*, 11–40.
- AKELAITIS ROL – Mikalojus Akelaitis (Vytautas), *Rzut oka na starożytność narodu litewskiego*, Petersburg, 1885.
- ALMINAUSKIS – Kazys Alminauskis (Alminas), *Die Germanismen des Litauischen. 1. Die deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Kaunas: Šv. Kazimiero dr-jos knygynas, [1934].
- AMBRAZAS, Saulius, 1993: *Daiktavardžių darybos raida [1]. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- AMBRAZAS, Saulius, 2000: *Daiktavardžių darybos raida 2. Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- AMBRAZAS, Saulius, 2011: *Būdvardžių darybos raida*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ANIKIN – Александр Аникин, *Русский этимологический словарь*, 1–5–, Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2007–2011–.
- ANIKIN EB – Александр Аникин, *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии: Материалы для балто-славянского словаря*, 1 (*a–*go–), Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998.
- BAMMESBERGER, Alfred, 1998: „Geschichte der etymologischen Forschung seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts“, *Sprachgeschichte: ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1., hrsg. von Werner Besch [et al.], Berlin, New York: de Gruyter, 775–785.
- BANĀKOWSKI – Andrzej Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego* 1–, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000–.
- BASANAVIČIUS, Jonas, 1893: „Isz musu botanikos“, *Apszvieta* 10, 640.
- BEEKES BEEK – Robert Beekes, Lucien van Beek, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden, Boston: Brill, 2009.

- BEEKES, Robert, 1995: *Comparative Indo-European linguistics. An Introduction*.
- BENVENISTE, Émile, 1935: *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris: Adrien Maisonneuve.
- BENVENISTE, Émile, 1949: „Noms d’animaux en indoeuropéen“, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 45, 74–103.
- BERNEKER – Erich Berneker, *Slavisches etimologisches Wörterbuch I–II*, Heidelberg: Carl Winter, 1908–1915.
- BEST, Karl-Heinz, 1973: *Probleme der Analogieforschung*, München: M. Hueber.
- BEZLAJ – *Etimološki slovar slovenskega jezika*, aut. France Bezlaj (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Etimološko-onomastična sekcija) 1–4, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2005.
- BLOOMFIELD, Leonard, 1956: *Language*, New York: H. Holt.
- BODUENAS DE KURTENE – Я. Бодуэн де Куртене, *Избранные труды по языкознанию* 2, Москва, 1963.
- BOHUSZ, Franciszek Ksawery Michał, 1808: *O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa*, Warszawa: w Drukarni Gazety Warszawskiej.
- BOPP, Franz, 1816: *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt a. M.: Andreä.
- BOPP, Franz, 1833: *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen*, Berlin: F. Dümmler.
- BRÜCKNER – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, red. Alexander Brückner, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927.
- BRÜCKNER, Alexander, 1877: *Die slavischen Lehnwörter im Litauischen*, Weimar: Hermann Böhlau.
- BRUOŽIS AL – Vilius Bruožis, „Isz Lietuvos. Tilžė. Ar rojuje Lietuvoskai kalbejo?“, *Aušra* 6, 1885, 170–172.
- BsA – Jonas Basanavičius, „Isz musu botanikos“, *Apsvoietis* 10, 1893, 640.
- BsRR – Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, paruošė D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1970.
- BUCK – Carl Buck, *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-european languages*, Chicago: The University of Chicago Press, 1949.
- BŪGA – Kazimieras Būga, *Rinktiniai raštai* 1–3, sudarė Zigmas Zinkevičius, redagavo Vytautas MAŽIULIS, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.
- BUIVYDIENĖ, Rūta, 2000: „Lie. skeiris ‘našlys’?, *Baltistica* 35(2), 213–218.
- BUßMANN, Hadumod, 2002: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart: Kröner Verlag.
- BVA – *Baltu valodu atlants = Baltų kalbų atlasas = Atlas of the Baltic languages : prospekts*, Latvijas Universitāte, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Lietuvių kalbos institutas, sudarytojos Anna Stafecka, Danguolė Mikulėnienė, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts; Vilnius: [Lietuvių kalbos institutas], 2009.
- ÇABEJ – Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës* 1–3, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1976–1987.
- CHANTRAINE – Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris: Klincksieck, 1968.
- CHEUNG – Johnny Cheung, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden, Boston: Brill, 2007.
- CIENKOWSKI, Witold, 1972: *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe.
- DAUKANTAS, Simonas, 1984: *Vertimai ir sekimai*, sudarė V. Merkys, Vilnius: Vaga.
- DaukR – Simonas Daukantas, *Raštai* 1–2, sudarė V. Merkys, Vilnius: Vaga, 1976.
- DELAMARRE – Xavier Delamarre, *Le vocabulaire indoeuropeen: lexique etymologique thematique*, Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, 1984.
- DEMIRAJ – Bardhyl Demiraj, *Albanische etymologien: Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz*, Amsterdam: Rodopi, 1997.
- DERKSEN – Rick Derksen, *Slavic inherited lexicon*, Leiden, Boston: Brill, 2007.
- DINI, Pietro Umberto, 2000: *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DINI, Pietro Umberto, 2010: *ALILETOESCVR: linguistica baltica delle origini: teorie e contesti nel Cinquecento*, Livorno: Books & Company.
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, redaktorius Vytautas Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

- DP – Mikalojus Daukša, *Postilla catholica*, Wilniui. Drukârnioi Akadēmios Societatis Jesu, 1599.
- Duden *Deutsches Universalwörterbuch*, išleistas Dudeno redakcijos: Kathrin Kunkel-Razum [et al.], Mannheim [etc.]: Dudenverlag, 2007.
- ENDZELĪNS – Jānis Endzelīns, *Darbu izlase*, Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, A. Upiša valodas un literatūras institūts, red. R. Grabis [et al.] 1–4, Rīgā: Zinātne, 1971–1982.
- ERNOUT MEILLET – Alfred Ernout, Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la lingua latine*, Paris: Librairie C. Klincksieck, 1935.
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, red. В. У. Мартынаў; Г. А. Цыхун, 1–12–, Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2008–.
- ESSJČ – *Etymologický slovník slovanských jazyků* 1–5, sud.: František Korečný [et al.], Praha: Academia, 1973–1995.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін.; редкол. О. С. Мельничук (головний редактор) та ін., 1–, Київ: Наукова думка, 1982–.
- Etymologie*, ed. Rüdiger Schmitt, Darmstadt: Wissenschaftliche Gesellschaft, 1977.
- FALK TORP – Hjalmar Falk, Alf Torp, *Wortschatz der germanischen Spracheinheit*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1909 (kaip trečioji Fiko žodyno *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* dalis).
- FASMER TRUBAČIOV – Мах Фасмер, *Этимологический словарь русского языка* 1–4, О. Н. Трубачёв, Москва: Прогресс, 1964–1973.
- FEIST – Sigmund Feist, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, Halle a. S.: M. Niemeyer, 1923.
- FEIST LEHMANN – *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, trečias, Lémáno (Winfred Philipp Lehmann) perdirbtas leidimas, Leiden: E. J. Brill, 1939.
- FEULNER, Anna H., 2006: „Das „Altlitauische etymologische Wörterbuch“ ALEW“, *Navicula litterarum Balticarum*, hrsg. von Stephan Kessler, Christiane Schiller, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 107–118.
- FICK – August Fick, *Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache in ihrem Bestande vor der Völkertrennung*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1868 (tolesnius leidimus žr. VWI).
- FICK VWI – žr. VWI.
- FRAENKEL – Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Göttingen: Carl Winter Universitätserlag, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.
- FRAENKEL, Ernst, 1956: „Zur Distanzmetathese besonders im Litauischen“, *Festschrift für M. Vasmer zum 70. Geburtstag*, Berlin, 151–160.
- FRISK – Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter 1–3, 1954–1972.
- GOLĄB, Zbigniew, 1967: „The Traces of *vřddhi* in Slavic“, *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his seventieth Birthday*, Hague, Paris: Mouton, 770–784.
- GRIEPENTROG, Wolfgang, 1995: *Die Wurzelnomina des Germanischen und ihre Vorgeschichte. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 82)*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- GRIMM – Jacob Grimms *Deutsche Grammatik* 1–4, Göttingen: Dieterichsche Buchh., 1819[1822]–1837.
- HAVLOVÁ ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–15–, red. Eva Havlová [et al.], Praha: Academia, Brno: Tribun EU, 1989–2010–.
- HERMANN, Eduard, 1931: *Lautgesetz und Analogie*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- HJELMSLEV, Louis, 1995: *Kalba*, Vilnius: Baltos lankos.
- HOCK, Wolfgang, 2000: „Balto-Slavisch, Indo-Iranisch, Italo-Keltisch. Kriterien für die Annahme von Sprachgemeinschaften in der Indogermania“, *Aspekte baltistischer Forschung*, hrsg. Jochen D. Range, Essen: Verl. die blaue Eule, 119–145.
- HOFMANN WALDE – Alois Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, red. Johann Baptist Hofmann Heidelberg: Carl Winter, 1938–1956.
- HÜBSCHMANN – Heinrich Hübschmann, *Armenische Grammatik I. Armenische Ethymologie*, Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1895 (= Heinrich Hübschmann, *Armenische Grammatik I. Armenische Ety-*

- mologie*, Hildesheim [et al.]: Olms, 1962).
- HUMBOLDT, Wilhelm von, 1821: *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung*, Berlin: Königliche Akad. d. Wissenschaften.
- HUMBOLDT, Wilhelm von, 1836: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin: Königliche Akad. d. Wissenschaften.
- YOUNG, Steven, 2002: „Lithuanian žiaurùs : žvėris“, *Acta Linguistica Lithuanica* 47, 109–115.
- Ј – *Литовский словарь А. Юшкевича* 1, Санктпетербургъ: Издание отдѣленія Императорской Академіи Наукъ, 1897.
- JAKULIS, Erdvilas, 2004: *Lietuvių kalbos tekėti, teka tipo veiksmažodžiai*, Vilnius: VU leidykla (*Baltistica* 38(1–2), 2003).
- JONES, William, 1788: „The Sanscrit Language“, *Asiatic researches or transactions of the Society instituted in Bengal, for inquiring into the history and antiquities, the arts, sciences, and literature of Asia* 1, Calcutta, 1788.
- KABAŠINSKAITĖ, Birutė, 1998: *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KABAŠINSKAITĖ, Birutė, 2011: „Žodis nebuvėlis iš pirmojo Konstantino Sirvydo žodyno: pawainimas“, *Baltistica* 46(1), 139t.
- KABAŠINSKAITĖ, Birutė, Gert KLINGENSCHMITT, 2004: „Iš lietuvių kalbos žodžių istorijos: I. Lie. gáirė; II. Lie. tóbūlas, tóbūlas“, *Baltistica* 39(1), 77–105.
- KABAŠINSKAITĖ, Birutė, Gert KLINGENSCHMITT, 2006: „Iš lietuvių kalbos žodžių istorijos: 3. kùrmis“, *Baltistica* 41(2), 169–186.
- KABAŠINSKAITĖ, Birutė, Gert KLINGENSCHMITT, 2013: „Dar kartą apie lie. spalvà: kirtis ir etimologija“, *Lietuvių kalba* 7 (www.lietuviukalba.lt).
- KABELKA, Jonas, 1982: *Baltų filologijos įvadas*, Vilnius: Mokslas.
- KARACIEJUS, Juozas, 1994: [rec.] „Algirdas Sabaliauskas, Lietuvių kalbos leksika. Vilnius: Mokslas, 1990“, *Baltistica* 27(2), 100–102.
- KARALIŪNAS, Simas, 1968: „Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 10, 7–187.
- KARALIŪNAS, Simas, 1995: „Lietuvos vardo kilmė“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 55–91.
- KARDELIS, Vytautas, 2003: *Rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai*, Vilnius: VU leidykla.
- KARULIS, Konstantīns, 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1(A–O)–2(P–Ž)*, Rīga: Avots.
- KLINGENSCHMITT, Gert, 2005a: *Aufsätze zur Indogermanistik*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- KLINGENSCHMITT, Gert, 2005b: „Sprachverwandschaft in Europa“, *Gene, Sprachen und ihre Evolution* (Hrsg. Günter Hauska), Regensburg: Universitätsverlag Regensburg, 100–132. (Schriftenreihe der Universität Regensburg, Bd. 29).
- KLINGENSCHMITT, Gert, 2008: „Erbe und Neuerung bei Akzent und Ablaut in der litauischen Morphologie“, *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 2*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 180–215.
- KLOEKHORST – Alvin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill, 2008.
- KLUGE – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1883.
- KLUGE GÖTZE – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von Alfred Götze, ¹¹1934.
- KLUGE MITZKA – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von Walther Mitzka, ¹⁷1957–²¹1975.
- KLUGE SEEBOLD – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von Elmar Seebold, ²²1989–.
- Kratilas*, graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Mantas Adomėnas, Vilnius: Aidai, 1996.
- KROONEN – Guus Kroonen, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden, Boston: Brill, 2012.
- KURŠAITIS – Frydrich Kurschat, *Littauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle: Verlag des Buchhandlung des Waisenhauses, 1883.
- LAUČIŪTĖ – Ю. А. Лаучюте, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1982.
- LEHMANN – Winfred Philipp Lehmann, *Gothic Etymological Dictionary*, Leiden: E. J. Brill, 1986.
- LESKIEN, August, 1884: *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*, Leipzig: S. Hirzel.

- LESKIEN, August, 1891: *Die Bildung der Nomina der Litauischen*, Leipzig: S. Hirzel.
- LEUMANN, Manu, 1977: *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München: C. H. Beck.
- LEWANDOWSKI, Theodor, 1990: *Linguistisches Wörterbuch 3*, Heidelberg; Wiesbaden: Quelle und Meyer.
- Lex – *Lexicon Lithuanicum* (XVII a. vidurio Mažosios Lietuvos rankraštinis vokiečių lietuvių žodynas).
- LIPP, Reiner, 2009: *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indoiranischen. I. Neurekonstruktion, Nuristan-Sprachen, Genese der indoiranischen Retroflexe, Indoarisch von Mitanni*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- LIUKKONEN, Kari, 1999: *Baltisches im Finnischen*, Übersetzung und Vorbereitung zum Druck: Klaas Ph. Ruppel.
- LKA – *Lietuvių kalbos atlasas. 1. Leksika*, vyr. redaktorius Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1977.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, sud. V. Ambrazas ir kt., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- LKG – *Lietuvių kalbos gramatika 1*, vyr. redaktorius Kazys Ulvydas, Vilnius: Mintis, 1965.
- LKT – *Lietuvių kalbos tarmės: chrestomatija*, Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, sudarė E. Grinaveckienė [ir kt.], redagavo: E. Grinaveckienė, K. Morkūnas, Vilnius: Mintis, 1970.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20*, red. Juozas Balčikonis, Vytautas Vitkauskas [ir kt.], Vilnius: Mokslas, Lietuvių kalbos instituto leidykla, 1941–2002.
- LLOYD SPRINGER – Albert L. Lloyd, Rosemarie Lühr, Otto Springer, *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen 1–4*, Göttingen, Zürich: Vandenhoeck und Ruprecht, 1988–2009–.
- MACHEK – Vaclav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia, 1968.
- MAYRHOFER, Manfred, 1956–1980: Mayrhofer: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen 1–4*, Heidelberg: Carl Winter.
- MAYRHOFER, Manfred, 1981: *Nach hundert Jahren. Ferdinand de Saussures Frühwerk und seine Rezeption durch die heutige Indogermanistik*, Heidelberg.
- MAYRHOFER, Manfred, 1991–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen 1–3*, Heidelberg: Carl Winter.
- MAYRHOFER, Manfred, 2012: *Indogermanische Grammatik I (1–2)*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2012.
- MALKIEL, Yakov, 1975: „Etymology and modern linguistics“, *Lingua* 36, 101–120.
- MARTIROSYAN – Hrach K. Martirosyan, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill, 2009.
- MATASOVIĆ – Ranko Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*, Leiden, Boston: Brill, 2009.
- MAŽIULIS – Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas 1–4*, Vilnius: Mokslas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1988–1997.
- MAŽIULIS, Vytautas, 1961: [rec.] „Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Lieferung 1, Heidelberg: C. Winter, 1955“, *Kalbotyra* 3, 243–248.
- MAŽIULIS, Vytautas, 1979: [rec.] „B. Топоров, *Прусский язык. Словарь (А–D)*“, *Baltistica* 15(2), 146–149.
- MAŽIULIS, Vytautas, 1984: [rec.] „V. Urbutis, *Baltų etimologijos etudai*“, *Baltistica* 20(1), 80–82.
- MAŽIULIS, Vytautas, 1994: [rec.] „Manfred Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I*“, *Baltistica* 29(2), 94–95.
- ME – K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca, K. Mühlenbachs lettisch-deutsches Wörterbuch*, red., ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelins, 1–4, Rīga: Lett. Bildungsministerium, 1923–1932.
- MEID KRAHE 1969 – Hans Krahe, *Germanische Sprachwissenschaft. 3. Wortbildungslehre*, bearbeitet von Wolfgang Meid, Berlin New York: Walter de Gruyter, 1969.
- MEIER, Harri, 1986: *Prinzipien der etymologischen Forschung*, Heidelberg: Carl Winter.
- MEIER-BRÜGGER, Michael, 2002: *Indogermanische Sprachwissenschaft*, Berlin, New York: de Gruyter.
- MEILLET, Antoine, 1903: *Introduction a l'étude comparative des langues indo européennes*, Paris: Libr. Hachette.
- MEILLET, Antoine, 1909: *Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Übersetzung von Wilhelm Printz, Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner.

- NEUMANN – Gunter Neumann, Johann Tischler, *Hethitisches etymologisches Glossar* 1–3–, Innsbruck: Inst. für Sprachwiss. der Univ., 1983–1994–.
- OREL – *A Handbook of Germanic Etymology*, by Vladimir Orel, Leiden, Boston: Brill, 2003, 683.
- OTRĘBSKI, Jan, 1932: *Wschodniolitewskie narzecze twereckie, 3. Zapożyczenia słowiańskie*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- OTRĘBSKI, Jan, 1958: *Gramatyka języka litewskiego* 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 326.
- PFEIFER, Wolfgang, 1993: „Bericht über das *Etymologische Wörterbuch des Deutschen*“, *Current trends in West Germanic etymological lexicography: proceedings of the symposium held in Amsterdam 12–13 June 1989*, hrsg. von Rolf H. Bremmer, Jan van den Berg, Leiden: E. J. Brill, 77–116.
- PIETARIS LAGa – Vincas Pietaris, „Lietuviai amžių gūdumose“, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* 2, 1894, 11–12.
- PIETARIS LAGb – Vincas Pietaris, „Lietuviai amžių gūdumose“, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* 6, 1894, 42–44.
- PIETARIS NILa – Vincas Pietaris, „Nauji istoriški laikai“, *Varpas* 9, 1894, 135–137.
- PIETARIS NILb – Vincas Pietaris, „Nauji istoriški laikai“, *Varpas* 11, 1894, 173–175.
- PISANI – В. Пизани, *Этимология*, Москва: Издательство иностранной литературы, 1956 (= Vittore Pisani, *Die Etymologie*, München: Wilhelm Fink Verlag, 1975).
- POKORNY – Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Tübingen, Basel, Bern: A. Francke: 1, 1959 ir 1948 [Lf. 1–13]; 2, [1965–]1969 [Lf. 14–18].
- POTT, August Friedrich, 1833–1836: *Etymologischen Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Littauischen und Gothischen* 1–2, Lemgo: Meyer.
- POTT, August Friedrich, 1859–1876: *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indo-germanischen Sprachen, unter Berücksichtigung ihrer Hauptformen, Sanskrit, Zend-Persisch, Griechisch-Lateinisch, Littauisch-Slavisch, Germanisch und Keltisch*, su paantrašte *Wurzelwörterbuch der indogermanischen Sprachen*, 1–6, Lemgo, Detmold: Meyer.
- POTT, Augustus Fridericus, 1837: *De Borusseo-Lithuanicae tam in Slavicis quam Letticis linguis principatu commentatio*, Halis Saxonum [Halle an der Saale]: in libraria Gebaueria.
- PUHVEL – Jaan Puhvel, *Hittite etymological dictionary* 1–8–, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1984–2011–.
- RASK, Rasmus Christian, 1818: *Undersogelse om det gamle Nordiske eller Islandske*, 1814, Kjöbenhavn: Paa den Gyldendalske Boghandlings Forlag; Trykt hos H. F. Popp.
- RASTORGUJEVA EDELMAN – В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман, *Этимологический словарь иранских языков*, Москва: Восточная литература, I–IV–, 2000–2011–.
- REJZEK – Jiži Rejzek, *Český etymologický slovník*, Voznica: Leda, 2004.
- RIX – Helmut Rix, *Leksikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*, Wiesbaden: L. Reichert, 1998 (Rix² – naujas leidimas, pataisytas H. Rixo ir M. Kümmelio – 2001).
- RUIGYS, Pilypas, 1745: *Betrachtung der Littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, Königsberg: Hartung, 1745 (= Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*; vertė Vytautas Jurgutis ir Kazys Eigminas; parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986; Lituaniaistinė biblioteka 24).
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1958: „Dėl baltų kalbų svogūno pavadinimų kilmės“, *MA darbai* 2(5), 171–177.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1970a: „Dėl lie. *kurklỹs* ‘bizūnas’ kilmės“, *Baltistica* 6(1), 59.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1970b: „Dėl lie. *šūtė* kilmės“, *Baltistica* 6(2), 217.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1979: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslas.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1982: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija 1940–1980 m.*, Vilnius: Mokslas.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- SABALIAUSKAS, Algirdas, 1994: *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1972: *Cours de linguistique générale*, Paris: Payot, 197.

- SAUSSURE, Ferdinand de, 2012: *Baltistikos raštai. Travaux Baltistiques*, parengė Daniel Petit, Bonifacas Stundžia, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- SCHILLER, Christiane, 2006: „Überlegungen zu Geisteswörtern im Lietuvių kalbos žodynas“, *Navicula litterarum balticarum*, Wiesbaden: Harassowitz Verlag, 131–138.
- SCHINDLER, Jochem, 1977: „A Thorny Problem“, *Sprache* 23, 25–35.
- SCHLEGEL, Friedrich, 1808: *Über die Sprache und Weisheit der Inder*, Heidelberg: Mohr und Zimmer.
- SCHLEICHER, August, 1856: *Handbuch der litauischen Sprache: Litauische Grammatik*, Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
- SCHMALSTIEG, William R., 1992: [rec.] „Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas I*“, *Baltistica* 27(1), 70–72.
- SCHMALSTIEG, William R., 1997: [rec.] „Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas II–III*“, *Baltistica* 32(2), 249–256.
- SCHMALSTIEG, William R., 1999: [rec.] „Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas IV*“, *Baltistica* 34(1), 109–115.
- SCHMIDT 1978 – Wilhelm Schmidt, *Deutsche Sprachkunde*, Berlin: Volk und Wissen, 1978.
- SCHRADER – *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde: Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas* 1–2, hrsgg. von Otto Schrader, Alfons Nehring, Berlin, Leipzig: de Gruyter, 1917–1929.
- Schuchardt – *Hugo Schuchardt-Brevier: ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Halle: Niemayer, 1922, 156.
- SCHUSTER-ŠEWC – *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1–5, von Heinz Schuster-Šewc, Bautzen: VEB Domowina-Verlag, 1978–1996.
- SCHUSTER-ŠEWC, Heinz, 1968: „Standort und Problematik der etymologischen Forschung“, *Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik. Linguistische Studien*, Hrsg. Rudolf Růžička, Leipzig: Karl Marx Universität, 223–241.
- SD – Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1642.
- SEEBOLD, Elmar, 1981: *Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache*, München: Beck, 54–60.
- SEEBOLD, Elmar, 1995: „Einführung in die Terminologie“, *Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, VIII–XLI.
- SKARDŽIUS, Pranas, 1931: *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (Tauta ir žodis 7)*, Kaunas: Spindulys, 1931.
- SKARDŽIUS, Pranas, 1939: [rec.] „Jan Otrębski, *Indogermanische Forschungen*, Wilno 1939, 290 psl.“, *Archivum Philologicum* 8, 269–275.
- SKARDŽIUS, Pranas, 1941: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių kalbos institutas.
- SKARDŽIUS, Pranas, 1998: „Etimologinio lietuvių kalbos žodyno problemos“, *Rinktiniai raštai 4. Moksliniai straipsniai ir studijos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 834–841.
- SŁAWSKI SEJP – *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–5, red. Franciszek Sławski, Kraków: Tow. Miłośników Języka Polskiego, 1952–1982.
- SŁAWSKI SP – *Słownik prasłowiański* 1–8, red. Franciszek Sławski, Wrocław: Ossolineum, 1974–2001 [I bandomasis tomas – 1961].
- SMOCZYŃSKI – Wojciech Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007.
- SMOCZYŃSKI, Wojciech, 2001: *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków: Wydaw. Uniw. Jagiellońskiego.
- SMOCZYŃSKI, Wojciech, 2006: *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- SProm – Konstantino Sirvydo pirmasis žodynas spėjama antrašte *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (XVII a. pradžia).
- STANG, Christian, 1966: *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*, Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- STOKES – Whitley Stokes, *Urkeltscher Sprachschatz*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1894 (kaip antroji Ficko žodyno *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* dalis).
- STUNDŽIA, Bonifacas, 2009: „In memoriam. Vytautas Mažiulis“, *Baltistica* 44(1), 164–168.
- SZEMERÉNYI, Oswald J. L., 1999: *Introduction to Indo-European Linguistics. Translated from Einführung in die vergleichende Sprachwis-*

- senschaft 4th edition, 1990 with additional notes and references, Oxford: University Press.
- ŠerengLE – Jonas Užupis-Šerenga, *Lietuvos Eneida arba Lietuvių tautos ineita į atrastąją tėvynę 2*, Seinai, 1914.
- ŠLIŪPAS, Jonas, 1890: *Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai*, Tilžė.
- The Oxford Guide to Etymologie*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- THOMSEN, Vilhelm, 1890: *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litttauisk-lettiske) Sprog*, København: Danske Videnskaberne selskab.
- ТОПОРОВ – Владимир Топоров, *Прусский язык: словарь 1–4*, Москва: Наука, 1975–1984.
- ТОПОРОВ VJ – Владимир Топоров, „О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа“, *Вопросы языкознания* 3, 1960, 47–62.
- TRAUTMANN – Reinhold Trautmann, *Baltisch slavisches Wörterbuch*, Heidelberg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1923.
- TRIER, Jost, 1931: *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg: Carl Winter.
- TRUBAČIOV ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд 1–37–*, О. Н. Трубачёв (1974–2002), А. Ф. Журавлёв (2002–2011), Москва: Наука, 1974–2011–.
- URBUTIS BEE – Vincas Urbutis, *Baltų etimologijos etudai*, Vilnius: Mokslas, 1981.
- URBUTIS BEE 2 – Vincas Urbutis, *Baltų etimologijos etudai 2*, Vilnius: VU leidykla, 2009.
- URBUTIS, Vincas, 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
- URBUTIS, Vincas, 2010: *Knygos apie žodžius*, sud. Daiva Sinkevičiūtė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- URBUTIS, Vincas, 2012: *Bibliografijos rodyklė (1955–2010)*, Vilnius: VU leidykla.
- VAAN – Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden, Boston: Brill, 2008.
- VAIŽGANTAS LLPA – Juozas Tumas, *Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas*, Kaunas, 1924.
- VASMER – Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg: Carl Winter, 1950–1958.
- VENDRYES – Joseph Vendryes, *Lexique étymologique de l'irlandais ancien*, Dublin, Paris: Institute for Advanced Studies, CNRS, 1959–1996.
- VILLANUEVA SVENSSON, Miguel, 2008: [rec.] „Wojciech Smoczyński, *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006“, *Baltistica* 43(1), 115–123.
- VILLANUEVA SVENSSON, Miguel, 2012: *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, mokymo priemonė, Vilnius, 2012 (www.flf.vu.lt/assets/files/villanueva_mokymo_priemone.pdf).
- VIŠTELIS VR – A. J. Vištelis (J. A. W. Lietuwis), *Witoloranda 2*, Poznanis, 1882.
- VITKAUSKAS, Vytautas, 2001: *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai*, Vilnius: Žara.
- VRIES – Jan de Vries, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden: Brill, 1961.
- VWI – August Fick, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht: 1–2, ²1870–1871; 1–4, ³1874–1876; 1–3, ⁴1890–1909.
- WACKERNAGEL, Jacob, Alfred DEBRUNNER, 1957: *Altindische Grammatik 2(2)*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- WALDE POKORNY – Alois Walde, Julius Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Berlin: Walter de Gruyter, 1927–1930.
- WODTKO, Dagmar, Britta Sofie IRSLINGER, Carolin SCHNEIDER, 2008: *Nomina im indogermanischen Lexikon*, Heidelberg: Winter.
- WP – Volfenbiutelio postilė, XVI a. antrosios pusės rankraštis.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 1*, Vilnius: Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 1987: *Lietuvių kalbos istorija 2. Iki pirmųjų raštų*, Vilnius: Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 1990: *Lietuvių kalbos istorija 4. Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 2004: *Istorijos iškraipymai*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- ZINKEVIČIUS, Zigmąs, 2006: *Lituanistikos (baltistikos) mokslas ir pseudomokslas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

LIETUVIŲ KALBOS ŽODŽIŲ ETIMOLOGIJŲ SKAITINIAI

I. Kazimieras Būga²⁴¹

Gimė 1879 metais lapkričio 16 dieną Pažiegės vienkiemyje, Dusetų rajone, gausioje ūkininkų šeimoje. Nemažą dalį jaunystės Būga praleido mokydamasis ir dirbdamas Peterburge. Čia jis susipažino su žmonėmis, padėjusiais jam tapti iškiliu kalbininku: prof. Eduardu Volteriu, Kazimieru Jauniumi, prof. Janu Boduenu de Kurtene (Baudouin de Courtenay) ir kitais. 1905 metais eksternu išlaikęs abiturus egzaminus, įstojo į Peterburgo universitetą. Jį baigė 1912 metais, gavo pirmojo laipsnio diplomą ir buvo paliktas Jano Bodueno de Kurtene vadovaujamoje Lyginamosios kalbotyros katedroje rengtis profesūrai. 1914 metais Būga išvyko gilinti studijų į Karaliaučiaus universitetą pas Adalbertą Becenbergerį (Bezenberger). Becenbergerį apstulbino Būgos lingvistinė erudicija, jo baltistikos žinių gausumas. 1916 metais išlaikęs magistro egzaminus, jis buvo paskirtas Peterburgo universiteto privatdocentu. Vėliau dirbo profesoriumi Permės, Tomsko, o nuo 1922-ųjų – Lietuvos universitete. Būga ne tik rašė mokslo darbus, bet ir daug padėdavo ne vienam iškiliam užsienio lingvistui – Rainholdui Trautmanui, Jurgiui Geruliui, Francui Špechtui, Ernstui Zitigui, Antuanui Mejė, Maksui Nydermanui. Būga ir jo skaitomos paskaitos Kauno universitete traukė į Lietuvą žymius Europos kalbininkus. 1924 metais Aukštadvaryje rinkdamas medžiagą savo rengiamam *Lietuvių kalbos žodynui* – darbui, į kurį jis įdėjo visą savo sielą ir kuriam atidavė visas jėgas – Būga persišaldė, susirgo ir gruodžio 2 dieną mirė.

²⁴¹ Parengta pagal Zigmo Zinkevičiaus ir Jono Kabelkos įvadinį straipsnį „Kazimieras Būga“ (Būga 1, 13–100) ir LKE 113t.

1. Óras, mēdžias, laūkas Būga 2, 256–257.

Oras „Luft, das Freie“ : lot. *aura* 66. Persson'as mūsų *óra* veda iš prolytės **āuras*, su kuo norėtų sutikti ir Hirtas, bet jis mano, kad *óras* būsiąs dar nenustojęs téisės būti lyginamu ir su skr. žodžiu *ārād* „von ferne, aus der Ferne“.

Oras (ryt. *orañ* „laukan“, *oriē* „lauke“, la. *ārā* „draussen, im Freien“) senovės lietuviui dar neturi šiandieninės žodžių „Luft“, „Wetter“, „воздух“, „погода“ reikšmės. Senovėje *óru* vadinta „arimas“¹, „artas“ laukas, „Ackerland“, „пахотное“ поле. *Oro* su *orē* (nom. sing. *ōrē* „arimas, Pflügen“ Ds, Kv, Slnt ir *orē* SN)² nieku būdu negalime atskirti nuo veiksmazodžio *ariū*, *ariaū* (ir *óriau* Tverečius), *árti* = la. *arī* „pflügen, пахать“ Aist. stud. I 97, 207.

Latvių dainose *óro* dar ir šiandie tebėsarina „ariamą“ lauko, „Ackerland“: Kas man deva *āra* zemi sila zemes arājam BW 11218 „kas man devė (davė) *óro* (artą, dirtą) žemę šilo žemės artoju“; Pulkiem auga purva bērzi, reti vien *āra* bērzi BW 14247,3 „pulkais augo purvo (raīstų) beržai, reti (augo) vien tik *oro* (ariamās žemēs) beržai“; *āruos* māsa uzaugusi, aizved pura maliñā; *āruos* austas villainītes plūkāj purva žagariñi BW 22347 „*oruose* (arimuose, ariamuose laukuose) sesuo užaugusi, nuveda (jā) purvo pakraštēlin; *oruose* austas vilnonēles plūnkia (drasko) purvo žagarēliai“; Neduod, dievs, taut *āriñu* brāl'u *āres* maliñā BW 10388,1 var. „tene-

¹ *Arimas* der gepflügte Acker R I 7: Išvayk žąsiokus iš *arimo*. Nuėjo per *arimus*.

² *Orē* das Pflügen M I 11, Pflügen *ōrē* R II 278, Da dñenai (liko) *orēs* Austrauckinėj Ds, wadinusis... gļobiejó gywoliū, *ōrēs* ir jawū D⁵ 94₂₁.

2. Grābas, kařstas, rakřtīs

Būga 2, 192–195. 2.

duoda dievas tautų *orelių (ariamų laukų) brolių *orės (ariato lauko) pakraštėlyje“.

Taigi, *óras* senovės lietuviui yra „arimas“, „ariamias“ laukas, o *laũkas* „Feld, поле“ — girios arba medžio¹ „laukymė“² : *laũkas* = la. *lāuks* adj. „turįs kaktoje šviesią žvaigždę, mit einer Blesse versehen“.

Senovės *aklojo*³ medžio gyventojui girios progumà „Lichtung, lenk. *biel*“ iš tikrųjų turėjo būti *laukù*, t. y. girios *aklumòs* „šviesuma“ arba „báltuma“ (lenk. *biel* „laukymė, proguma, прогалина“ : *biały* „baltas“) : gr. *λευκός* „licht, weiss, klar“, lot. *lūx* „Licht“, got. *lauhatjan* „leuchten, blitzen“, skr. *roká-* „Licht, Helle“, *loká-* „freier Raum“, sl. *lučb* „spindulys“, *lučina* „žiburys“, pr. *lauxnos* „žvaigždės“ (av. *raoxšna-* „šviesus“).

Girios arba medžio „ariamą“ lauką „próšvaikštę, Lichtung, biel“ senovės lietuvių pramena *óru*. „Diriamajai“ žemei jie duoda *dīrvos* vardą.

Senosios Lietuvos *mėdžias*⁴ „giria“ sudaro „sieną“, „Grenze“ (rus. *межа*, l. *miedza*) tarp lietuvių ir slavėnų sodybų, augdamas jų tarpe (in der *Mitte*), jų viduryje, būdamas jiems vidurinis, t. y. lot. *medius*, gr. *μέσος*, skr. *mádhya-*, got. *midjis*, sva. *mitti* „der mittlere, средний, vidurinis“.

Reikšmės kaitaliojimos *mėdžias* „giria, Wald“ || sl. *medja* „siena, Grenze“ || lot. *medius* „vidurinis, der mittlere“ atsikartoja ir kitoje žodžių giminėje, būtent: s. isl. *viðr*, sva. *witu*, air. *fid* „giria; medis“ || lie. *vidùs*, *vidurỹs* „Mitte“⁵.

¹ *Medžias* „Wald, las“ Valkininkas, Dieveniškis, Lazūnai.

² Kvėdarnos parakvijos žemaičiams *laukymė* yra „proguma“, „biel = medžių retuma girioje, aikštė“, „Lichtung im Walde“, „próšvaikštė“ (Leipalingio par.).

³ *Aklas* medžias „gūchoj lies“ Valkininkas.

⁴ Prūsiškai *median*, latviškai *mežs* „giria, Wald“.

⁵ Čia pridera ir lot. *di-vido* „atskiriui, atskiedžiu“, *viduus* „atskirtas, kuriam atimta“, skr. *vidhurd-* „atskirtas, attokus“, lot. *vidua* „našlė, Wittwe“.

Numirėlių laidojamąją skryniją (lenk. *trumna*, vok. *Sarg*) bendru vardu vadina lietuviai (*grābas*, dg. *grabaĩ*) ir artimiausieji jų kaimynai gudai (*hrob* Илѣйн Матер. II 603) ir rusai (*гроб*). Kiti slavėnai (lenkai, čekai, slovencai, sirbai ir bulgarai) žodžiu *grobъ* vadina ne numirėliams laidoti skryniją, bet kapo duobę „могила“. Kapo „duobės“ reikšme mūsų žodį pažįsta ir germanai: sen. vok. aug. *grab* n. „Grab“, sen. isl. *grǫf* f. „Grube, Grab“.

Slavėnų ir germanų kapo duobės vardas **ghrobho-* kilęs yra iš šaknies *ghrebh-* „kasti, rakti“, iš kurios indoeuropiečiai turi pasidarę nemaža žodžių, pvz.: sl. *grebq* (ukr. *hrebú*, l. *grzebę*) „kratzen, scharren, graben“, *po-grebъ* „pogrzeb, погреб, Begräbnis, Keller“, sen. šved. *graeva* „graben“ (ide. *ghrebh-*), la. *grebju*, *grebt* „schräpen, aushöhlen; eingraben mit einem Grabstichel“, got., sen. vok. aug. *graban* „graben“ (ide. *ghrobh-*), got. *grōba*, sen. vok. aug. *gruoba* „Grube“, sen. isl. *gráefr* „zu begraben“ (ide. *ghrēbh-*), lie. *grėbiu*, *grėbti* „la. (sienu) kast“.

Kalbininkų¹ nuomone, mūsų *grābas*² esąs slaviškos (gudiškos) kilmės žodis. Del garsų *grābas* galėtų būti ir lietuviškas žodis. Jei jis svetimas, tai tik ne del garsų, bet del ko kita.

„Grabo“ vardai dažniausiai esti skolytiniai. Latvių *zārks*, sen. vok. žem. *sark* „Sarg“, sen. prancūzų *sarcou*, lotynų *sarcophagus*

¹ A. Brückner Litu-slav. Studien I 84, O. Schrader Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde 706, K. Būga Известия XVII, 1 31.

² *Grabq* jau pažįsta pirmieji mūsų raštai: 1547 m. Kat. 29₂₂ (*grabapi*), 1549 m. „Te Deum laudamus“ 12 (ischgi *graba*), 1579 m. Vil. 178₄ (*grabas*) ir kiti.

(vulgar. **sarcus*) eina iš vieno šaltinio, būtent — graikų žodžio *σαρκοφάγος*. Iš graikų gauna „grabo“ vardą pirma lotynai. Paskui iš jų tas žodis patenka lotynų ainiams — romaniškosioms kalboms. Iš pastarųjų **sarcus* atsiduria Germanijoje, iš kur XII amžiuje atkeliauja Latvių žemėn. Antras skolytinis „grabo“ vardas bus mūsų *trūnā,-ōs, trūnā* (Léipalingis)¹. Jos tėviškę randame Lenkų žemėje, kurioje *grabas* vadinamas yra *truna, trumna*. Tuodu lietuvių ir lenkų kalbos žodžiu būti bendru negali, nes slavėnų garsui *u* bendrinuose žodžiuose turi lietuvių kalboje atliepti dvibalsis *au*, o ne *u*, plg. sl. *suxъ* = *saūsas*, sl. *drugъ* = *draūgas*, sl. *junъ* = *jáunas*, sl. *lupiti* = *laupyti*.

Slavėnai vardu *grobъ*, kaip ir germanai (*grab*), paprastai vadina kapo duobę „могила, Grab“. Net ir rusų kalboje, kurioje šandie žodis *гроб* reiškia laidojamąjį numirėlių skrynį, seniau jis dar tebereiškė kapo duobę.

Pamatinė žodžio *grobъ* reikšmė „duobė“, „Grube“ iš visų slavėnų vicnoje tikrai rusų kalboje nebeiškilo neapkitusi, nes ji įgavo mūsų *grabo* „Sarg“ reikšmę. Sunku įtikėti, kad ta pati reikšmės išrutula būtų apsireiškusi ir lietuvių kalboje saváime be rusų (gudų) įtakos. Kad žodis *grābas* būtų pažįstamas dar ir senąja savo reikšme (duobė, Grube, Grab) bent vicnoje aisčių giminės kalboje, tai dar tuomet galima būtų manyti *grabą* esant lietuviškos kilmės žodžiu. Kadangi nei lietuvių, nei latvių kalboje *grābas* nebereiškia „duobės“, tai negali būti ir kalbos apie jo lietuviškumą. Be to, kultūros istorija aiškiai rodo, kad indoeuropiečių láidota numirėliai ne grabuose, t. y. nei tam tikrose iš lentų sukaltose skryniose, nei vicno medžio loviuose arba eldijose (gr. *μονόξυλον* „однодеревка“). Latvių dainos dar atmena tuos laikus, kuomet numirėliai laidota „vicno medžio“ loviuose: iegulās māmuliņa *vicna kuoka namiņā* BW 27420 „atsigulė motynėlė vicno medžio namelyje“.

Taigi, pasirodo, *grābo* esama slaviškos kilmės žodžio ne del garsų atliepimo, bet del kultūros istorijos liudijimo. Garsai *grabui* būti lietuvišku žodžiu niekiek neklįva.

„Grab“ vicnoje šandie rašomojoje kalboje tėra vartojamas tikrai *kařstas*, dg. *kařstai*. Šitas žodis paimtas yra iš 1599 m. Daukšos Postilės, kurioje skaitome: arti búwo *kářstas* DPó 239₁₇, ágosp' *kářsto* 239₁₈, iřbėie iz *kářstų* 238₁₈, gulėjo pałáidotas *kařsté* 264₁₅, *kařsté* padėtas 265₃₅, priėio, palitėio *kářsto*, iaunikáitį atgále DP 334₁₄ (= numírusi iřneře... ir priėies palitėios *grābo* 333₄₆), Jėsus palitėio *kářstą* DP 336₂₄, gerklė ių yra *kařstų* 394₃₄ (instr. sing.).

¹ Stov bažnyčio *trūnelė* J³ 1215,17.

Kitą kartą *kařstą* ař (Aist. stud. I 139, RFV LXVI 238) ir J. Endzelynas (Славяно-балтийские этюды. Харьков 1911 p. 30) gretinome su latvišku skrynios ir grabo vardu *šķiřsts* „сундук, гроб, Kasten, Kiste, Lade; Sarg“ U, BW 7059, 16791 = la. ryt. *szkiersts* „truna“ Kurmin 220, „grób, tumulus“ 36, manydamu tuodu žodžiu esant aistišku. Šandie to daryti nebegalime.

Ir Daukšos *kařstas*, ir latvių *šķiřsts* nėra aisčių prokalbės turtas. Abudu žodžiu yra skolytinu. Lietuviai *kařstą* bus gavę iš kriėvų (кривичи, гудай) žemės, o latviai savąjį *šķiřstą* — iš lýbių arba ėstų (igáunių) žemės.

Baltijos pajūrio suomiai skrynį ir grabą vadina vardu *kirstu* (suom.): lyb. *kirst* „grosse Kiste, Kasten“, est. *kirst* „Kasten, Sarg“ (Thomsen Berör. 280).

Lýbių ir ėstų kalbos žodis *kirst* latviškai iš prádžių turėjo būti tariamas **kirsts*, kuris paskui, gavęs priedo *s* (И. Эндзелин Подвижное в латышском языке. Известия 1912 г. том XVII,4 127—132), pavirto lytim *šķirsts*.

Kad iš *ķ-* latvių kalboje atsiranda *šķ-*, gali rodyti šie skolytiniai žodžiai: 1) *šķute* = *ķute* „lydimas deginimas dirvai“ = est. *ķutis* „deginimas“, suom. *kyteä* „degti be liepsnos“ (Thomsen Berör. 281, 84), 2) *šķēde* = *ķēde* = vok. žem. *kede* „Kette, цепь“, 3) *šķesteris* = *ķesteris* = vok. žem. *köster* „zakrastijonas“, 4) ūdens *šķērši* = *ķersu* „Brunnenkresse, nasturtium officinale“ (Ulmann und Brasche Deutsch-lett. Wb. 161) = vok. žem. (mnd.) *kerse* (ndl. *kers*, sen. angl. *caerse* „Kresse“) „lepidium sativum“.

Suomių žodis *kirstu* „skrynį“, patekęs rusų kalbon, pavirto lytimis *korsta* „гроб“ (senovėje) ir *kersta* (dabar Archang. губ.) „могила“ (J. Kalima Die Ostseefinn. Lehnwörter im Russischen. Helsingfors 1915 S. 113). Rusų *korsta*, greta su kuria galėjo būti ir paralelė lytis **korctъ*, lietuvių kalboje pavirto *kařstū*. Vadinas, mūsų *kařstas* yra suomiškos kilmės žodis, patekūsis Lietuvon per rusus.

Pasirodo, kad lietuvių senovėje neturėta savo vardo skryniai arba loviui, kuriame pakasama arba laidojama numirėlis. Vardai *trūnā, grābas, kařstas* ir latvių *zāřks* bei *šķiřsts* visi yra skolytiniai, ne aistiški žodžiai. Tatai rodo lietuvius bei latvius senovėje laidojus numirėlius be grābo.

Numirėlių deginimo gadynėje grābas buvo visai nereikalingas daiktas, todėl ir negalėjo jam tuomet gimti vardas. Kad lietuvių senovėje deginta lavónai, be ne rodo tik kai kurių rytiečių „řermenų“

3. Gātvė

Būga 2, 136–138.

vardas *pakrāvai* Ds „похороны, pogrzeb“ ir *pakravà*; kilm. *pakrāv*: kay *pakrāvōi* je giedōjo O¹ 113? Lavóno, pirma jam *nepakrāvus* láužo, negalima buvo sudeginti.

Taigi, *pakravà* arba (dg., plur. tantum) *pakrāvai* senų senovėje galėjo reikšti laužo *pakrovimą* po lavónu jam sudeginti.

Kur senovėje lavonų nedegino, ten juos tiesiog kasė į duobę be jokios skrynios arba lovio. Taip būta ir Lietuvoje, ką pirštu prikišamai rodo Vilniaus apylinkės grabo vardas *rakštis,-iēs* (Gervėčiai) „trumna, гроб“ = *Rakštis* „grób. Sepulchrum, monumentum, tumulus, bustum, sarcophagus“ SzD 65, „truna. Sarcophagus, loculus“ 373, Užrašas *rakštinis*, raštas unt *rakšties*, unt grabo „nagrobek. Epitaphium“ 163.

Rakštiēs pamatinė reikšmė yra buvusi ta pati, kaip ir rusų žodžio *гроб*, t. y. „duobė“, „Grube“, „Grab“. *Rakštis* yra tai „išrakta“ duobė: *rankū* (ir Kv: *rakū* iš **rakiū*), *rakaū* (ir Kv: *rakiū*), *rakti* „ковырять, колоть“ = la. *rūoku, raku, rakt* „kasti, копать, graben“, aku *rakt(i)* „šulinį kasti“ BW 21693.

Abidvi *rakšti* – ir „kapo duobė“ (SzD), „grabas“ (Gervėčiai, SzD), ir „pašinas, заноза“ (Ds, Joniškis, Ušpaliai)¹ – yra vienas ir tas pats žodis, kilusis iš pamatinės reikšmės *rakti*, t. y. „durti“, „kasti“, „graben“.

¹ Abidvi *rakšti* pažinta ir Širvydo: *Rakštis* „tarn. Aculeus spini, spina“ SzD 368, „trzaska w cieie. Surculus corpori infixus, stirps“ 373, Ausiu *rakstete* „uszka. Auriscalpium, auricularium“ 387. Be dviejų *rakščių*, iš veiksmazodžio *rakti* turime pasidarę dar žodį *raktas* „klucz, Schlüssel“. Del *rakšties* ir *rakimo* esmi jau rašęs žurnale RFV LXV 305, LXVI 248 ir Известия XVII, l 34.

Šių dienų rašomojoje kalboje *gātvė* atstoja gudiškos kilmės žodį *ūlyčia*, arba kai kur (Dusetos) – lenkiškos kilmės žodį *ūlyčia* (vienaskaitos kilmininkas *ūlyčios*). Pirmasis į raštus *gatvę* įvedė Daukantas.

Gātvė man pažįstama ben iš kelių šaktinių, iš kurių pavyzdžiui duodu kelis posakius:

Gātvė, *ēs* f. eine Trift, Viehtrift. Vgl. Gėtis. *Gātwis*, *wēs* f. dass. N 241, Mógapilie buo *gatwe* arba ulicze... Prusū *gatwī* wadinos D⁶ 223, ulyczia arba *gatvé* Dauk. Liet. ist. I 30, *gatvé* II 215, per girriū kalnus *gatwēs* praskinę D¹⁰ 208, nu gasū ir *gatwiū* arba ulicziū Dauk. Apiniū aug. VII, pawiedumą *gatwēs* Dauk. Ape sodnus 102, *Gātwi* – kuī bandà vāroma (Gargždai), Genesys prieš vieno būto, *gātvė* – sodoje (kun. K. Macius), *gātve* ulica (Bukvars žemaitiškai – rusiškas... par Jona Krečinski. Kovna 1865 p. 29).

Daukanto vienaskaitos vardininkas (nom. sing.) *gatwe* ir kilmininkas (gen. sing.) *gatwēs* rodo kirtį buvus ant *a*, t. y. *gātvė*. Jei kirtis būtų buvęs ant *-ė*, tuomet Daukantas būtų parašęs **gatwie*, *gatwies*, nes jo šnekoje, kaip ir visoje žemaičių tarmėje, kirčiuotasis žodžio galo *ė* virsta dvibalsiu *ie*, kas matyti iš šių pavyzdžių, paimtų iš Daukanto rašto, vardu „Žodrodys“ (priedas prie „Epitome Historiae Sacrae. Auctore C. F. Lhomond. Petropili 1838): *įszkilmie* apparatus 4, pompa 30, *ūsnie* carduus 7, *garbie* fama 16, gloria 18, laus 23, *duktie* filia 17, *gimīnie* gens 18, *laubsie* laus 23, *iklonie* palus 28, *taurie* scyphus 36, *draugie* socia 37, *platmie* spatium 37, *žwaisdie* stella 37, *bergždinie* vacca 40. Žodžio galo *-ė*, kurs negauna kirčio, Daukantas rašo *-e*: *ūpe* amnis 4, *pīle* arx 5, oppidum 28, urbs 42, *drobe* bysinus 6, *puse* dimidius 13, *žiame* solum 37, terra 39, *lape* vulpes 42, *karwe* vacca 40, *sage* toga 39.

Taigi, žodis *gātvė* reikia tarti su kirčiu ant *a*. Žodis *gātvė* pridera kirčio atžvilgiu prie to žodžių būrio, kaip ir *lāpė*, *pūšė*, *žēmė*, *krāmė*, *dróbė*, *saulė*, *ūpė*, *kārvė*, *gėrvė*, *mėilė*, *tėisė*, *lāimė*, *ėglė*, *mėnkė* (tokia žuvis), *lėnkė* (dauba), *liņgė* (toks paukštis), *kėrpė* ir kt.

Kun. Jazdausko, Maciaus ir Neselmano liudijimu, *gātvēs* seniau būta „varyklos“, „užtvoro galvijams ginti ganyklon“. Ūlyčios „Gasse, Stadt- oder Dorfstrasse“ reikšmę gatvei pirmasis suteikė Daukantas.

Latvių kalboje mūsiškei *gatvei* atliepia *garve* (Rakstu krājums XIV 52) ir *garva* U „der Weg zwischen zwei Zäunen; das Fahrwasser; der Durchgang; die Allee“: *gatuwīte* „gatvė = varykla“ BW 13952 ir *gate* U „der Weg zwischen zwei Zäunen in W(est) Livl.“. Lietuvių–latvių *gatvė* ir latvių *garva*, *gatuw(īt)e* ir *gate* sunku atskirti nuo germanų prokalbės žodžio *gatwōn* f. „Gasse“ (Fick Vergl. Wb. der idg. Spr. III⁴ 123, Feist Etym. Wb. der got. Spr.² 150), iš kurio kilę yra gotų *gatwō* „Gasse“, sen. šiaurės germ. (altnordisch, altisländisch) *gata* (iš čia suomių *katu* „Gasse“) „Weg zwischen zwei Zäunen, Pfad, Gasse“, vok. žemaičių (mnd.) *gate* „Gasse, Strasse“, sen. vok. augštaičių (ahd.) *gazza*, iš kur šiandieninė vokiečių kalbos lytis *Gasse*¹.

Garsų atliepimo dėsniai rodo, kad mūsų *gātvė* kilimo turi būti svetima. Savosios kilmės žodžiuose gotų dantinių priebalsį *t*, kuriam vokiečių (neuhochdeutsch) kalboje atliepia *z* arba *s*, lietuvių ir latvių kalboje visuomet atstoja priebalsis *d*, pvz., got. *taihun* (*ai = e*) = sva. (ahd.) *zehan* „zahn“ || lie. *dešimtīs* „decem“; got. *twai* = sva. *zwei* || lie. *dū*, *dvī* „duo“; got. *hairtō* (*ai = e*) = sva. *herza* „Herz“ || lie. *širdīs* „cor, cordis“; got. *iton* = sva. *ezzan* „essen“ = lie. *ėdu* „edo“; got. *sitan* = sva. *sizzen* „sitzen“, got. *satjan* = sva. *sezzen* „setzen“ || lie. *sėdžiu* „sedeo“; got. *wait* = sva. *weiz* „ich weiss“ || pr. *waidimai* „wir wissen“, lie. *iš-výdau*, *vėidas*.

Taigi, kad *gātvė* būtų savas žodis, tai jis šandie būtų tariamas **gadvē*. Visą turgų, vadinasi, gadina nelemtasis priebalsis *t*!

Gātvė yra mūsų darbo žodis iš senesnės lyties *garva*, išlikusios latvių kalboje. Naujoji lytis *gātvė* taip santykiuoja su senesneja *garva*, kaip kad santykiuoja *liepė* (Marcinkónys, Tverėčius) su *лепа* „липа“, *kārvė* su sl. *korvā* (rus. *корова*, l. *krowa*, sen. bulg. *кравa*), *meigė* su *mergà*, *dainė* su *dainà*, *rópė* su lot. *rāpa*, prūsų *laxde*, *sarke* su lie. *lazdà*, *šárka* ir kt.

Garva gali būti paskolyta iš gotų (*gatwō*) arba iš šiaurės germānų kalbos, kuomet pastarųjų kalboje lytis *gatwō* nebuvo dar pavirtusi lytim *gata*. Žodžio geografija (: *gātvė* pažįstama šiaurės vakarų

Žemaičiuose ir Kurše) rodo, kad lietuviniškai *gatvė* bus gavę per latvius iš senovės šiaurės germanų (švedų) kalbos. *Gātvės* vartojimo teritorija rodo to žodžio tėvynės reikiant ieškoti į šiaurę, o ne į pietus nuo žemaičių, nes pietinėje Prūsų Lietuvoje (R, M, K)¹ *gatvė* nepažįstama.

Latviai žodį *gate* bus gavę iš vokiečių žemaičių (mnd.) kalbos, kurioje buvo tariama irgi *gate* „Gasse“. La. *gatuwe* yra sulatvėjusi *gatve*, plg. la. *maluwe* BW 6941, 7990, 13439, 18362 „máltuvė“, *jaunuwe* BW 19423, 23371 „sūnaus žmona“, *rauduwe* BW 25957, 1; 28399 „laukinė antis“.

Lietuvinkų, pasirodo, neturima savo vardo sąvokai „улица“, „Gasse“, „Strasse“. Latviai „Gasse“, „Strasse“ vadina žodžiu *iela*, kilusiu iš veiksmažodžio *iet* „eiti“. Su ta pačia priesaga ir iš tos pačios šaknies, kaip ir latvių *iela*, turi pasidarę žemaičiai sau žodį *eilà* „ряд, Reihe, eilė“ (Dauk., Val., П, Būgos Aist. stud. I 81). Latvių *iela* „Gasse, Strasse“ reiškia ištisą namų *eilą* „eilę“.

Ūlyčios vietoje rašomoji kalba, man rodos, gali drąsiai vartoti *garvė*. Svetimės kilmės žodžių mums nereiktų labai bijoti. Kiekviena kalba turi nemąža svetimybių, ne tik tai mūsų. Visų svetimybių, kad ir kažin kaip norėtumėm, neišvengsime. Kad kilimo ir nelietuviški mūsų žodžiai *pinigas*, *kūnigas*, *šálmás*, *šárvas*, *alūs*, *mídus*, vargu mes juos beišjosime iš kalbos.

Gātvė mūsų visuomenei labiau patiks nei *ūlyčia*, nes pirmoji neprimins jai nė vieno vienodai tariamo žodžio iš kaimynų kalbos. Vokiečių *Gasse*, kad ir tos pačios kilmės žodis kaip ir mūsų *gātvė*, būdama dėl savo garsų gerokai nutolusi nuo mūsiškio žodžio, mūsų smageninėje nebegretinama su *garvė*. Slavėnų *ulica*, būdama beveik visais savo garsais tolygi mūsų *ūlyčiai*, neleidžia mūsų šviesuomenei, vengiančiai slaviškos kilmės žodžių ir mokančiai slaviškai kalbėti, palikti kalboje ir raštuose žodžio *ūlyčia*. *Krāsos* mūsų šviesuomenė nebijo, nes ji nejaucia esant tą žodį senovės lenkų (XVI, XVII amžiaus) žodžiu *kresa*, tuo tarpu kad *pačta(s)* jai yra vengtinas, nes tasai žodis dar primena gerai mums pažįstamą rusų ir lenkų žodį *pošta* „Post“.

Taigi, *gātvė*, ir nelietuviškos kilmės būdama, gali drąsiai palikti rašomojoje kalboje.

¹ aš ėjau... per Danckos miestą akmenių *gatve* Kl^v 114 (Nr. 226, Vilkyškių par.). Čia *gatvė*, man rodos, atsirado dainų rinkėjo priežastim. Originale turėjo būti *gasas* arba *ūlyčia*. *Gatvė* čia bus įvesta dainų rinkėjo iš rašomosios kalbos.

II. Vincas Urbutis²⁴²

Gimė 1929 metų vasario 26 dieną Petraičiuose, Mažeikių rajone. 1951 metais jis baigė Vilniaus universitetą (lituanistikos studijas). Po studijų liko dirbti universitete (Lietuvių kalbos, vėliau Baltų filologijos katedroje) ir dirbo ten iki 1994 metų. 1974 metais Urbutis tapo profesoriumi (habilitacinis darbas buvo skirtas dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių darybai). Kaip kompetentingas baltistas jis buvo įtrauktas į žurnalo *Baltistica* redaktorių kolegiją, kuriai priklauso iki šiol. Nuo 1987 iki 2005 metų Urbutis buvo šio mokslo leidinio redaktoriaus pavaduotojas. Urbutis garsėja kaip žymiausias lietuvių kalbos etimologijos, žodžių darybos, lietuvių ir latvių žodynų tyrėjas.

1. *Žėberklas*

Baltistica 3(1), 1967, 87–95.

Lie *žėberklas* „žuvų (paprastai lydekų) duriamasis, smaigomasis įrankis (žuvaujant)“ kartu su svarbesniais savo variantais (*žibėrklas*, *žubėrklas* ir kt.), paimtais dažniausiai iš žodynų, yra, tiesa, įtrauktas į E. Frenkelio „Lietuvių kalbos etimologijos žodyną“¹, tačiau ribojimasis pastaba „Etimologie unklar“ rodo, kad šio plačiai žinomo lietuvių kalbos žodžio kilmės mįslė tebėra neįminta.

Pirmiausia reikėtų arčiau susipažinti su visais esamais rūpimo pavadinimo variantais ir iš jų paplitimo dabartinėse tarmėse bei senuosiuose raštuose pamėginti nustatyti jų istorinius tarpusavio santykius ir kartu išskirti, jeigu tai įmanoma, pirminį, mažiausiai pakitusį variantą.

Iš Vilniaus universiteto lituanistikos specialybės studentų pateiktos informacijos ir LKŽ kartotekos matyti, kad dabartinėse tarmėse plačiausiai yra išsigalėję variantai, turintys po *ž-* balsį *e*. Dažniausias iš jų yra *žėberklas* (dg. vard. *žėberklai*): Smilgėliai (į šiaurės vakarus nuo Biržų), Saločiai, Linkuvà, Rōkiškis, Šiauliai, Radviliškis, Panevėžys, Užpaliai, Pociūnėliai, Krekenavà, Utenà, Liūkmenys, Daugėliškis, Dėltuva, Bagaslaviškis, Gėlvonai, Palōmenė, Žilinaĩ; tad visai teisėtai šis variantas laikomas bendrinės kalbos normine lytimi. Užnemunėje dažniausiai vartojamas tvirtagalės priegaidės variantas *žėbeřklas* (*žėbeřklai*, *žėberklūs*): Lukšiai, Griškabūdis, Pilviškiai, Skriaudžiai, Įšlaužas, Sasnavà, Gudėliai, Liudvinavas,

¹ Fraenkel LEW 1315 (s. v. *žibėrklas*).

²⁴² Pagal Bonifacas Stundžia, „Ištikimybė baltų kalbų žodžiams ir žodynams: profesorius Vincas Urbutis“, *Urbutis 2012*, 7–12.

Krosnà, Siřnas. Vakarų dzūkai kai kur kirčiuoja pirmąjį skiemenį: *žėberklas* (*žėberklai*, *žėberklus*) Daūgai, Valkiniņkai. Vietomis išsigalėję daugiskaitiniai daiktavardžiai: *žėberklai* Užpaliai, Sudeikiai, Ceikiniai, *žėberklai* (-ūs) Punià, Ālovė, Siřnas, *žėberklai* (*žėberklus*) Žasliai. Kito kamiengalio yra *žėberkla* Mūsinkai (lygiai tokį variantą J. Elisonas APH III 155 nurodo iš Griņkiškio), *žėberklė* (pastov. kirč.) Adūtiškis. Prie variantų su *že-* skirtinos ir vakarų dzūkų pietinės dalies lytys su *ža-*, taip tariamos dėl ten veikiančios depalatalizacijos: *žėbeřklas* (*žėberklai*, *žėberklūs*) Seirįjai, *žėberklas* Kučiūnai, *žėberklai* (-ūs) Lazdįjai, Lėipalingis, *žėberklai* (*žėberklus*) Marcinkōnys. Užrašymai *žėbārklas* Kūpiškis (su dadininkų *a* iš *e*), *žėberkolos* Meškūičiai (su įterptiniu *o*, atsiradusiu dėl galūnės trumpinimo) taip pat nerodo ten esant kokias atskiras lytis – iš jų atstatytinas jau minėtas įprasčiausias variantas *žėberklas*.

Variantai su *e* (po *ž-*), pasklidę bemaž po visus aukštaičius, išsiskiriant plotą užima tikrai pietuose. Rytų aukštaičiai (tiksliau – rytiečiai ir šiauriniai rytų dzūkai) tarpais vartoja kitus variantus (vienus pačius ar pramaisomis su variantais, turinčiais *e*). Labiau yra paplitę bei iš daugiau vietų žinomi variantai su *i*: *žibėrklas* (*žibėrklai*): Biržai, Papilys, Linkuvà, Rōkiškis, Alizavà, Kūpiškis, Aviliai, Svėdasai, Užpaliai, Rimšė, Kazitiškis, Vadōkliai, Taujėnai, Alantà, Dėltuva, Švenčionys (10 km į šiaurę); *žibėrklai* Antāzavė, Dūsetos, Užpaliai, Sudeikiai, Taurāgnai, Daugėliškis (6 km į šiaurę), Ignalinà, Saldūtiškis, Žemaitkiemis, Molėtai, Žėlva; *žibėrkla* Duōkiškis (link Kamajū), Kiaukliai; *žibėrklės* (-iū) Mielagėnai, Ceikiniai (į vakarus).

Maždaug toje pačioje rytų aukštaičių zonoje, tikrai gerokai šiauriau (rytiečių puntininkų šiaurinėje dalyje), yra išsidėsiusios varianto *žubėrklas* (*žubėrklai*) vartojimo vietos: Biržai, Rōkiškis (10 km į šiaurę), Vabalniņkas, Panemunėlis, Sālos, Kařsakiškis; Panemunis, Kuprėliškis, Kūpiškis, Palėvenė (pastarosiose keturiose vietose – su tarminiu *ar* < *er*). Vienur kitur rytų aukštaičiuose pažįstami variantai su tuo pačiu balsiu *u*, einančiu po palatalizuoto *ž*: *žiubėrklas* (*žiubėrklai*) Svėdasai, Liūkmenys, *žiubėrkulas* Ramygala.

Yra žinoma pora ypatingesnių variantų su *u*, vietoj įprastinio *b* turinčių *žuverklas* Papilys (tarmiškai tariama su *ar*; maždaug iš to paties krašto – nuo Biržų – tikriausiai yra iš K. K. Daukšos rankrastinio žodyno

paimtas *žuvearklas* v. *žubearklas*, *ošé do łowienia ryby* Kos 59a²) ir *žuvérkla* Kaūnas – pastarasis variantas, užrašytas K. Būgos, yra atokiau nuo kitų variantų su *u* ploto, ir tai verčia šiek tiek abejoti, ar jis tikrai yra senas tos vietos žodis, neatneštas iš kitur (tą abejonę dar kiek sustiprina rytiečio J. Šlapelio „Kirčiuoto lenkiško lietuvių kalbos žodyno“, išėjusio 1938 m. Vilniuje, toks pat variantas: *žuvérkla 1* = *žubérklas 1* 605).

Dar lieka nurodyti keletą retų variantų, išsiskiriančių iš aukščiau minėtųjų savo viduriniu juo balsiu (sudarančiu mišrųjį dvigarsį su *r*). Tai vienas variantas su *ur* – *žebuřklas* (*žebuřklai*) Ūpninkai – ir trys kiti su *ir*, iš kurių du žinomi, deja, tiktai iš M. Miežinio (kilusio nuo Griņkiškio, tačiau gyvenusio įvairiose vietose) žodyno: *žebirklas*, v. *žibirklas* M 287, *žubirklas*, v. *žibirklas* ... M 291 (iš LKŽ kartotekos matyti, kad *žibirklas* dar yra J. Pesio 1906–1907 m. žodynėliuose, be to, iš tarmės užrašytas, tik be vietos nurodymo, *žibirklai*).

Iš pateiktos apžvalgos matyti, kad *žebérklas* ir jo variantai nepažįstami tiktai vakaruose: visų žemaičių ir vietomis jų pašonėje gyvenančių aukštaičių tam pačiam įrankiui vartojamas visai kitos šaknies – veikiausiai skoltinės – pavadinimas³.

² Pateikiamas LKŽ kartotekoje esantis išrašas. A. Kašarauskio (Kosaževskio) rankraščių trumpai charakterizuoja K. Būga, žr. TŽ 1923 I 344 t.

³ Žinomi tokie to pavadinimo variantai: *perstekė* (*peřstekę*) Vickšniai, Sedà, Barstýčiai, Mósėdis, Alsėdžiai, Eigirdžiai, Žarėnai, Vařniai, Tvėrai, Laukuva, Kvėdarna, Švėkšna, Šilalė, Skaudvilė, Vidūklė, Jurbarkas; *peřstekė* Plūngė, Šilalė, Švėkšna; *perstekė* (= *pėr*-?) Gařdamas, Vainūtas, Žygáičiai, Pagėgiai; *perstekas* Žygáičiai; *perstekis* Rietavas; *perstikė* Tóvė (StngŽ 87); *perstikis* Priekulė (iš šios vietos tokį variantą jau yra nurodęs Neselmas: *Perstikkis*, -io N 286), Katýčiai; *perstėklė* Trýškiai; *perstėklė* Šateikiai; *peřstekė* Skuōdas, Tirkšliai, Várduva, Kařtena, Šáukenai (kartais kirčiuojama ir *perstekė*); *peřstikė* Palangà; *perřstikė* Klaipėda; *peřřtikis* Skifsnemunė; *stākė* Týtuvėnai, Šiluva, Nemākščiai, Kalnūjai, Ariógala; *štākė* Vidūklė. Tik šis pavadinimas buvo girdėtas Kuršaičiui, į savo žodyną įtraukusiam variantus *perstekė* (-ėš) K 307, 527, K I 1, 590, *perřtikė* (-ėš) K 307, *perstėklė* („bei Tilsit“) K 307, *perřstėklė* K I 590, *peřstiekė* K I 1. E. Frenkelis (LEW 577) lie. *perstekė* (su variantais) gal ir teisingai laiko germanizmu, nors, kol nežinomas artimesnis šaltinis, kai kas vis dar lieka neaišku. Ypač sunku patikėti, kad *per-* būtų pridėtas, kaip kad mano E. Frenkelis, pagal lie. *pėrdurti* ir *pan.*, nes: 1) toks *per-* jungimas su daiktavardžiu nesiderintų su šiam priešdėliui tokiais atvejais būdingomis funkcijomis (vadinasi, nebent reiktų galvoti, kad pirma buvo pasiskolintas veiksmažodis ir tik vėliau iš jo priešdėlinės lyties pasidarytas žeberklo pavadinimas, o tai irgi mažai patikima); 2) net pačios lietuvių kalbos panašūs veiksmažodiniai įrankių pavadinimai dažniausiai neturi priešdėlių, plg. *dildė*, *sklendė*, *smeigė*, *veržlė*, *grėblis*; 3) kalbamas žeberklo pavadinimas visur tariamas su *per-*, nors žemai-

Dalis vietų aukščiau buvo paminėta po keletą kartų – tiek, kiek iš ten žinoma variantų. Ne visais tokiais atvejais tie variantai egzistuoja visiškai kartu, nes jie paprastai yra užrašyti (iš) skirtingų asmenų (vadinasi, paprastai ir iš skirtingų kaimų) ir dažnai ne vienu metu. Senųjų LKŽ kartotekos užrašymų (ypač K. Būgos) gretinimas su dabartiniais jau leidžia, rodos, įžvelgti atskirų variantų geografijos šiokių tokių pakitimų. Pavyzdžiui, atrodo, kad variantai su *žu-* vis labiau užleidžia vietą variantams su *že-* ir *ži-*.

Senieji lietuvių kalbos žodynai – ne tik rytiečio K. Sirvydo, bet, svarbiausia, ir Prūsų Lietuvos – pažįsta tiktai variantą *žuberklas*: *Ošé do łowienia ryb / Fufcina piřcatorum, žuberklas* SD³ 271 (ir vėlesniuose leidimuose, plg. *Zuberklas* SD⁵ 230); Aalřtecher. *žubérklas* C I 1; Fiřch... Stachel... *žuberklas* B 476; Aalřtecher, *žuberklas, klo*, m. R II 3 (= MŽ II 3); *žuberklas, lo*, m. ein Aalřtecher MŽ I 348; *žuberklas, lo*, m. ein Speer, womit Aale, Hechte geřtochen werden MŽ I 349. Toks pavadinimas Prūsų Lietuvoje vietomis dar buvo pažįstamas ir XIX a. – tai matyti, pavyzdžiui, iš Neselmano žodyno: *Perstekė* ... fonřt auch *zuberklas* genannt (Ragnit, Ruř) N 286; plg. ir *Z'uberklas, o*, m. der Aalřtecher (su pavadinamojo daikto aprařymu) N 550. Tačiau Kuršaičiui jis buvo žinomas tik iš ankstesnių žodynų: [*žubeřklas, -o*, Subst. m., nach Mielcke Aalřtecher; sonst *peřstiekė*] K 527.

Kad *žuberklas* iš visų variantų kaip tik yra pats senasis, rodo ir geografija – jo išlikimas lietuvių kalbos ploto tarpusavy nesusisiekiančiuose, netgi visai priešinguose, pakraščiuose (rytiečių puntininkų šiaurinėje dalyje ir buv. Prūsų Lietuvoje); o juk vienas iš labiausiai patikimų arealinės lingvistikos teiginių sako, kad kraštiniuose (lateraliniuose) arealuose išplitęs kalbos reiškinys yra archaiškesnis negu juos skiriančio centrinio arealo reiškiniai.

čiams ir iš dalies gretimiems aukštaičiams pažįstamas tiktai priešdėlis (ir prielinksnis) *par(-)*. Tad lie. *peřstekė* (*peřstekė* ir kt.) ar nebus iš kiek kito šaltinio (su vok. priešdėliu *ver-*?) negu *stākė* (*řtākė*)?

Lietuvių kalboje pasitaiko, tiesa, dar ir kitokių žeberklo pavadinimų, tačiau jie jau yra labiau atsitiktiniai, plačiau nežinomi, pvz.: Fiřch... Stachel *Durdykle* B 476, *Durdyklė*, ěš f. ein Fiřch]stachel MŽ I 60; *Durrykle, ěs*, f. der Aalřtecher, Aalřstachel, zum Stechen der Aale N 151; *durėklis* LKŽ II 638 (iš Židikų); *dūriamas* Šakyna; *smeigas* (-ai) Jurbarkas (į vakarus); *šākė* Skaudvilė.

Nagrinėjamaį pavadinimą, kaip žinoma, iš lietuvių yra pasiskolinę latviai. Jų taip pat pažįstamas ne vienas to žodžio variantas. Tarmėse labiausiai yra paplitęs *žebērklis* (*žebērklis*, *žeberklis*) ME IV 800, EH II 818 (nenurodytas tiksliai iš Latvijos rytų pakraščio – į rytus nuo Bebrėnės, Varkavos, Varaklianių, Berzpilio, Alsvikio, iš Vidžemės kampo į šiaurę ir vakarus nuo Valmieros, be to, retas visoje vakarinėje Latvijos dalyje, ypač Kurše), įėjęs ir į bendrinę kalbą. Iš to paties lie. *žeberklas* latvių aukštaičių šnektose (kur $\varphi > a$ ir $\varphi > \bar{a}$) yra atsiradę *žabārklis* (*žabarkl(i)s*) ME IV 783 (plg. ir J. Kurmino 1858 m. žodyno *Žabarklys* 126), *žabērklis* ME IV 783. Be to, dėl mažiau reguliarių fonetinių bei morfologinių pakeitimų dar yra susidarę rečiau pasitaikantys ar tik iš senesnių raštų žinomi variantai *žabeklis* ME IV 783 (irgi su auk. $a < \varphi$)⁴, *žebeklis* ME IV 799, EH II 818 (Kurše, taip pat iš Gulbenės aukštaičiuose), *žebēklis* ME IV 800 (iš Dzirciemo Kurše), *žeberkste* ME IV 799 (iš J. Langės 1773 m. žodyno [iš kur ir G. F. Stenderio 1789 m. žodyno *schebberkste* I 558, II 243] ir A. Bylenšteino raštų), *žeperklis*, *žeperkste* ME IV 804 (abu tiksliai iš J. Langės žodyno [iš kur paimtas G. F. Stenderio *schepperklis* II 244]). Variantai su *žu-*, kilę iš lie. *žuberklas*, yra žinomi tiksliai iš Latvijos pietvakarių nedidelio kampo prie Liepojos: *žubeklis*, *žubekls* ME IV 827, EH II 821, ir iš raštų: *žuberklis* ME II 827. Be to, su tuo pačiu *žu-* iš raštų dar yra nurodomi *žube*, *žubite* ME IV 827 ir *žubeds* EH II 821.

Variantų su *že-* (ir *ža-*) didesnis išplitimas latvių kalbos teritorijoje dar neleidžia sakyti, kad jie turėtų būti anksčiau paskolinti negu variantai su *žu-*. Tai, kad variantai su *žu-* yra išlikę tame Latvijos kampelyje, kuris bene labiausiai nutolęs nuo lie. *žuberklas* (ir kitų variantų su *ž(i)u-*) dabartinio ploto (rytiečių puntininkų), verčia manyti juos esant paskolintus jau gana seniai. Skolinama galėjo būti arba iš rytų (tada reikėtų manyti, kad senasis skolinys su *žu-*, anksčiau vartotas žymiai plačiau bei toliau į rytus, vėliau kitur buvo išstumtas naujo skolinio su *že-*), arba – lyg ir labiau patikima – iš pietų, iš gretimų žemaičių šnektų (tad irgi seniai, dar prieš įsigalint pavadinimui *perstekė*, Žemaičiuose visiškai išstūmusiam senajį pavadinimą, kurio čia būta, matyt, su *žu-*). Senesnieji latvių kalbos žodynai paprastai pateikia tiksliai plačiau žinomus variantus su *že-*, tačiau įsidėmėtina, kad J. Langijaus 1685 m. žodyno rankraštyje – seniausiam leksiko-

⁴ E. Frenkelis (LEW 1283) šio la. *žabeklis* neskiria nuo la. *žabeklis* „toks apynasris (ežiukas), kad jauniklis gyvulus negalėtų žįsti“ ir sieja (žinoma, kaip lituanizmą) su lie. *žabōklis*, *žābas* ir kt.

grafiniame to žodžio šaltinyje – greta duodamas ir pavadinimas su *žu-*, būtent: *Schubbeds* (*Schebberklis*) ein Stecheijfen 175a (= Blesės leid. 312). Vadinas, latvių kalbos faktai nė kiek neprieštarauja ankstesnei išvadai, kad nagrinėjamojo lietuvių kalbos žeberklo pavadinimo pačiu senuoju variantu laikytas *žuberklas*.

Jeigu variantas *žuberklas* yra pats senasis, tai natūralu jį kartu laikyti pirmine, mažiausiai pakitusia lytimi, iš kurios (tiesiogiai ar netiesiogiai) dėl įvairių fonetinių kitimų yra susidarę visi kiti variantai. Fonetiškai susieti atskirus variantus kaip tik ir yra labiausiai įmanoma tada, kai pradine lytimi laikomas *žuberklas*, o ne kuris nors kitas variantas. Rytų aukštaičiuose pažįstami *žiuberklas* ir *žiberklas* šalia ten pat išlikusio *žuberklas* nesunkiai galėjo atsirasti dėl pradžios priebalsio palatalizacijos ir su ja susijusio *u* supriešakėjimo ($u > i$), ypač dažnai pasitaikančio rytiečių šnektose, plg. *žipsnis* Alizavā, Šašuolėliai, Ukmergė, *žipsnys* Debeikiai, Kamajai, Obėliai, *žipsnėlis* Pasvalys, Rōkiškis šalia kitų tarmių ir bendrinės kalbos *žiupsnis* (*žiupsnys*, *žiūpsnis*); *pasižirēt'* (ir kitos formos)⁵ vietoj *pasižiūrėti*. Šią fonetinę tendenciją ryškiai parodo ir kai kurie slavizmai, plg. *žipōnas* „švarkas, puspaltis“ Adūtiškis, Alizavā, Ariōgala, Biržai, Ceikiniai, Debeikiai, Dotnuvā, Girdžiai, Griškabūdis, Gudėliai, Kamajai, Kapsūkas, Kūpiškis, Kurkliai, Liudvinavas, Naujamiestis, Nemākščiai, Obėliai, Panemunėlis, Panevėžys, Pasvalys, Pašušvys, Pilviškiai, Puniā, Pūšalotas, Rātnyčia, Raudōndvaris, Rōkiškis, Rūdiškės, Sasnavā, Skāpiškis, Subāčius, Šimōny, Užpāliai, Vabalniņkas, Vaškaī, Vilkaviškis šalia daug siauriau pažįstamų *žiupōnas* Daugėliškis, Liņkmenys, Rimšė, Utenā (plg. ir SD³ 555 *žiuponas*), *župōnas* (depalatalizacijos zonoje:) Lazdijai, Lėipalingis, Seirijai, Šveitežeris (< br. *жупан* ar le. *župan*); *čiprynā* „galvos plaukai“ LKŽ II 80 (ryt. auk.) šalia *čiaprynā* LKŽ II 114 (< le. *czupryna* ar br. *чупрына*)⁶; *sidaras* „senis (liaudies žaidimų vyresnysis vaidintojas apie Biržus)“ (< r. *сідарь*)⁷. Panašus svyravimas tarp (*i*)*u* ir *i*, be to, dažnokai pasitaiko onomatopėjinės kilmės žodžiuose, plg. *čiulbėti* || trm.

⁵ BM II 144; daugiau F. Špechto pastabų dėl šio reiškinio lietuvių kalbos tarmėse yra p. 16, 80, 350. Toliau plg. Būga RR II 25 t.; Fraenkel E. – Balticoslavica 1936 II 32 t.; Morkūnas K. – LKK 1960 III 37.

⁶ Maždaug tos pat reikšmės *čiaprā* veikiausiai yra ne retrogradinis darinys iš *čiaprynā*, kaip kad teigiama E. Frenkelio žodyne (LEW 76), o savarankiškas (paralelinis) skolinys, atsiradęs iš le. (XVII a.) *czupra* (plg. dab. le. trm. *czuper*).

⁷ Fraenkel LEW 781.

čīlbēti, čīuļpti || trm. čīlpti, čīupinēti || trm. čīpinēti, šiur(v)ēnti || trm. šīrvēnti (šīruoti)⁸.

Vēliu plačiausiai įsigalėjęs *žeberklas* (su *e* po *ž*) yra atsiradęs (iš *žiberklas* ar *ž(i)uberklas*) dėl distancinės regresyvosios balsių asimiliacijos, plg. *gérvelka* Eišvilkas (LKŽ III 272) < *gárvelka*; *māčarkē* Kvėdarna < *mēdšarkē*⁹; *ungurys* < **angurys* (plg. pr. *angur(g)is*, lie. *angis*); *žibikē* „arkliui užmaunamas avižų maišelis, abrakinė“ Antālieptē, Jūžintāi, Kamajāi, Obēliai < *žebikē* Sālos; *žibinkštis* (*žibynkštis* SD¹ 70; *žibiņkštē* Dūsetos, Kaļtanēnai, Kamajāi, Liņkmenys, Svėdasaī) < *žebenkštis* (ryt. *žebinkštis*)¹⁰. Retieji variantai veikiausiai aiškintini taip: *žibirklas* yra atsiradęs (dėl distancinės progresyvosios balsių asimiliacijos) iš *žiberklas*; pagal naująjį *žibirklas* (dėl jo savotiškos kontaminacijos su senaisiais variantais) toliau yra susidarę raštų *žebirklas* (vietoj *žeberklas*) ir *žubirklas*

⁸ Yra žinoma ir tokių (*i*)*u* ir *i* kaitaliojimosi atvejų, kur pirminiu, atvirkščiai, laikytinas balsis *i*, pvz.: *sirpinti* || *siurpinti* Šiauliai; *šipulys* (*šipti*) || *šupulys* Debeikiai, Dūsetos, *šipulys* Girdžiai, Tryškiai (*šiputi* Kriūkai, Krūonis, Skriaūdžiai); *žiburys* (*žibinti*) || *ziuburys* (žem.): Kvėdarna, Mósėdis, Plāteliai, Sedā, Šilālē, Švėkšna, Vaņniai, Veiviržēnai, Vieksņiai, Židikai, Žygāčiai; Girdžiai (*žibinti* Sedā, Židikai, Girdžiai); *žizē* „kas greit užpyksta, pikčiurna, karštuolis“ Subāčius, *žizē* Smilgiai || *ziūžē* Dūsetos, Mielagēnai, Pociūnēliai, *ziūžē* Alksnēnai, Kapsūkas [šie pirmiausia sietini su *už-žižti* (-*žiņža*, -*žižo*) „staiga (smarkiai) užpykti“ Subāčius, *žiežti* „pykti, niršti, urzgėti, šnairuoti“ Sālakas, Šēta; tos pačios onomatopėjinės šaknies tikriausiai yra ir *žizē* „(ppr. vaikų kalboje) ugnis (ar ir šiaip karštas daiktas, kurio negalima liesti)“ Subāčius (ir kitur) || *ziūžē* Dūsetos, *ziūžē* Birštonas, Geistarai (reikšmių „pikčiurna, karštuolis“ ir „ugnis“ skirtumas ne toks jau didelis – čia nesunku įžiūrėti bendrąją, jungiamąją reikšmę „kas karštas, ko negalima liesti“); pritarti E. Frenkeliui, lie. (trm.) *žizē* || *ziūžē* „ugnis“ kildinusiame iš baltarusių kalbos (LEW 1316), labiausiai trukdo *žiežti* (-*ia*, -*ė*) „garsiai degti (iš vidaus)“ Subāčius]. Dar kitais atvejais paralelinių lyčių susidarymas lieka ne visai aiškus, pvz.: *sidābras* || *sudābras*, *sidōklis* „gipsinė pustyklė“ || *sudōklis*.

⁹ Pirmuoju sandu eina *mēdē* (*mēdžias*) „miškas“, plg. to paukščio vokiškus pavadinimus *Waldelster*, *Buschelster*, *Strauchelster* ir pan. Dėl fonetinio nepastovumo (plg. ir *mēčerkē*, *mečerka*, atsiradusius dėl progresyvosios asimiliacijos) dar būtų galima įtarti tą žodį esant onomatopėjinės kilmės, tačiau atrodo, kad suartėjimas su onomatopėjiniais žodžiais čia yra antrinis dalykas (atsiradęs dėl *dš* > *č* ir su tuo susijusios deetimologizacijos). Kad pavadinimą tikrai imta suvokti kaip paukščio balso mėgdžiojimą, rodo tolesni perdirbiniai *mečečerkē* bei *meteterkē*. V. Macheko aiškinimas, kad pirmasis sandas esąs iš lie. *mēsti* (žr. Вопросы теории и истории языка. – Л., 1963, с. 208 tt.), sunkiai patikimas.

¹⁰ Daugiau šios asimiliacijos rūšies pavyzdžių (*nabāgas* < *nebāgas*, *nabāštikas* < *nebāštikas*, *peršēlis* < *paršēlis*, *puodekelys* < *puodakelys* ir kt.) yra pateikęs P. Skardžius, žr. APh 1938 VII 40 tt. (ypač 42).

(vietoj *žeberklas*); Ūpninkuose pažįstamas *žeburklas* – balsių metatezės padarinys (vadinasi, kartu ir papildomas argumentas išvadai, jog lytis *žuberklas* seniau vartota žymiai didesniame plote); *žuverkla(s)* galėtų būti atsiradęs iš *žuberkla(s)* fonetiškai (plg. *vėbras* < *bėbras*, žem. *vatā-gas*, *votėgas* < *botāgas*; *gavartai* < *gabartai* „grotos, grotinė užtvara“; gal čia bent kiek svarbos turi ir tokių paralelinių darinių buvimas, kaip *ankstývas* || *ankstýbas*, *senóvé* || *senóbē*, *virvintas* || *virbintas*, *žióvauti* || *žióbauti*¹¹), tačiau labai galimas daiktas, kad jis darybiškai remiasi jau kitos šaknies žodžiu (gal teisingiau – yra perdirbtas pagal kitą žodį).

Iš to, kas jau pasakyta, matyti, kad, norint nustatyti nagrinėjamojo pavadinimo etimologiją, belieka išsiaiškinti pirminės lyties *žuberklas* kilmę. O tai padaryti ne taip ir sunku. Čia į talką pirmiausia ateina jau minėtas latvių kalbos (senųjų raštų) lituanizmas *žubeds*, rodantis, jog lietuviai (veikiausiai vakariniai) seniau šalia *žuberklas* bus turėję dar kitą pavadinimą – **žubedas* (ar **žubedis*). Pastarojo antroji dalis neabejotinai remiasi veiksmožodžiu *besti* (*bėdē*). Gali būti, kad su sinoniminiu veiksmožodžiu *vėrti* yra susijęs lie. *žuverkla(s)*. Iš to galima spręsti, kad ir lie. *žuberklas* yra sudurtinis žodis, turintis tą patį pirmąjį sandą *žu-*, ir kad jo antruoju sandu einantis priesagos *-klas* nomen instrumenti turėtų remtis maždaug tokios pat „besti, smeigti, durti“ reikšmės veiksmožodžiu, tiktai jau kitos šaknies (*ber-*). Čia *žu-*, be abejo, yra ne kas kita, kaip lie. *žuvis*. Vadinasi, lie. *žuberklas* (kartu ir *žeberklas* bei kitų variantų) etimologinė reikšmė, panašiai kaip ir vok. *Fischstecher*, *Fischstachel* „t. p.“, yra „žuvų dureklis, žuvų smaigas“. Panašios struktūros sudurtinių daiktavardžių, kurių antruoju sandu eina priesaginis įrankio pavadinimas, o pirmuoju nurodomas tuo įrankiu atliekamo veiksmo objektas, lietuvių kalboje yra ir daugiau, plg. *pelėgautai*, *rātalankstas* (jei ne iš *lankstýti*), *sūrslėgtis* (šalia sinon. *slėgtai*), *žiurkėkautai*.

Dėl *žu-* sudurtiniuose žodžiuose jau buvo rašyta kitur, aiškinant lie. (sen.) *žugara* „garnys“¹². Čia tik galima dar kartą priminti, kad šalia lie. *žuvis* pasitaiko tarminės lytys *žiuvīs* Jōniškis, Skaisgirys (plg. ir trm. *júod-briuvās*, -*a*, *júodbriuvīs*, -*ė*, *liežiūvis*), *živīs* (*živė*, *zivīs*) Zietela (kartu, atrodo, minėtinas ir Kaišiadorių apylinkių upelio vardas *Živintā* UEV 206 šalia up. *Žuvintė*, *Žuvintā* ir ež. *Žūvintas* UEV 207; dar plg. trm. *brivai*,

¹¹ Plačiau dėl *v* ir *b* kaitaliojimosi žr. Otrębski GJL I 326.

¹² Žr. Blt 1966 II 185–187 (= šio rinkinio p. 34–36).

lieživis) – su tuo gal susijęs variantų *žiuberklas* ir *žiberklas* susidarymas (be to, kaip žinia, latvių kalbos tarmėse *u* virtimo į *i* atvejų pasitaiko ne tik prieš *v*, bet ir prieš *b*, plg. la. *dibens* || *dubens*). Prie sudurtinių žodžių su *žu-* papildomai tiktų priskirti lie. (sen.) *žugertas* „žvejų kartis, smaigas (žuvims baidyti ar laivei stumti)“: Fijcher-Stange. *žugertas*, *đ*. M. C I 663; Fijch... Stange *žugertas* B 475; *žugertas*, *to*, m. eine Fijcherstange MŽ I 349; *Žugertas*, *o*, m. eine Fijcherstange N 550; [*žugertas*, -*o* Subst. masc. eine Fischerstange. Mielcke. Bei den Haffischern bekannt.] K 527. Pavadinimui *žuberklas* jis visai artimas tiek savo reikšme, tiek ir darybos struktūra¹³.

Antrajame sande išlikusią veiksmožodžio šaknį *ber-* (spėjama reikšme „besti, smeigti, durti“) lengva susieti su lo. *ferio*, *-ire* „mušti, smogti, kirsti, skelti, durti; nukauti, paskersti“, s. isl. *berja* „mušti, smogti“, s. v. a. *berjan*, v. v. a. *bern* „mušti, daužyti“, alb. *bie* (dg. II asm. *birni*) „mušu“; čia priskiriami ir labiau nutolusios reikšmės lie. *bárti* (*bāra* ir *bāria*), la. *bārt* „t. p.“, s. sl. *borjč*, *brati* „kovoti“, r. *боріць*, *борітьця* „t. p.“, le. (sen., trm.) *bróc się* „grumtis, galynėtis, kovoti“, taip pat (jau su determinatyvu *ž*) lie. *biřži* „daryti brėžį su koja dirvoje sėjant, biržyti“, *biřžė* (*biržis*, *biřžis*, *biržis*) „vienu ėjimu apsėjamas dirvos ruožas; riba tarp tokių ruožų; tą ribą rodanti šiaudų kuokštelė, gairėlė“, la. *beřzt* „trinti, šveisti“, *biřzt* „trupėti“, *birze* (*biřze*, *biřze*; *birz(i)s*) „biržė; vaga“ ir kt.¹⁴ Senesnės *barti* reikšmės pėdsakų gal galima įžiūrėti tokiuose pasakymuose, kaip *Visai nubarta žemelė* (nuplėšta, neišdirbta) Truskavà (LKŽ I 547). Pateiktai lie. *žuberklas* etimologijai paremti ypač svarbus yra tas iki šiol nepastebėtas faktas, kad antruoju sandu einantis *-berklas* yra išlikęs ir kaip atskiras žodis – tai rytų aukštaičių (užrašytas iš Sälako) *berklai* (gal. *bérklus*) „lieptas (ppr. iš karčių)“ LKŽ I 626, dėl kurio senesnės reikš-

¹³ Beje, lie. (sen.) *žugertas* etimologijos iki šiol, rodos, niekas nėra aiškinęs. Šio sudurtinio žodžio su pirmuoju sandu *žu-* (iš *žuvis*) antrąjį sandą veikiausiai sudaro priesagos *-tas* nomen instrumenti iš dabar jau išnykusio veiksmožodžio, kurio giminaičiais laikytini norv. (trm.) *gara* „durti, grūsti, stumti“, *gare* „smaigalys“, le. (su ta pačia priesaga *-to-*, kaip ir *-gertas*, tik kito laipsnio šaknimi) *grot* „ieties, strėlės smaigalys (ašmenys); ietis, strėlė“ ir kt.

¹⁴ Dėl šios šeimos (ide. **bher-* „aštriu įrankiu doroti – pjauti, skelti, brėžti, trinti“) žodžių žr. Walde–Hofmann LEW I⁴ 481 t.; Pokorny IEW I 133 tt. Apie lie. *žuberklas* galimą ryšį su tais žodžiais (ir su lie. *žuvis*) – tiesa, tik klausimo forma ir visai neliesdamas lie. *žeberklas* ir kitų variantų – yra užsiminęs J. Endzelynas, žr. ME IV 827.

mės „smaigas, kartis“ vargu ar reikia abejoti¹⁵. Tą pačią šaknį turinčiais žodžiais reikėtų laikyti ir lie. (trm.) *bérglauti*, *bérgloti* LKŽ I 623, *bérklauti*, *bérkl(i)oti*, *bérlauti* LKŽ I 626, kurių reikšmė „mėsinėti, skrosti“ gražiai sutinka su pirmykšte ide. **bher-* reikšme („aštriu įrankiu doroti – pjauti...“) ir kartu yra artima *-ber-* reikšmei žodyje *žeberklas* (*žuberklas*...)¹⁶.

¹⁵ Artimą savo daryba (iš dalies ir reikšme) tos pat šaknies žodį pažįsta ir slavai, plg. le. (trm.) *brodlo* „kartys, lentos viršum grendymo šiaudams krauti“ (sl. **bor-dlo*, vedinys iš **bor-ti*).

¹⁶ Kiek painiau yra paaiškinti nurodytų veiksmožodžių tarpusavio skirtumus (primenančius, pvz., skirtumus tarp *dėřglioti*, *dėřklioti*, *derklóti*, *deřlioti*). Gal tinkamiausias būtų toks aiškinimas. Šalia paprastojo **ber(ti)* (reikšme „skrosti, smeigti“ ar pan.) būta veiksmožodžių ne tik su determinatyvu *ž* (< *ĝ*), plg. la. *beřzt*, lie. *biřžti*, bet ir su *g* (**berg-*), plg. la. (trm.) *birga* „dirvoje išbrėžta linija biržijant; dirvos ruožas nuo vienos nubiržytos linijos iki kitos“ EH I 220 šalia *birze* (*birza*). Iš veiksmožodžių **ber(ti)* ir **berg(ti)* buvo pasidaryta su priesagomis *-klas*, *-las* daiktavardžių (veikiausiai įrankių pavadinimų), kurių skirtumai ir nulėmė iš jų su priesagomis *-auti*, *-(i)oti* išvestų naujų veiksmožodžių įvairavimą (dėl tokių vedinių darybos struktūros plg. *meřkeriōti* : *meřkerž*, *sámsčiauti* „žuvis gaudyti samsčiu“ : *sámstis*).

2. Britvōnas

Baltistica 36(1), 2001, 48.

LKŽ I² 1061 antraštinio žodžio *britvōnas* nurodytos 3 reikšmės: 1 = britonas 1 [„didelis šuo“]; 2 = britonas 2 = brišius 2 [niek. „stambus pusbernis ir šiaip netikęs didesnis žmogus, tinginys“]; 3 „indas kepimui“. Dviem pirmosiomis reikšmėmis *britvōnas* turėtų būti tas pats slavizmas kaip ir semantiškai tapatus *britōnas* (*britōnas*), šalia kurio LKŽ prirašyta „l. brytan, brus. брытан“. Le. *brytan* „stambus, stiprus šuo“ (nuo 1597, žr. SP XVI w II 462) lyg rodytų, kad pradžioje turėtas galvoje britų (iš Britanijos plitusios veislės) šuo (dar plg. XVI a. le. *pies brytański* ir žr. Brückner 43, Bańkowski I 83). Sirvydas dar išsivertė be skolinio (plg. *Brytan. Moloffus. Szuo didis* SD³ 23), tačiau jį jau turi dalis M. Lietuvos senųjų žodynų, juo perteikusių tai v. *Kettenhund* (*Ketten-Hund. Brittōnas*, *đ*. M. C I 1054; plg. ir Q 295), tai v. *Bärenhund* (*Bärenhund, Brittōnas, óno*. m. *Me-*

delenkas Szű R 52; retas sinonimas *medelenkas* – irgi slavizmas, iš le. *medelan* „t. p.“ deminutyvo *medelanek*). Apyseniai leksikografiniai šaltiniai, sąsaja su dvarais (britonais dvaro ponybė ne tik medžioda-vo, bet kartais ir nenuolankesnius kaimiečius drausmindavo, kaip tai matyti iš 1793 dokumento, žr. Liet. valst. ginčai II 433; dar plg. *Užpuolė mane toks pasiutęs dvaro britvōnas* Pp LKŽ I 868) ir tai, kad br. *брытан* (< le. *brytan*, žr. ЭСБМ I 312) iš senųjų šaltinių dar nežinomas (istorinis žodynas teturi *брытаннъ* „britas“ ГСБМ II 228 bei var. *британъ* IV 258), leidžia manyti, kad *britōnas* atsiradęs tiesiai iš le. *brytan* (be baltarusių tarpininkavimo). Dabar plačiau pažįstamas (ypač žemaičių) variantas *britvōnas* -v- turėtų būti vėliau gavęs lietuvių kalboje, plg. gretybes (kaip tik labiau pasitaikančias Žemaičiuose) *brastà* // *brastvà*, *gráiztos* // *gráiztvos*, *lýsė* // *lýsvė*.

Reikšme „indas kepiniai“ šen bei ten šnektose pasitaikantis *britvōnas* yra jau visai kitas žodis, ką tik minėtojo (1 ir 2 rkš.) ne tik sinchroninis, bet ir etimologinis homonimas. Kilęs jis arba tiesiai iš lenkų germanizmo *brytwan* (*brytfan*, iš kitų variantų įprasčiausias *brytfanna*), arba iš tarpinio br. *брытва́н* Сцяшкови́ч МСГВ 60, СБГ I 230 (s. br. *бритванъ* 1592, *бритванна* 1598 ГСБМ II 218) „t. p.“

Atsakantys latvių šnektų slavizmai, pasirodo, irgi yra sutapę, tik jau kitaip, tarsi atvirkščiai: be *britāns* (*britans*) „didelis šuo (ar kitas gyvulys); storulis“ (ME I 333), pasitaiko ir *britāns* „skardinis indas kepti kam krosnyje“ (Reķēna KIV I 191).

3. *Kumštas*

Baltistica 35(2), 2000[2001], 192.

Pirmajame K. Sirvydo žodyne yra toks straipsnis: *kumšt* / ex germ. *lufus*, *facetice*, *iokus*. *iuokas* / *kumšt*as SPr 68. Remdamasis juo K. Pakalka į bendrąją abiejų žodynų lietuviškų žodžių rodyklę, pridėtą prie SD³ fotografuotinio leidimo, įrašė *kumštas* „juokas“ PLKŽ 753 (dar plg. 71, kur tarp germanizmų pavyzdžių irgi yra *kumštas* „išdaiga“). Recenzuodamas šį leidinį J. Palionis, užsiminęs

kumštas, yra suabejojęs dėl jo formos, skliausteliuose prirašydamas „= kunštas?“ (Blt XVII 206). Kad čia vis dėlto ne kokia nors klaida, matyti iš SPr 68 esančio kito straipsnio, kurio antraštinis veiksmažodis, lenkų pasidarytas iš *kunaszt*, lietuviškai perteiktas *kumštavoti* „juokauti“, tad ir vėl su *m*: *kunštuie* / *iocor*. *kumštowoiu*. Skirtumas nuo gretimos lenkų žodžio formos ir sykiu nuo XVI a. pabaigos šaltiniuose pasitaikydavusio *kunštas* (į LKŽ jis kažkodėl nepatekęs; žr. Skardžius SLA 115) leidžia manyti, kad *kumštas* Sirvydui turėjo būti jau iš anksčiau įprastas ar bent girdėtas. S. lie. *kunštas* nėra tiesioginis germanizmas. Tai gerai matyti iš reikšmės: v. v. a. *kunst* „žinojimas, mokslas; nagingumas, meistriškumas (ir kt.)“ nenurodomas reikšme „juokas“ (L e x e r MT²⁹ 118), o iš jo kilusiam le. *kunaszt* XVI a. ta reikšmė jau buvo labiausiai įprasta (SłXVIw XI 548 t.). Skardžius teisingai, nors ir neišryškinęs reikšmių įvairavimo, *kumštas* skyrė prie slavizmų, kildindamas jį iš le. *kunaszt*. Dabar žinoma, kad XVI a. antroje pusėje jau būta ir s. br. *кунштъ* „juokas“ (< le., Булыка ДЗБМ 181; ten kartu ir dar ankstesnis – 1539 – *кунштовати*). Slavizmu laikytinas ir *kumštas*. Mūsų pašonės slavų – baltarusių ir lenkų – šaltiniuose tokios formos (su *m*) kol kas, deja, nerasta, tačiau per drąsu būtų teigti, kad jos ir nėra buvę. Šalia įprastinio v. v. a. *kunst* būta ir varianto *kumst* (L e x e r, l. c.). Slavuose daug kur pažįstama šio germanizmo forma su *m* – kartais ji net vienintelė: luž. a. ir ž. *kumšt*, s.-kr. (ret.) *kumst*, bet dažniau kartu su *n* formomis: č. *kumšt* (*kunst*) / s. *kunšt*, slov. *kumšt* / *kunšt*, slov. *kúnšt* (*kùnšt*) / XVIII a. *kumsht*. Dėl Sirvydo *kumštavoti* pirmiausia plg. s. č. *kumštovati* / *kunštovati* „juokauti, šaipytis“; yra ir slov. *kumštovať* / *kunštovať*, luž. ž. *kumštovaś* (Sławski III 371, Bezlaj II 111).

Žem. (ret.) *kumštas* „išdaiga [? – V. U.], susikalbėjimas“ galėtų būti laikomas Sirvydo laikų *kumšto* tęsiniu, jei tai tikrai skolinys (iš le. *kunaszt*), kaip kad nurodyta LKŽ VI 885. Tačiau veikiausiai tai tik galūnės -as vedinys iš vksm. (*susi*)*kumščioti* „vienas kitam kumščiu bakstelėti, slapta susikalbėti“ (plg. ir hibr. *susikumštavóti* „susimokyti, susikalbėti“).

III. Vytautas Mažiulis²⁴³

Gimė 1926 metais rugpjūčio 20 dieną Rokėnuose, Zarasų rajone. 1952 metais baigė Vilniaus universitetą (klasikinę filologiją). Po baigimo įstojo į Maskvos universiteto Bendrosios ir lyginamosios istorinės kalbotyros katedros aspirantūrą. Grįžęs į Lietuvą didesniąją brandaus gyvenimo dalį (1955–1996 metais) dėstė Vilniaus universitete, buvo Lietuvių kalbos katedros, vėliau Baltų filologijos katedros vedėjas. 1969 metais tapo profesoriumi (habilituoto daktaro disertacijos pagrindu parengta monografija *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)*, Vilnius: Mintis, 1970). 1970–1996 metais jis buvo vyriausiasis tęstinio mokslo leidinio *Baltistica* redaktorius. Mažiulis buvo vienas iš autoritetingiausių ir titulučiausių baltistų, turėjęs ryšių su viso pasaulinio iškiliaisiais baltistais, slavistais, indoeuropeistais. Diplominius darbus įvairiomis baltistikos temomis apgynė per 30 jo vadovaujamų studentų. 2009 metų balandžio 11 dieną sirgdamas sunkia liga Vytautas Mažiulis mirė.

1. *Dangùs* (pr. *dangus*)

Mažiulis 1, 177–179.

dangus „hemel (Himmel) – dangus“ E 3 nom. sg.; *dangus* „gume (Gaumen) – gomurys“ E 95 nom. sg.; acc. sg. *dangon* „him(m) el (Himmel) – dangus“ I 7₁₁ [5₂₇], I 9₁ [5₃₂], I 9₁₄ [7₄], I 9₁₇ [7₆], III 39₁₉ [29₂₇], „t. p.“ III 43₄ [31₁₆], III 47₆ [33₂₄], III 49₈ [35₆], III 51₅₋₆ [35₂₃], III 55₃ [37₂₂], III 57₁₂ [39₁₆], III 57₁₆ [39₂₀], III 65₁₄ [43₂₁], III 95₂₃ [61₉], III 107₂ [67₁₂], III 127₄ [77₃₀], III 127₁₃ [79₃], *dængon* II 7₁₀₋₁₁ [11₂₆] bei *dengon* II 9₁ [11₃₁], II 9₁₄ [13₂], *dangan* III 57₆ [39₁₂], *dengan* II 9₁₇ [13₄], III 133₈ [81₁₅]; *an dangonsʹn* „in coelis“ APh VII 104t. (= **dangunsun* ≤ pr. **dangusu*, žr. Mažiulis BS 224t.). Matyt visais minėtais atvejais galūnė *-on* yra **-un*. II kat-mo lytys *dængon*, *dengon*, *dengan* turi **-en-* vietoj **-an-* turbūt iš verb. pr. **deng-*, plg. lie. *dengùs* (Klp, Pr. Liet. – LKŽ II² 408); III kat-mo *dengan* (hapax legomenon) galėtų būti klaida – vietoj *dangan*, dėl prieš jį esančio *en* perdirbto į *dengan*. Iš

²⁴³ Pagal [Algirdas Sabaliauskas], LKE 405t. ir Stundžia 2009.

„dangus“ = „skliautų pavidalo žemę supanti erdvė“ = „tam tikras lenkimas“ atsirado pr. *dangus* „gomurys“ = lie. *dangùs* „gomurys; krosnies vidaus viršus“ (Pr. Liet., Užnem., Žem., Brsl, Dkšt, žr. LKŽ II² 262), plg. Ryt-pr. vok. *Himmel* „gomurys“ (Frischbier PW I 289), rus. *небо* „gomurys“ (greta rus. dial. *небо* „dangus“). Pr. *dangus* „Himmel“ = lie. *dangùs* „t. p.“ yra aiškiai iš **lenkimas* (kitaip – Toporov PJ I 298) – fleksijos vedinys (su šaknies balsio apofonija) iš verb. balt.-sl. **deng-* „lenkti“ (dėl jo reikšmės žr. Būga RR II 304, plg. Trautmann BSW 44t.) → pr. *dongo* „lankas“ (žr.), kurš. **dangā* „t. p.“ (> la. dial. *dañga* „kampas“), sl. **doga* „lenkimas, lankas“ (ESSJ V 98t.) ir pan. (žr. dar s. v. *dongo*). Lie. *deñg-ti* „(be)decken, einhüllen“ (iš jo yra lie. *dangà* „Decke, Hülle“ ir pan.), turintis inovacinę (iš balt.-sl. kalbų tik lie. kalbai būdingą) reikšmę, atsirado irgi iš **tam tikru būdu ką nors (ap)lenkti* < balt.-sl. **deng-* „(ap)lenkti“ (Būga l. c.), iš kurio matyt yra dar pr. *po-ding-ai* „gefalle – patinka“ [< **kam kas linksta (kas prie ko linksta)*“, žr. *podingai*], la. dial. *sa-dingt* „peršalti, sustirti“ (< **susiriesti, susilenkti*“, žr. Trautmann l. c. ME III 610t.), lie. dial. (su metatoniniu akūtu) *déng-ti* „smarkiai bėgti ir pan.“ = la. *diēg-t* „t. p.“ [< **ką nors (ap)lenkti (bėgant ir pan.)*“] ir kt. (plg. Fraenkel LEW 88t. ir liter.), sl. **dęga* [> rus. dial. *дѣга* „diržas“ (< **tai, kuo apsijuosiamą, t. y. apsilenkiama*“) ir kt., žr. ESSJ V 24] ir pan.

Pr.-lie. **dangus* „Himmel“ < **lenkimas*“ yra greičiausiai substantyvų virtęs adj. (masc.) **dangus* „lenktas“ (dėl tokio adj. plg. s. v. *arrien*), savo gimine priderintas prie subst. balt.-sl. (masc.) **deivas* „dangus“ = „giedras dangus“ (< „šviečiantis“, žr. s. v. *deivas*). Lie. *debesis* < **nebes-* „debesis“, la. *debess* < **nebes-* „dangus“ bei sl. (*nebo* nom.-acc. sg. neutr.): *nebes-* „t. p.“ suponuoja balt.-sl. (**nebas* nom.-acc. sg. neutr.): **nebes-* „debesis“ resp. („didelis debesys“ ir – plurališkai – „daug debesų“ =) „apsiniaukęs dangus“. Beirstančios balt.-sl. „prokalbės“ laikais (maždaug nuo V a. pr. Kr., žr. Mažiulis, Liet. etnogen., 8) – tuomet, kai balt.-sl. **deivas* „neapsiniaukęs (giedras) dangus“ (bei „dangus“) virto į balt.-sl. **deivas* „dievas“ (žr. s. v. *deivas*), pasidarė štai kas:

a) vienur balt.-sl. **nebes-* „debesis; apsiniaukęs dangus“ virto į balt.-sl. dial. **nebes-* („apsiniaukęs dangus“ >) „dangus“ → sl. **nebes-* „t. p.“ (> rus. *небес* – „t. p.“ ir kt.) resp. ryt. balt. dial. **nebes-* „t. p.“

(> la. *debes-* „t. p.“), o dėl to atsirado sl. **abvalka-* „debesis“ (> s. sl. *oblakъ* „t. p.“ ir kt.) resp. ryt. balt. dial. **mākōn-* „t. p.“ (> la. *mākuōnis* „t. p.“) ir pan.

b) kitur dangui pavadinti atsirado naujas žodis – ryt. balt. dial. **dangu-* „dangus“ (> lie. *dangūs* „t. p.“) bei vak. balt. **dangu-* „t. p.“ (> pr. *dangus* „t. p.“, matyt buvo ir kurš. **dangus* „t. p.“), o dėl to balt.-sl. **nebes-* „debesis; apsiniaukęs dangus“ čia išlaikė (resp. ilgai išlaikė) senovinę savo reikšmę, plg. lie. *debes-īs* „debesis; apsiniaukęs dangus“ greta naujadaro (resp. sinonimo) lie. dial. *dangulỹs* „debesis“ ir pan. (dėl lie. *debesis* sinonimų žr. Lyberis SŽ 79); greičiausiai egzistavo ir pr. (bei kurš.) **nebes-* „debesis; apsiniaukęs dangus“ greta inovacinio (sinoniminio) pr. dial. **up-jan* „debesis“ (žr. *wupyan*).

Minėtas verb. balt.-sl. **deng-* (: **ding-*) „lenkti“ suponuoja ide. dial. **dhengh-* „tam tikru būdu (gal spaudžiant) lenkti“ (plg. Pokorny IEW I 250) > s. isl. *dyngia* „mėšlo krūva ir kt.“ (< *,krūva, kaip tam tikras išlenkimas“), s. air. *dingid* „unterdrückt“ (< *,tam tikru būdu prilenktas“) ir kt. (Pokorny l. c.).

2. *Lángas* (pr. *lanxto*)

Mažiulis 3, 38–40.

lanxto „fenster (Fenster) – langas“ E 213 nom. sg. fem. = pr. **lankstō*, t. y. **lankstā* (žr. dar *perstlanstan*) < pr. **langstā* „t. p.“ Jis jau seniai laikomas giminaičiu su lie. *lángas* „t. p.“ = la. *luōgs* „t. p.“ (žr., pvz., Berneker PS 303, Trautmann AS 368, Endzelīns SV 202, Fraenkel LEW 339, Toporov PJ V 75t.). Tačiau šių pr. ir lie.-la. žodžių darybos (bei semantikos) istorija nėra atskleista, o dėl to ir pati jų etimologija vis dar nėra aiški (plg., pvz., Fraenkel l. c.: „Etymologie unklar“).

Pirmiausia reikia pasakyti, kad lie. *lángas* „langas (Fenster)“ bei la. *luōgs* „t. p.“ kildintini iš (subst.) ryt. balt. **lānga-* „tam tikra anga, skylė“ (plg. ME II 524, Toporov l. c. ir liter.); pastarą jo reikšmę atspindi la. *luōgs* „Loch, Öffnung; Fenster“ (ME II 524) ir lie. *lángas* „langas (Fenster); tam tikra skylė“ (LKŽ VII 122t.). Pr. **langstā* savo rašytinės fiksacijos (E žodynėlio sudarymo) laikais (t. y. XIII–XIV

a.) matyt buvo irgi „tam tikra skylė; langas (Fenster)“ [ar „langas (Fenster); tam tikra skylė“], kildintinas iš (subst.) vak. balt. **langstā* „tam tikra anga, skylė“.

Subst. ryt. balt. **lānga-* „tam tikra anga, skylė“ ir vak. balt. **langstā* „t. p.“ [jų reikšmę anksčiau (žr. PKP II 284t.) esu kitaip suvokęs] bus atsiradę iš subst. *,lenkta kiaurymė“ < *,lenktas įdubimas“ (žr. toliau), ir jie du darybiškai santykiuoja panašiai kaip, pvz., subst. lie. *brādas* „(per)bridimas, brasta (Furt)“ su lie. *brastā* „t. p.“, kurie yra fleksijos **-a-* (lie. *brādas*) resp. sufikso **(s)tā-* (lie. *brastā*) vediniai (su šaknies vokalizmo apofonija) iš verb. balt. **bred-* „bristi (waten)“ (dėl jo žr. s. v. *brast*). Kitaip sakant, tie subst. ryt. balt. **lānga-* „lenktas įdubimas“ ir vak. balt. **langstā* „t. p.“ laikytini fleksijos **-a-* resp. sufikso **-stā* vediniais (su šaknies balsio apofonija) iš verb. balt. **leng-* = **leng-/ling-*, kurio reikšmė buvo, man rodos, *,įdumbančiai (nusvyrančiai) ↔ išdumbančiai (iškylančiai) lenkti/linkti“ (tam tikra enantioseminija, plg. s. v. *etwiērpt*). Tokią jo reikšmę gana gerai atspindi, pvz., verb. lie. *ling-uoti* „suptis“ = la. *līg-uôt* „t. p.“ (žr. dar s. v. *erlāngi*), kur „suptis“ = „su nusvirimais (tam tikrais įdubimais) bei su iškilimais (tam tikrais išdubimais) linkčioti“; tos pačios šaknies yra dar verb. lie. *lėng-ti* „silpnėti, nykti, džiūti (nuo ilgos lėtos ligos)“ (LKŽ VII 330; < *,dubti + linkti“), *ling-ti* „svirti žemyn“ (LKŽ VII 528) ir pan. Žr. dar *lingo*, *nolingo*.

Iš to verb. balt. **leng-/ling-* „įdumbančiai ↔ išdumbančiai lenkti/linkti“ = balt.-sl. **leng-/ling-* „t. p.“ buvo išvestas subst. sl. **lānga-* „lenktas įdubimas ↔ išdubimas“ > **lōgъ* → serb.-chorv. *lūg* „miškas, krūmai; užžėlusis žemuma“ (dėl reikšmių „miškas ir pan.“ ir „žemuma ir pan.“ sambūvio plg. Būga RR II 280t.) ir kt. (dėl medžiagos žr. ESSJ XVI 139t.). Čia pridera ir verb. sl. **lēg-ati* (*sę*) „supti(s)“ [dėl medžiagos žr. ESSJ XV 54 s. v. **lēgati* (*sę*) II], plg. lie. *ling-uoti* „suptis“ = la. *līg-uôt* „t. p.“ (žr. anksčiau).

Verb. balt.-sl. **leng-/ling-* „įdumbančiai ↔ išdumbančiai lenkti/linkti“ yra iš verb. ide. **leng-/lŋg-* „t. p.“ (plg. Pokorny IEW I 676 s. v. *leng-*), kuris galėtų būti verb. ide. **lenk-/lŋk-* „lenkti“ variantas (Pokorny l. c.).

Dėl pr. (E) *lanxto* ir lie. *lángas* = la. *luōgs* etimologijos plg. Toporov l. c. (ir liter.).

3. Lokys (pr. *clokis*)

Mažiulis 2, 220–223.

clokis „ber (Bar) – lokys“ E 655 nom. sg. masc. = pr. **klōkīs*, t. y. **klākīs* (žr. dar s. v. *caltestisklokis*), kuris slypi ir pr. vv. (dk., 1399 m.) *Kloken* „Kammeramt Nehmen Kr. Mohrunge“ (: lie. vv. *Lokiai*, Gerullis ON 66; žr. dar sv. *Diwanus*). Iš pr. vv. (dk., 1349 m.) *Locow* „Lokau bei Seeburg“ (Gerullis ON 183, 234) galima atstatyti pr. dial. **lōkīs* „lokys“ (t. y. pr. **lākīs* „t. p.“), kuris kartu su lie. *lokys* „t. p.“ = la. *lācis* „t. p.“ suponuoja pr. dial./lie.-la. **lākīs* „t. p.“ (t. y. **lōkīs* „t. p.“), kilusį iš balt. dial. **tlākīs* „t. p.“ (= *clokis* E 655) < balt. **tlākīs* „t. p.“ (t. y. **tlōkīs* „t. p.“) arba tiesiog iš balt. **tlākīs* „t. p.“ (Stang Vergl. Gr. 107). Pastarąjį buvus rodo pr. vv. (dk., 1343 m.) *Tlokunpelk* (Gerullis ON 183) < appell. pr. **tlōkun* **pelkī* (žr. *pelky*) „lokių pelkė“, be to, pr. vv. (dk., 1318 m.) *Tlokowe* (Gerullis l. c.; greta lyties *Locow*, žr. anksčiau), pr. avd. (dk., 1419 m.) *Tloke* (Trautmann PN 106, Gerullis l. c.), pr. avd. (dk., 1299 m.) *Tlokote* (Trautmann l. c.).

Balt. **tlākīs* (*io*-kamienis, nom. sg. masc.) < **tlākja-* „lokys“ mėginamas sieti su verb. (praes. 3 sg.) pr. (III) *tlāku* „kulia“ (žr.) ir, toliau, su verb. balt.-sl. **telk-/*tilk-* „grūsti, mušti, kultti“, žr. Fraenkel LEW 385 (ir liter.), Toporov PJ IV 77 (ir liter.), kurie, be to, priitaria Būgai, tą verb. pr. *tlāku* „kulia“ laikančiam giminaičiu su verb. lie. *luōkyti* „žuvis gaudyti pritrėnkiant per ledą“ bei ši kildinančiam iš verb. balt. (ide.) **tlōk-* (: **telk-*) „mušti, kultti“ (Būga RR I 319).

Man rodos, kad verb. lie. *luōkyti* ir *luōkinti* „t. p.“ senesnė reikšmė yra susijusi ne su „mušimu, trenkimu“ („žuvis gaudyti pritrėnkiant per ledą“), o su „šviestuvo, žiburio naudojimu (žuvis gaudant)“, plg., pvz.: *luōkyti/luōkinti* „naktį su žiburiu žuvis (žeberklu) ar vėžius gaudyti“ [LKŽ VII 691 (s. v. *luōkyti*), 690t. (s. v. *luōkinti*)]. Verb. lie. *luōkyti* (*luōkija*, *luōkijo*)/*luōkinti* (*luōkina*, *luōkino*) yra aiškiai ne pirminis verbum, o denominativum „atlikti tam tikrą veiksmą (gaudyti žuvis) su tam tikru „šviestuvu“ – vedinys iš subst. lie. *luōkas* „tam tikras šviestuvas“ = „įtaisas šviesti, žuvis gaudant“ (LKŽ VII 690), plg., pvz., lie. verb. *dūmyti/dūminti* „leisti dūmus“ = „atlikti tam tikrą veiksmą su dūmais“ ← subst. *dūmai* (*dūmas*). Šis subst. lie.

luōkas „tam tikras šviestuvas“, turintis greičiausiai *-uo-=-uo₂-* (dėl jo žr. Mažiulis BS 43tt.), laikytinas fleksijos vediniu (su šaknies vokalizmo apofonija, žr. Mažiulis l. c.) iš verb. lie. *laūk-* (: **luk-*) „šviesti“ (> dab. lie. *lāuk-ti* „warten“, žr. s. v. v. *gēide*, *laukūt*). Pastaba: greta minėtų lie. subst. *luōkas* ir verb. *luōkyti/luōkinti* turime paliudytus lie. dial. subst. *lokas* resp. verb. *lokyti/lokinti* (LKŽ VII 644), kurių šakninis *-o-* (ne visai autentiškas) matyt transponuotinas į lie. liter. *-uo-* (= *-uo₂-*). Taigi remiantis verb. lie. *luōkyti/luōkinti* įrodyti, kad verb. (III) *tlāku* „kulia“ suponuojąs verb. balt. (ide.) **tlōk-* (: **telk-*) „mušti, kultti“ (Būga l. c., Fraenkel l. c., Toporov l. c.), negalima; o Būgos teiginys, kad gr. (pvz.) βρω-τός „valgis“ bei βορ-ά „pašaras“ rodantys verb. balt. (ide.) **tlōk-* „mušti, kultti“ egzistavimą greta verb. balt. (ide.) **telk-* „t. p.“ (Būga l. c.), laikytinas tik spėjimu, kuris vidinės rekonstrukcijos būdu, t. y. pačių baltų (ir slavų) kalbų faktais (čia daug svarbesniais už graikų kalbos faktus!) yra nepagrindžiamas (žr. dar anksčiau). Todėl belieka manyti, kad verb. pr. (III) *tlāku* „kulia“ taisytinai į pr. (III) **tāku* „t. p.“ (Endzelins FBR X 223, SV 265), žr. *tlāku*.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad šalia subst. (masc.) lie. *lokys* „der Bär“ < balt. [**tlāk(i)jas* <] **tlākjas* „t. p.“ (žr. anksčiau) egzistuoja subst. (fem.) lie. *lókė* „die Bärin“, kuris, man rodos, yra gana senas [šitai matyt remia jo geografija (žr. LKŽ VII 644 s. v. *lókė*) ir kitoki sumetimai (žr. toliau)] – iš subst. (fem.) balt. **tlākjā* „lokė“ [dėl *ē*-kamienės lie. *-ė* (nom. sg.) < balt.(-sl.) **-jā* žr. Kuryłowicz ABSI III 83tt.]. Iš čia nesunku padaryti išvadą: kaip subst. lie. *lokys/lókė* yra subst. mob. [*io*-/*ē*-kamienis (iš *io*-/*iā*-kamienio!)], taip ir subst. balt. **tlākjas* „lokys“ /**tlākjā* „lokė“ buvo subst. mob. (*io*-/*iā*-kamienis), visai panašus, pvz., į lie. (žr. LKŽ IV 404 s. v. 3 *júodis*, *-ė*) subst. mob. (*io*-kamienį) *júodis*/(*ē*-kamienį) *júodė* [su *-ė* < balt.(-sl.) **-jā*, žr. anksčiau].

Kaip a) lie. subst. mob. (masc.) *júod-is* „tas, kuris turi juodumo“ (< **-jas*) yra vedinys iš adj. (masc.) lie. *júodas* „turintis juodumo“ (ne iš fem. *juodà!*) bei b) lie. subst. mob. (fem.) *júod-ė* „ta, kuri turi juodumo“ (< **-jā*, žr. anksčiau) – vedinys iš adj. (fem.) lie. *juodà* „turinti juodumo“ (ne iš masc. *júodas!*), taip ir a) balt. subst. mob.

(masc.) **tlākjas* „lokys“ < („gauruotis“ =) **„tas, kuris turi gauruotumo“* (dėl semantikos žr. toliau) – vedinys iš balt.(-sl.) adj. (masc.) **tlākas* („gauruotas“ =) „turintis gauruotumo“ (ne iš fem. **tlākā!*) ir b) balt. subst. mob. (fem.) **tlākjā* („gauruotė“) = **„ta, kuri turi gauruotumo“* – vedinys iš balt.(-sl.) adj. (fem.) **tlākā* („gauruota“ =) „turinti gauruotumo“ (ne iš masc. **tlākas!*).

Iš balt.-sl. adj. (fem.) **tlākā* „gauruota, turinti gauruotumo“ bus atsiradęs sl. subst. (fem.) **tlākā* „tai, kas gauruota“ > **dlākā* „t. p.“ [dėl tokio adj. → subst. plg., pvz., lie. adj. (fem.) *geltā* „geltona“ → subst. (fem.) *geltā* „tai, kas geltona“, žr. dar Skardžius ŽD 37] > serb.-chorv. *dlāka* „plaukas“, slovėn. *dlāka* „plaukas (gyvulio); vilnos“ ir kt., plg. ypač Toporov PJ IV 70tt. (ir liter.).

Tas adj. (masc./fem.) balt.-sl. **tlākas/*tlākā* prieš tai, kai jis buvo adjektyvizuotas [t. y. prieš atsirandant lyčiai adj. (fem.) balt.-sl. **tlākā* (ji nėra ide. senumo, žr. toliau)], bus buvęs subst. (masc.) balt.-sl. **tlākas* „kailis (gauruotas)“ < **„lokio kailis“* < **„lokys“*. Būtent šis subst. (masc.) balt.-sl. **tlākas* (> sl. **dlākas*) „kailis (gauruotas)“, man rodos, slypi antrajame sande kompozito subst. (masc.) balt.-sl. **vilka-tlākas* „vilko kailis (gauruotas)“, iš kurio turime: a) sl. (**vilka-tlākas*) **vilka-dlākas* „vilkatas (Werwolf)“ > s. sl. *vlōkodlakv* „t. p.“ ir kt., b) balt. **vilka-tlākas* „t. p.“, kuri smarkiai perdirbtą (dėl tabu ir liaudies etimologijos) atspindi lie. *vilkatākas* „vilkatas“ = la. *vilkataks* „t. p.“, lie. *vilkatakỹs* „t. p.“, *vilkātas* „t. p.“, *vilkatā* „t. p.“ = la. *vīlkata* „t. p.“ ir kt. Plg. Toporov PJ IV 70, 74 ir liter.

Subst. (masc.) balt.-sl. **tlākas* „lokys“ laikytinas perdirbiniu (veikiant ir tabu faktoriui) iš seniausios lyties subst. (masc.) balt.-sl. **tlakas* „t. p.“ (suvokiant segmentą **-ak-* kaip sufiksą bei jį transponuojant į balt.-sl. **-āk-*) < subst. (genus activum) ide. dial. (balt.-sl.) **l̥tokos* „t. p.“ (metatezė **tl-* < **l̥t*) < **rtokos* „t. p.“, egzistavusio greta subst. (genus activum) ide. **rtkos* „t. p.“ (čia dėl sufikso **-k-* : **-ok-* žr. Ivanov OPA 32t.). Dėl viso šio proceso (veikiamo ir tabu) plg. Ivanov OPA 31tt. (ir liter.), Toporov PJ IV 71tt. (ir liter.).

IV. Voiciechas Smočinskis²⁴⁴ (Wojciech Smoczyński)

Gimė 1945 metais kovo 12 dieną Głowne (Głowne), Lenkijoje. 1967 metais baigė Varšuvos universitetą (studijavo slavistiką, taip pat gotų ir lietuvių kalbą pas Tamarą Buchienę). Studijas tęsė Krokuvos universitete (jo mokytojai buvo Ježis Kurilovičius, Janas Safarevičius, Adamas Haincas). 1977 metais apgynė daktaro disertaciją „Punsko apylinkių lietuvių tarmė“ (vadovas prof. Janas Safarevičius). Nuo 1969 metų dirba Krokuvos universitete, nuo 1996 metų vadovauja Indo-europeistikos seminarui. 1986 metais Krokuvoje apgynė habilituoto daktaro disertaciją (jos pagrindas – atskiri straipsniai ir studija *Baltų kalbos*). 1990–1994 metais buvo Varšuvos universiteto Baltų katedros vedėjas. Žurnalo „Linguistica Baltica“ įkūrėjas ir redaktorius (iš viso išleista dešimt tomų). Penkių monografijų, lietuvių kalbos etimologijos žodyno (2007) ir per 200 mokslinių straipsnių autorius. Žymus baltistas, slavistas, Tarptautinės slavistų sąjungos, *Sodalizio Glottologico Milanese* draugijos narys. 2007 metais mokslininkui suteiktas Vilniaus universiteto garbės daktaro vardas.

Māžas

Smoczyński 380–381.

māžas, -à „mały, niewielki“ :: lot. *mazs* ts., str. *ni massais* adv. „nie mniej“. Z pie. **moǵh₂-o-*. Drw. apofoniczny od **meǵh₂-s* m. „wielki“ > gr. *μέγας*, **meǵh₂-ø* n. > gr. *μέγας*, wed. *māhi*, aw. *mazi* (por. też het. *mekki* „wielki“ < **meǵh₂-i*). Znaczenie lit. wywodzi się prawdopodobnie z ironicznego użycia przymiotnika „wielki“. Por. stosunek znaczeń przy łac. *macer* „chudy, suchy“ :: gr. *μακρός* „wielki“, < pie. **mh₂k-ró-*. — Drw. *benāž* adv. „omalże, prawie“, *benāž ko* „o mały co“ (*Bemāž ko sprando nenusisuko* „Mało co nie skręcił sobie karku“), *mažēlis* a. *mažylis* m. „małe dziecko, młodsze dziecko w rodzinie“, *mažynikas*, -a žm. „bardzo mały, malutki“, *mažiūtelis*, -ė „całkiem mały“, DP „malutki, maluczki“, SD „maluchny“ (neosuf. *-intēlis*, por. nazw. *Mažiūntas*, n. m. *Mažiūntai* 2x), *mažiūtys* DP „maluczki, maluchny, malutki“, gw. *mažytis* ts. (⇒ *mažiūtelys* DP „malutki“), *mažiūlis*, -ė „mały, malutki“ (nazw. *Mažiūlis*, n. m. *Mažiūliai*), *mažiūnikas*, -a žm. „bardzo

²⁴⁴ Pagal [Algirdas Sabaliauskas], LKE 593t.

mały, malutki" (z neosuf. *-iūnikas*²⁹⁹, por. suf. *mažynikas*), *mažumà* "mniejszość; mała ilość, trochę", *māžumas* "mała ilość, trochę; małostka, blachostka", *mažūtis* a. *mažutėlis*, *-ė* "małeńki", *nėmāž* adv. "zupełnie, w ogóle, wcale" (znacz. etym. "ani trochę"), *pamažėlė* a. *pamažėl* adv. "pomalutku, powolutku", *pamažū* adv. "pomalū, powoli", *pomažis*, *-ė* "za mały (żeby zostać pastuchem)". Cps. *mažakalbis*, *-ė* "małomówny", *mažamōkslis*, *-ė* "mało wykształcony", *mažatikis*, *-ė* "niedowiarek", *mažėda* c. "kto mało je" (por. *pelėda*, *žuvėda*), *mažnė* (zob. *māž*). — N. jez. *Mažėlis*, *Mažiklis*, *Mažiūtis*, *Mažūlis*, *Mažoji Ilma*, n. rz. *Mažūpė*, *Mažoji Vingrė*. — Vb. denominativa: 1. *mažėti*, *-ja*, *-jo* "maleć", 2. *māžinti* caus. "zmniejszać", *pamāžinti* "pomniejszyć, zmniejszyć", 3. *māžti*, *māžta* (war. *māža* < *ma-n-ža), *māžo* "maleć, zmniejszać się, ubywać, znikać, słabnąć (o zdrowiu, bólu, gniewie)". — WSO *mož-* < *māž-: *mōžis* m. "mała ilość" (*Ar daug gi pieno?* — *Nei to daugio*, *nei to mōžio* "Czy dużo mleka? — Ani tego dużo ani mało"), cps. *māžmožis* (zob.). Vb. denom. *mōžti*, *mōžta*, *mōžo* "zmniejszać się, maleć, słabnąć" (por. *lōbiti*, *-stū*), *možėti*, *mōži*, *možėjo* "(powoli, stopniowo) zmniejszać się, niknąć", *mōžytis*, *-ijasi*, *-ijosi* "odczuwać brak, niedostatek czego" (*Aš imu mōžytis šieno* "Zaczyna mi brakować siana", dosł. "Zaczynam odczuwać brak siana"). Co do apofonii por. *lōbis* ⇐ *lābas*, *grōžis* ⇐ *gražūs*, *skōnis* ⇐ *skanūs*.

²⁹⁹ Brak *†mažiūnas*. N. m. *Mažiūnai* w rej. Alytūs pochodzi od nazwy osobowej *Maži-ūnas, gdzie sufixs miał charakter patronimiczny. Por. nazw. *Mažiūna*, *Mažiūnis*.

V. Styvenas Jangas²⁴⁵ (Steven Young)

Gimė 1951 metais sausio 26 dieną Niujorke. Fordamo universitete Niujorke ir Čikagos universitete studijavo slavistiką, rusų kalbą ir bendrąją kalbotyrą. 1981–1982 metais stažavosi Vilniaus universitete. 1984 metais Čikagos universitete apgynė daktaro disertaciją „Šneamosios lietuvių kalbos prozodinė struktūra“. Nuo 1985 metų dirba Baltimorės Merilando (Maryland) universitete.

Žiaurūs

Acta linguistica lithuanica 47, 2002, 109–111²⁴⁶.

Lith. *žiaurūs*, *-i* (stem *žiaūr-*) 'cruel, ferocious, brutal, savage' is linked by Fraenkel (1965: 1303) to the word nest *žiaudūs* " = *žiaurūs* (oft bei Daukantas ...)," *žiaudrūs*, *žiudrūs* 'rauh, uneben', *žiudrėti* 'rauh, uneben werden', all of which are said to belong either to the set of Lith. *žūti* 'zugrunde gehen', *žudyti* 'umbringen', Latv. *zaudēt*

²⁴⁵ Pagal [Algirdas Sabaliauskas], LKE 260.

²⁴⁶ Publikuojama tik ta straipsnio dalis, kurioje aptariama *žiaurūs* kilmė.

'vernichten, verlieren, verderben', or to Russ. *жyдi* 'Entsetzen, Elen' (which itself may be related to the *žūti* set: Vasmer, Trubačev 1987, 63). Under the entry *žiudrūs* (characterized as the "Tiefstufe zu *žiaurūs*"), Fraenkel expands this set of phonetically and semantically disparate items to include *žiubrūs* 'rauh, uneben', *žiūbrinti* 'rauh machen', and under *nuzurdōti*, *nužurdōti* (1962: 514) 'zu Tode quälen' we read: "Nach meiner Ansicht sind die Wörter verw. mit lit. *žiaurūs* 'grausam, erbarmungslos, wild, rauh', *žiaudūs* dass[elbe]..."

Regarding the comparison of *žiaurūs* to *žiaudūs* and related forms, it is difficult to imagine how the *-d-* of the latter stem (to say nothing of the *-b-* of *žiubrūs*) could be reconciled with the *-r-* of *žiaurūs*, unless the source of both words is taken to be **žiaū-*, with an optional *-d-* enlargement (IEW 448 **gheu-*, **gheu-d-* 'verschwinden, umkommen', the source of *žūti*) together with the *-r-* suffix present in *žaudrūs* (to *žiaudūs*; cf. also dial. *skaudrūs* 'aštrus, piktas' alongside *skaudūs*, Skardžius 1941: 300).

But this direction need not be pursued, since *žiaurūs* and *žiaudūs* are not easily reconciled semantically. Būga (1959: 327, 688) presents this semantic sketch of *žiaudūs*: 'суровый, шерховатый, негладкий; ... acerbus; ... chropawy'. The 'суровый' meaning seems to be typical in reference to the wind: *sziauręs ar kitti žiaudī wieje; 'ōr's yra ... žiaudūs ir nepatogus*' (Daukantas); NW Žem. *žiaudrūs* 'суровый, пронизывающий, острый; шершавый, неровный; hirtus'; NW Žem. *žiudrūs* (reduced grade of *žiaudrūs*) 'шершавый, негладкий (*šiuirkštūs*)', *žiudrėti* 'становиться шершавым: *nužiudro raņkos nū būviių rinkimo*'. To this we can add Vitkauskas (1976: 453, 458) *žiaudrūs*, *žiudrūs* 'šiuirkštus, kietas': (examples appear in dialect form in the original) *marškiniai žiaudri buvo ... kaip šepėčiai; pakulinis žiaudrus: nugarą draskė; vikšris žudrus: pjausta liežuvi gyvulių; pakulinis labai žudrus audeklas*.

It seems clear from these glosses and samples that the central meaning of the *žiaud(r)-*, *žiudr-* root is 'rough, coarse, harsh', rather than 'cruel, ferocious', and thus there is no need to link *žiaud(r)ūs*, *žiudrūs* semantically (any more than phonologically) with *žiaurūs*. The occasional contexts in which the usages may coincide (for example, in reference to a harsh ~ raw ~ cruel wind) should not obscure this fact.

For Lith. *žiaurūs*, semantic parallels such as Lat. *ferus* : *ferōx*, Russ. *зверь* : *зверский* 'brutal', and Lith. *žvėris* : *žvėriškas* suggest rather a comparison with Lith. *žvėris* 'wild animal'. Consider also Žem. *žvėris* in the sense of 'kas žiaurus' (Vitkauskas 1976: 462) and the fact that Lith. *žvėriškas*, a transparent derivative of *žvėris*, is defined by the 'DŽ as 'žiaurūs'!

¹ Yet another semantic parallel of this sort is provided by Slavic **svьrьp/sverьpь* (c.g. Russ. *сверпыи*), ultimately to IE **gʰyēr-* 'animal' (Holzer 1989: 78–81, in his provocative theory of a Slavic wordstock reflecting an adstrate [possibly Cimmerian] influence).

Given the semantic rapprochement *žiaurūs* : *žvėriš*, we turn next to the phonetic relationship between the two words. A Lithuanian sequence *šV*, *žV* (represented orthographically as *šīV*, *žiV*), such as we have in *žiaurūs*, reflects in principle an ancestral **kīV*, **gīV*. One Balto-Slavic source for such sequences is found in tautosyllabic **(C)ēu-* > (in Baltic terms) *(C)jāu-*: IEW 597 **kēu[e]r-* ‘Nord, Nordwind’ > Lith. *šiaur-[-ėj]* ‘north’, IEW 684 **leud^hi-* ‘Nachwuchs, Volk’ > Lith. *liāudis*, Sl. **ljud*². Accordingly, the most likely antecedent for a Lithuanian root of the shape *žiaur-* would be **g^heur-*. The tone of the original (acute or circumflex) cannot be deduced from *žiaurūs*, since modern *u*-stem adjectives tend to generalize accent paradigm 4, i.e., impose circumflex metatony: *šiāurė* ‘north’ : *šiaurūs*, stem *šiaūr-* ‘šiaurinis’ (Stundžia 1995: 94).

We arrive then at a comparison of a pre-Baltic **g^heur-* (essentially ‘žvėriškas’) and **g^huēr-*, IEW 493 ‘wildes Tier’, the source of Lith. *žvėriš* ‘id.’. Since this relationship is (to use Eric Hamp’s term) one of an ‘adjective of appurtenance’ **g^heur-* to a nominal base **g^huēr-*, and such adjectives are formed by thematic derivation and the addition of the “vocalism *e* in the first possible position” (Hamp 1978: 186, 193–94), and moreover are oxytonic (Hamp 1984: 141), we are dealing in fact with a thematic stem **g^heuró-*. Gołąb (1967: 770) refers to the derivational process involved here as (a type of) *vřddhi*, and explains it at greater length: “*Vřddhi* can be defined as a type of secondary (denominative) adjective-generating derivation which combines two devices: a) suffixation (chiefly *-o/e-* and *-(i)jole-*); b) gradation of the initial syllable of basic word (noun). The gradation of the vowel in the initial syllable ... can be interpreted as the result of the ‘addition’ or ‘insertion’ of *e* to the basic vocalism \emptyset ...”

Our thematic derivation **g^heuró-* < **g^huēr*³ thus parallels that of the (substantivized) adjective **deijó-* (Kuryłowicz 1968: 303: ‘himmlisch’ > ‘Gott’) to the original base **dieu-* (of OI *dyáuh*, *dyoh*) through the reduced grade **dij/diij*, except that the intermediate stage of a reduced-grade ***g^hur-* (to **g^huēr-*) is apparently unattested. Regarding such ‘Schwebeablaut’ relations (which continue the state I and II formations of Benveniste’s binomial roots), Szemerényi (1980: 126) says that the assumption of a reduced-grade stage is not necessary: “In einigen Fällen (z. B. bei mittlerem *R*) können Umstellungen stattgefunden haben, d. h. **terp-* direkt zu **trep-* geworden sein”.

With the phonetic development of **g^heuró-* to the recognizably Baltic shape **žiaurà-*, we have a form with the appearance of an *o*-grade (Baltic *a*-grade) adjective. Such adjectives (chiefly deverbal) in Baltic were susceptible to a shift to the originally reduced-grade oxytonic *u*-stems: “the notable fact of Baltic is the appearance of *o*-grade bases in *-ú*-stems: *kartūs* ‘bitter’, *gajūs* ‘lively, vivacious’, etc.; or even of pseudo-*o*-grade: *saldūs* ‘sweet’” (Hamp 1984: 141; Vanags 1989: 118 suggests a motivation for this large-scale shift). Accordingly, the thematic oxytone **žiaurà-* was refashioned as the *u*-stem **žiaurū-*.

In summary, we have an oxytonic thematic adjective of appurtenance **g^heuró-*, essentially ‘žvėriškas’, to the inherited base **g^huēr-* ‘žvėriš’, by a Schwebeablaut derivational process. This yielded, by regular phonetic change, a ‘pseudo-*o*-grade’ *žiauró-*,⁴ which together with other thematic *o*-grade adjectives was refashioned as a *u*-stem, giving the modern *žiaurūs* ‘cruel, ferocious’.

² On the development of **eu* in both Slavic and Baltic, see Arumaa (1964: 86 ff. and 96 ff.). Arumaa challenges Vaillant’s claim that the change took place only before a soft consonant: “Vaillant ... macht den Wechsel slav. *u* – *iu*, balt. *au* – *iau* vom harten oder weichen Charakter des folgenden Konsonanten abhängig, wofür aber eine sichere Beweisführung unmöglich ist, weil die lautliche Spaltung hier schon in den Urzustand dieser Sprachen zurückzulegen ist und wir einer sicheren Kontrolle dafür entbehren.” Shevelov (1965: 273) is more categorical: “Yet an examination of every instance shows that the only phonetic reflex of *eu* was [Slavic] *jū*, while all other forms are due to extra-phonetic factors and constitute deviations of a later date”.

³ According to Dybo (1981: 40) Lith. *žvėriš* shows apophonic root length which was generalized in this root as early as Indo-European. Others posit a laryngeal base here. As noted above, the original situation is obscured in *žiaurūs* by a tendency to generalize circumflex stems.

⁴ I would tentatively suggest that an intermediate Baltic stage **zeura-* is reflected in Fi *hivveä* ‘dreadful, frightful, horrible, hideous’, which lacks an etymology in both SKES 78 and SSA 167. Finnish *h* is the expected reflex of a Baltic palatal; concerning the regular metathesis of *-ur-* > *-rv-* in Finnish, see Koivulehto (1991: 34). The pattern example is Fi. *karva* ‘hair’ < Baltic **gaura-* ‘id.’

VI. Diskusija dėl lie. *šaukštas* kilmės

1. Algirdas Sabaliauskas

Baltistica 1(1), 1965, 83–84.

Žodis *šaukštas* yra būdingas tik lietuvių kalbai: nei kitose baltų, nei apskritai indoeuropiečių kalbose nerandame šia reikšme vartojamų žodžių, kuriuos būtų galima lyginti su šiuo žodžiu. Lie. *šaukštas* kilmė įvairiai buvo mėginta aiškinti, bet ligi šiol, atrodo, nėra pavykę pateikti patikimesnės jo etimologijos. A. Leskynas¹ lie. *šaukštas* siejo su lie. *šukė*. Taigi pirminė *šaukštas* reikšmė būtų 'šukė'. A. Leskyno etimologijai kai kas pritaria ir pastaruoju metu². A. Becenbergeris³ lie. *šaukštas* kartu su lie. *šiukšlės* siejo su gr. *κωκάλειν* 'maišyti, judinti', *κώκρηθρον* 'maišiklis, mentė; intrigantas, skandalistas'. A. Becenbergerio etimologija pateko į daugelį etimologinių žodynų. Tokiai etimologijai pritarė ir K. Būga⁴. E. Frenkelis etimologiniame lietuvių kalbos žodyne taip pat nurodo tik šią etimologiją, jos autorystę savotiškai priskirdamas K. Būgai (Nach Būga... aus idg. **kuk-* und zu griech. *κώκρηθρον* 'Rührkelle' usw. gehörig)⁵.

Mums atrodo, kad lie. *šaukštas* kilmę yra įmanoma aiškinti, siejant jį su veiksmažodžiu *šauti*. Šis veiksmažodis tiek lietuvių, tiek ir latvių kalboje vartojamas 'kišti, stumti į krosnį' reikšme. Tokiu būdu pirminė šaukšto reikšmė būtų 'kišiklis, kištuvus', plg. lie. *šaudyklė* prietaisas šėivai įdėti audžiant'. Iš veiksmažodžio *šauti* su priesaga *-sta* padaryta forma **šauštas* asimiliacijos keliu virto *šauštas*, kurioje vėliau atsirado įterptinis *-k-*, plg. *pėščias*: *pėkščias*, *kaištis*: *kaikštis*, *pluoštas*: *pluokštas*, *piřštas*: lat. *pirksts*, *duksas*: pr. *ausis* ir kt.⁶ Zietelos tarmėje vartojama ir forma *šauštas*. Tačiau ją vargu galima laikyti formos *šaukštas* prototipu, mat, ten vartojamos ir formos *auštas* < *aukštas*, *aňštas*

¹ Žr. A. Leskien, *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*, Leipzig, 1884, 318.

² Žr. C. D. Buck, *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*, Chicago, 1949, 351.

³ Žr. A. Bezenberger, *BB XXVII* (1902) 170.

⁴ Žr. K. Būga, *Rinkiniai raštai*, I, Vilnius, 1958, 275.

⁵ Žr. E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg-Göttingen, 1955tt., 968.

⁶ Žr. J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, I, Warszawa, 1958, 383–4; J. Endzelynas, *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius, 1957, 51–2.

< *aňkštas*, *minštas* < *minkštas*, *rūštūs* < *rūgštūs* ir t. t.⁷ Pagaliau **šauštas* ir be tarpinės formos *šauštas* galėjo pavirsti *šaukštas*, mat, po *g*, *k* priesaga *-sta* lietuvių kalboje paprastai pavirsta *-šta*, plg. *deřgštas* 'dergėjas': *dėrgti*, *minkštas* (lat. *mīksts*): *minkyti* ir kt.

Semantiškai mūsų *šaukštas* kilmės aiškinimą iš dalies patvirtintų ir toji aplinkybė, kad šaukšto ir įrankio, kuriuo 'šauinama' į krosnį duona, pavadinimai įvairiose kalbose gali atsirasti tuo pačiu keliu. Štai lie. *ližė* 'plačiu galu mentė duonai šauti, kišti į krosnį' yra sietina su veiksmažodžiu *ližėti*⁸, tuo tarpu kitose indoeuropiečių kalbose iš šio veiksmažodžio kaip tik kilo šaukšto pavadinimai, plg. lo. *ligō*, *-ere* 'liežti, laižyti': *lingula* 'šaukštas', air. *ligim* 'laižau': vid. air. *liag* 'šaukštas', kimr. *llyw* 'liežti, laižyti': *llwy* 'šaukštas'⁹. Vokiečių *Löffel*, s. v. a. *leffil* taip pat siejamas su s. v. a. *laffan* 'liežti, laižyti'¹⁰.

[domu pastebėti, kad lie. *šaukštas* kilmę panašiai buvo linkęs aiškinti ir J. Jablonskis. Jis rašė: „Žodis *šaukštas* yra, gali būt, šiaip susidaręs: *šau-stas*, *šauštas* (plg. *šeši*, *šąšlavos*), *šaukštas* („šaukštu dievo dovanas į burną šaujam“, plg. „liže kepalus į krosnį šaujam“)¹¹.

⁷ Žr. A. Vidugiris, *Zietelos lietuvių tarmė*, kand. disertacija, Vilnius, 1961, 134 (rankraštis).

⁸ Žr. E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 383.

⁹ Žr. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München, 1959, 668.

¹⁰ Žr. F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Berlin, 1957, 444; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 651.

¹¹ Žr. J. Jablonskis, *Rinkiniai raštai*, I, Vilnius, 1957, 380.

2. Simas Karaliūnas

Baltistica 31(1), 1995, 33–36²⁴⁷.

Su atskelto medžio gabalo (lentos, skilos, pliauskos, atskalės, skiedros ir pan.) idėja, kita vertus, asocijavosi senovės žmonių sąmonėje tikriausiai taip pat šaukšto sąvoka. Tai matyti pirmiausia iš straipsnio pradžioje semantiškai nagrinėjamų skandinavų kalbų žodžių (norv. *skeid, skei, skje* „šaukštas; skietas; makštis; lenta...“), toliau iš alb. *lugë* „šaukštas“ : *flugë* „lenta, kuria kalniečiai užstumia savo namų ir svirnių duris“ < **vë-lugë*²⁴. Šiuo atžvilgiu, jau apie mūsų *šaukštas* kalbant, įdomu prisiminti, kad Prūsų lietuvių vadinamajame Krauzės žodyne (XVIII a.) paliudyta jo reikšmė „mūrininko mentelė“ LKŽ XIV 565. Tačiau tai, matyt, ne kokia atskira senovinė žodžio *šaukštas* reikšmė (tarkim „lenta“), bet greičiausiai reikšmės „šaukštas“ perkėlimas vadinti mūrininko įrankį skiediniui skiesti ir išlyginti, paremtas panašumo asociacija kaip ir žymėti įnagi kojai į batą jausti. Kadangi *šaukštas* turi pažiūrėti vieną reikšmę (bet žr. žemiau), neatrodo tuščios pastangos kelti klausimą ir mėginti jį atsakyti, ką žodis *šaukštas* lietuvių kalboje yra pakeitęs. Štai E. P. Hampas mano, kad *šaukštas* pakeitė baltoslaviską šaukšto pavadinimą **lugā* (s. rus. bažn. *lžica, lžska*, kroatų *žlica, čekų žlice* etc.)²⁵. Bet baltų kalbose nerandame jokių duomenų, rodančių tokį pavadinimą buvus. Į šį klausimą atsakymo ieškodami, pasižiūrėkime į kitą islandų kalbos šaukšto – šį sykį raginio ar kaulinio – pavadinimą, būtent *spónn* masc. „drožlė, skiedra, skala; skiedra, malksna (stogui dengti); ko nors plokštė, lakštas; blizgė; (raginis ar kaulinis) šaukštas“²⁶. Senojoje islandų kalboje dar šaukšto nebuvo: *spánn, spónn* masc. (< skand. **spānuR* su *ā* > *ó* šalia nosinio priebalsio) „skiedra, skala, šakalys; stogo skiedra, malksna, gontas; medinis diskas, skritulys (pavyzdžiui, vartojamas taikiniu); plokštė laivui papuošti“²⁷. Panašūs „šaukšto“ reikalai ir kitose germanų kalbose:

štai norv. *spón* yra ir „drožlė, skiedra; skiedra, malksna, gontas“, ir „medinis šaukštas“²⁸; anglų *spoon* dabar „šaukštas“, bet senojoje anglų kalboje buvo tik „skiedra, drožlė; nuolauža, skeveldra, šukė“²⁹. Kad atskelto medžio gabalo semantinė filiacija (lenta, plokštė, skila, pliauska, skiedra, skala) prasitęsda apėmė ir rago ar kaulo nuolaužą, atskilą, atšaižą, šeberkštį, skeveldrą, šukę, matyti iš trečiojo islandų kalbos šaukšto pavadinimo *sleif* fem. „didelis šaukštas, samtis“, kuris nors ir laikomas skoliniu iš vid. vok. žem. *slēf, sleif* „t. p.“ (olandų dial. *sleef*), bet skiriamas veiksmažodžio **slifan* „skelti“ (s. ang. *tó-slífán*, ang. dial. *slive*) šakniai³⁰, kur priklauso ir ang. *sliver* „atplaiša, skeveldra, šukė“³¹.

Antrasis dalykas, šių pastabų autoriaus dėmesį atkreipęs, yra tas faktas, kad aukščiau išsėmose (Smn, Aps, Švnč, Mžš) daugiskaitinė forma *šaukštai* (ir *šaukštai, šaukštus*) reiškia visus valgant vartojamus indus (LKŽ XIV 563). Ši reikšmė tuo svarbi, kad per ją *šaukštas* susisieja su *šukė*, taip pat turinčiu gana seną (BB, SD, KN, SG) indo reikšmę: „prastas, senas, apdužęs ar įskilęs indas; degtas molinis ar šiaip koks indas (dubenėlis, lėkštė)“ LKŽ XV 328. Negana to, šiuos žodžius prasmės plotme jungia ir pagrindinės jų reikšmės, taigi „šaukštas“ (*šaukštas*) bei „(sudaužyto indo, stiklo, sprogusio sviedinio ir kt.) skeveldra, dužena, šukė“ (*šukė*), kurios, kaip jau žinome, giminingos. Vienintelė logiška tokio semantinio sutapimo interpretacija, atrodo, yra ta, kad giminingi, taigi bendrašakniai ir patys žodžiai³². Bet jų formalųjį ryšį paaiškinti ne taip lengva – *šaukštas* turi akūtą, rodantį senovėje buvus ilgąjį diftongą.

Darybinės reikšmės požiūriu *šaukštas*, matyt, priklauso *nomina instrumenti* kategorijai, tad turi priesagą *-sta-*, kuri po priebalsio *k* bus reguliariai virtusi *-šta-*³³ (plg. *veipstas, graipštast, šlākštast*³⁴). Likusi šakninė morfema *šauk-*³⁵ balsių kaita, matyt, susi-

²¹ K. Būga RR I 315; J. Endzelins ME III 864; P. Skardžius, ŽD, 41, 301, 303; E. Fraenkel LEW 805; V. Urbutis, Op. cit., 141.

²² K. Būga RR II 624; V. Urbutis, Op. cit. 141–142. – Priesagą *-to-* žodžiui *skietas* (S. Ambrazas, Daiktavardžių darybos raida, Vilnius, 1993, 187) galima skirti tik įrodant buvus baltų veiksmažodį **skei-/skī-* „skilti, skirti“. – Ankstesnių autorių (A. Bezenberger. – BB I 1877 285; A. Fick, Die Laute der griechischen Sprache II. – BB XVIII 1892 141; É. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, seconde édition, Heidelberg–Paris, 1923, 90) teigto liet. *skýdas* ir gr. *σπίς, -ίδος* „skýdas“ ryšio dabar atsisakyta (plg. H. Frisk GEW I 169). Mat ide. *k*^h graikų kalboje virto π visose pozicijose, išskyrus prieš balsius e bei i. Tad graikų kalbos skydo pavadinime būta etimologinio p, taigi ir kitos šaknies.

²³ Lyvones cum Letthis concussione gladiatorum cum clypeis conclamantes „Lybiai su letais daužė kalavijais į skydus ir šaukė“, – Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, Москва–Ленинград, 1938, 432. Plg. Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, Livonijos kronikos, Vilnius, 1991, 140.

²⁵ E. P. Hamp, Op. cit., 107–108.

²⁶ Á. Bǫðvarsson, Íslensk orðabók, 940.

²⁷ A. Jóhannesson, Isländisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1956, 887.

²⁸ I. Aasen, Norsk ordbok, 737; Norsk riksmålsordbok, III 2038.

²⁹ The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots, Revised and edited by C. Watkins, Boston, 1976, 63.

³⁰ A. Jóhannesson, Op. cit., 1171.

³¹ E. Partridge, Origins, A Short Etymological Dictionary of Modern English, London, 1959, 632; The Oxford Dictionary of English Etymology ed. by C. T. Onions, Oxford, 1966, 835.

³² Kitokius aiškinimus žr. A. Bezenberger. – BB 27 1902 170; K. Būga RR I 275; E. Fraenkel LEW 968 (*šaukštas* šių autorių kilmė siejamas su gr. *μαίψω* „maišyti“, *μαίψων* „maišomasis šaukštas, maišiklis“); plg. J. Pokorny IEW 597 (pastaba: „Schr unsicher“); J. Jablonskis RR I 380; A. Sabaliauskas, Dėl lie. *šaukštas* kilmės. – Baltistica, I (1), 1965, 83–84 (laikomas *šauti* vediniu su įterptiniu *-k-*); E. P. Hamp, Lithuanian *šaukštas*. – Baltistica, III (1), 1967, 107–108; W. Smoczyński, Etimologijos pastabos. – Baltistica, XXVI (2), 1990, 163 (*šaukštas* < **šaud-tas* su epentetiniu priebalsiu *k* iš prezenso kamieno **šau-da-* „kišaiši“, inf. **šau-ti*).

³³ K. Būga RR I 275.

³⁴ P. Skardžius ŽD 324–325; Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, 391.

³⁵ Dial. *šauštas* (Zietcla) LKŽ XIV 584, kaip teisingai pastebėta A. Sabaliausko (Op. cit., 83), turi fonetiškai iškritusį *k*.

²⁴⁷ Publikuojama tik ta straipsnio dalis, kurioje aptariama *šaukštas* kilmė.

jusi su lat. *sūce*² „išmušta vieta, ištrupa, šukė, plyšys (Scharte)...“, s. ind. *śūkaḥ* masc., *śūkam* neutr. „(javo) akuotas; vabzdžio geluonis, gylis“, av. *sūkā*- fem. „adata“, – dėl šaknies balsių kaitos *áu* : *ú* plg., pvz., *rūgas*, lat. *raūgs* : lat. *rūgs*; *tāukas* : lat. *tūks* „skaudulys, patinimas“, *tūkti* (-*kstu*, -*ku*) „tinti, pusti, brinkti“; lat. *traūds* „trapus, lūžus, dužus“ : *trūds*, paprastai plur. *trūdi* „puvėsiai, trūnys“³⁶. Kaip šalia jų yra leksemų su trumpuoju šaknies vokalizmu [plg. liet. *rūgti* (*ruŋga*), *tūkti* (*tuŋka*)], lygiai taip greta lat. *sūce*² yra ir lat. *sūke*, *sūkis* „šukė, skeveldra; spraga, plyšys“, *sukums* „įskilimas, ištrupa, plyšys“, *suka* „šepetys; šukos“, liet. *šukė* „(sudaužyto indo, stiklo, sprogsio sviedinio ir kt.) skeveldra, dužena; išmušta dalgio, peilio, indo vieta...“, *šukos*, *šukai* „įrankis linų galvoms šukuoti, braukčiai“. Šių rytinių baltų kalbų ir minėtų indoairėnų kalbų žodžių etimologinį siejimą³⁷ patvirtina tas faktas, kad *(j)ē kamieno lat. *sūce*² ir s. ind. *sūcī* fem. „adata“ < **śūc-i*³⁸ turi tą patį morfologinį santykį kaip liet. *vilkė* : s. ind. *vṛkī*- fem. „t. p.“.

Greta jų baltų kalbose būta ir bendrašaknio veiksmožodžio, – tai lat. *šukt* (praes. *šukstu*, *šūkstu*, praet. *šuku*) „dužti, trūkti, skilti“ ME IV 105, randamas K. Ulmanio žodyne (1872), tiesą sakant, labai neaiškus – kilęs iš **sjuk-* ar pasiskolintas iš lietuvių kalbos?

Išryškintas leksinis-semantinis, drauge ir darybinis kontekstas patikimą daro išvadą, kad pirminė žodžio *šaukštas* reikšmė tikriausiai buvo „atskeltas medžio gabalas, skala, skiedra, rago ar kaulo atskila, nuolauža, šukė“. Iš pradžių juo galėjo būti vadinami visi valgant vartojami indai (dubenėliai, lėkštės), ne tik šaukštas. Genialus buvo A. Leskieno spėjimas, kad *šaukštas* kilme susijęs su *šukė*, jo senoji reikšmė buvo š u k ē³⁹, ir pasirodė esąs labai įžvalgus C. D. Buckas, pastebėjęs semantinį panašumą tarp liet. *šaukštas*, *šukė* ir minėtų skandinavų kalbų šaukšto pavadinimų⁴⁰.

³⁶ Šios rūšies šaknies balsių kaita būdinga ir veiksmožodžiams, žr. *Aut.*, Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė, Vilnius, 1987, 110.

³⁷ A. Bezenberger. – BB 27 1902 171; J. Endzelīns ME III 1117; E. Fraenkel LEW 1031; K. Karulis, Op. cit., II, 322; M. Mayrhofer, Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, III, Heidelberg, 1976, 363.

³⁸ M. Mayrhofer, Loc. cit.

³⁹ „Dazu [t. y. su *šukė*] lit. *szauksztas* Löffel (= Scherbe?), – A. Leskien, Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen, Leipzig, 1884, 318.

⁴⁰ C. D. Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages,

1. Kazimieras Būga

Būga 1, 355–357.

Слова *aukauti* „жертвовать“, *auka* „жертва“ и *aukuras* „алтарь“ сделались достоянием лиговского лигатурного языка благодаря писателю С. Довконту (Daūkantas). Привожу несколько цитат из сочинений Довконта: *Wadīno jī Aukopīrmas nu žōdīums auka īr pīrmas, kajpo tas, kōrjī rejķ wīssōpīrmō aukautī arba garbintī Būdas 81_{28,29}*; *meldies ānt auksztajs kaļnajs, kōrius auko kaļnajs nu žōdio aukautī wadīno l.c. 103₁₀*; *Tōriejē dar tajpat ōz szwentus aukurus arba altorius ānt kaļnais, kōrius wadīno auko kaļnajs arba alko- kaļnajs īr wījszpīlajs īr dīdelius akmīnys, ānt kōrejs meldies īr Dījwams aukawo, arba jus wajszīno, kajp szenden īsz Gudiszkumo yra sakoma apieras jems dare l.c. 114*; *Pas āngā buwēs aukōras, ānt kōriū gywolus aukawusis īr āmžīna ugnīs ouzoula medejs kōrstoma dījna īr naktī kurīnūsis l.c. 105*; *Je auka atlījktama buo, karion ejtānt, tad... 129₈*; *Iszejgīnīsī aukosī... aukawo wīrszajtīs 129₂₉*; *...pri aukōro īr stabo ... meldies pakajtomīs 130₃*; *Tujau atwedēs muni pas altoriū ānkuriū ketiejē aukautī ... lījpe ... sijktī, iog asz niekados su Rimionimīs nebendrausious Giwatas dīdīujū Karwaidū 207₄*; *Buwo gili kriausza patio žīniczīoie īszpouszta aukomis arba apieromis l.c. 2₁₈*.

Глагол *aukauti* И. М. Эндзелин в Изв. отд. русск. яз. и сл. Импер. Академии Наук т. XIII, кн. 4 (1908 г.) стр. 208 и сл. считает сложным словом, состоящим из префикса *au-* = сл. *u-* и простого глагола *kauti* „бить“. С подобным толкованием слова трудно согласиться. Мне представляется более вероятным, что все три слова — *aukauti*, *auka* и *aukuras* — изобретение Довконта.

²⁴⁸ Dėl *aukà* kilmės svarstė ir daugiau kalbininkų (Janis Endzelynas [Janis Endzelins], Pranas Skardžius, Jonas Palionis, Jonas Klimavičius, Giedrius Subačius ir kt.). Knygoje skelbiame reikšmingiausias šio žodžio tyrimus.

Кургановидные холмы, с рощами и без них, носят у литовцев название *al̄ko kálnas* или *al̄kos kálnas*. Мне известны следующие холмы (или другие географические имена, прозванные с холмов) с именем *al̄kas* „священная роща“: 1) *Al̄kas* в Чекишках Kossarzewski Lituanica 180b; 2) *Al̄kos kálnas* в поле дер. Побиржуле Ворненской вол. Тельш. уезда ~ *Alkālės* — нивы l.c.; 3) *Al̄kos kaktà* — гора в Полуксце Ворненск. вол.; 4) *Al̄ko kálnas*: а) на равнине *Alksnos* в 1 в. от Кальварии Тельш. уезда, б) вблизи горы *Ruiškalnis* и реки *Gervainis* Жоранской вол. Тельш. уезда, с) вблизи м. Повондены Тельш. у.; 5) *Al̄kos kálnas*: а) с небольшою часовнею в поле дер. Еркšва Иллоксской вол. Тельш. у., б) в двух верстах на NO от м. Вешвяны Тельш. у., с) между м-ками Кули и Плунгяны, d) в Крожской вол. Россиен. у.; 6) *Al̄kos sodà*: а) в Салантской волости Тельш. у., б) в Ольсядской вол.; 6) *Al̄ko sodà* к северу от м. Ретова, близь р. *Júra*; 8) *Alk-up̄ys* — речка: а) в Опитолокском приходе (*Arýtalaukis*), б) в Попильском приходе Шавел. у.; 9) *Al̄k-upis*: а) деревня Хвейданского прихода Россиен. у., б) застенек Шатского прихода Вилкомирского у.; 10) *Alkà-vietė* — холм с рощею вблизи дер. *Vis-dievaĩ* Абельского прихода Новоалександровского уезда.

В некоторых говорах, например, около Шкуд, *al̄ka* или *al̄kas kálns* (диал.) произносится как *aũka* или *aũkas kálns*, со спорадическим изменением *l* в *u*; ср. вост.-лит. *aukũnė* вместо *alkũnė* „локоть“. В говоре Довконта вместо *al̄ka kálns* произносилось также и *aũka kálns* (ср. *Būdas* 114); ср. *Auka* *kaĩnas arba pile, ant kuri senovej pagonis žemajtej degina aukas, taj ira apieras. Surp̄ita ira ties upalu Warlini wadinamu Волончевский, см. Э. Вольгер Об этнографической поездке 21₁₅.*

Про *al̄ko(s)* или *aũko(s) kálnas* в народе рассказывают, что на них предки литовцев, будучи язычниками, приносили богам жертвы. Под влиянием рассказов о жертвоприношениях на холмах, называющихся *aũka kálns*, Довконт пришел к заключению, что имя *aũka kálns* вполне равнозначно с *apiėras kálns* „гора жертвы“, отсюда вывод — *auka* есть *apiera* „жертва“.

Из восстановленного таким образом слова *auka*, принявшего в воображении Довконта значение „жертвы“, впоследствии были состряпаны производные *aukauti* „жертвовать“ и *aũkuras* „жертвенник“ (по образцу *ugniã-kuras* „очаг“).

Слово *auka* в живом разговорном языке известно только в выражении *aukos kálns* (в северо-западном уголке Тельшевского у.), первоначально обозначавшем „холм, вершина которого покрыта священной рощею“; ср. *al̄kas* „роща“ в Вевиржанском прих. (*Veiviržėnai*) Россиен. у.: *elkas* „šilas = бор“ *Varpas* 1893 стр. 55¹.

¹ [Skyriuje „Коррективные поправки и дополнения“ *Būga pastebi* (Izv XVII, 1 50): „Коссаржевский Lituanica 112_a пишет: „u Litwinów zamiast aukos kalns mówią al̄kas kalns (ofiarne góry litwinów liczne, o których tak częste wspomnienia)“. — Z. Z.]

2. Ernstas Frenkelis (Fraenkel)

Fraenkel 24–25.

aukà ‘Opfer’, *aukàuti* ‘freiwillige Beiträge einsammeln’, *aukòti* ‘opfern’. Durch Daukantas in die Literatursprache eingeführt für *apierà, apieravòti*, bzw. *afiera, afieravoti* aus poln. *ofiera, ofierować* (s. d.). Hierbei wirkte unterstützend mit die Existenz von *aukuoti* ‘hebpfern’, *aukàvimo apierà* ‘Hebpfer’, *auk(u)oti* ‘ein Kind auf- und niederheben’ (Bretkun, Bibelübers. von 1858, R., R.-M.) = lett. *auklēt* ‘ein Kind warten, es auf Händen tragen und schaukeln’, *aukla, -e* ‘Kinderwärterin’, lit. *auklė* dass., *aukauti* ‘auf Armen tragen, warten, pflegen, zärtlich behandeln’, *ukuotis* ‘sich schaukeln, schwanken, watscheln’, lett. *u(i)cināt, ucīt* ‘(Kinder) auf den Händen und Füßen dämmeln’, *ucītis* ‘Wiege’. Diese Wörter sind urverw. mit got. *auhuma* ‘höher’, cymr. *uchel* ‘hoch’, preuß. Verstärkungspartikel beim Superlativ *ucka-* (Bezenberger BB. 23, 295, Persson Btr. 50). Lit. *aukà* ‘Opfer’ und Zubehör erklären sich aus Mißdeutung von *alkas, alkà* ‘heiliger Hain’, got. *alhs* ‘Tempel, Heiligtum’ (s. s. v. *alkas, alkà*), ebenso lett. *ēlks* ‘Götze’ aus Mißdeutung von *ēlka kalns, dievs* ‘Tempelberg, Tempelgott’. Vgl. Būga RFV 66, 231 ff., Izv. 17, 1, 19, Endzelin FBR 9, 200, M.-Endz. s. v. *ēlks*, Skardžius Šv. Darb. (1928) 799 ff., ArchPhilK 6, 197 ff., ŽD 586 ff. 596, Verf. ZslPh. 6, 88 ff.; 20, 81 ff. Von *aukà* aus bildet man auch *aukuras = altorius* ‘Altar, Opfertisch’ nach *ugniakuras* ‘Herd, Brandstätte, Scheiterhaufen’.

3. Aleksas Girdenis

Baltistica 41(3), 2006, 375–378.

1. Jau 1989 metais Jonas Palionis paskelbė trumpą, bet labai svarbų straipsnį „Dėl žodžių *aukà* ir *aukòti* kilmės“¹, kuriuo neginčijamai įrodė, kad *aukà* negali būti Simono Daukanto išradimas, kaip buvo manoma anksčiau². Absoliučiai tikras J. Palionio argumentas yra šis sakinyš iš XVIII a. pradžios pamokslų rinkinio „Contiones litvanicae“³ 22 pamokslu (išretinta cituojant⁴ – A. G.):

Praszau jusu waykialiy mana, tegul miayle Wieszpacies diewa szyrdij jusu kaip didziausia a u k a, batay tasay czynsius nuog musu bus jam wdziecznas...

Jį tiesiogiai ar netiesiogiai remia ir šie XIX a. vidurio šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės rankraštinių paminklo „Purpura yszganima mukos Jezusa“⁵ pavyzdžiai:

Atsakie karaliene dabar (‘dar’) mažotelis esi auk o 32v₂₁.

tyn neatsyrand prietelos ani artymys idant pagielbietu, auk o arba bagotisty 265v₂₇.

Būtų naivu manyti, kad „Purpuros“ autorius (tiksliau sakant, vertėjas) galėjo žinoti Daukanto naujadarą⁶.

2. Iš žodžio *aukà* tiesiogiai galima kildinti tik veiksmą *aukòti* ir haplologiškai supaprastintą dūrinį *aukuras* ← *aukakuras* (dėl fonetinio vyksmo plg. ž. *dalkotis* ← *dalg(i)akotis*). Rytiečių vietovardžiai bei asmenvardžiai su *auk-* veikiausiai yra nereguliariai fonetiškai transformuoti iš tokių žodžių kaip *alkas* – pagal gerai žinomą modelį *alkūnė* → *aukūnė, kalniėrius* → *kauniėrius* ir t. t. Vargu ar *aukai* giminiški ir senųjų raštų veiksmą *aukauti* bei *aukuoti*⁷ ‘kilnoti, sūpuoti, liūliuoti’ – juos kur kas lengviau suvokti kaip fonosemantinės kilmės žodžius, panašius, tarkim, į rusu а́укать ‘šūkti’.

¹ J. Palionis, Zur Entstehung der Wörter *aukà* ‘Opfer’ und *aukòti* ‘opfern’, – Zeitschrift für Slavistik, XXXIV (2), 210–212.

² Plg. Fraenkel I 25t. ir lit.

³ Smulkiau apie šį rinkinį ir jo kalbos ypatybes žr. J. Palionis, Dėl „Contiones litvanicae“ kalbos, – Klb XXIII (1) 36–47.

⁴ Cituojama iš straipsnio, nurodyto I išnašoje.

⁵ Smulkiau apie šį rankraštį žr. A. Girdenis, Rankraštinės „Purpuros“ chronologiniai santykiai su 1759 metų „Žyvatu“, – ALI VII 17–44.

⁶ Labai abejotina ir pati tokio naujadaro iš žodžio *alkas* ar *alkà* galimybė: šiaurės žemaičių tarmėje pokytis *l* → *u* labai sunkiai įsivaizduojamas. Vienintelis tikras man žinomas tokio pokyčio atvejis yra *dėu kūo* ‘dėl ko, kodėl’, apie 1960 metus kelis syk girdėtas Žemalės apylinkėse. Kartais šiame kontekste minima *audra / aldra* rodo sporadišką priešingos krypties raidą, veikiausiai sietiną su tam tikromis fonosemantinėmis asociacijomis (plg. kad ir ištiktuką *aldadrà*, kuriuo apibūdinamas nepakenčiamas triukšmas: *te i vākā tik aldadrà ir aldadrà po tō trūob kap velnā tē* Trk).

⁷ Jį vartojo ir Kristijonas Donelaitis – žr. J. K a b e l k a, Kristijono Donelaičio raštų leksika, Vilnius, 1964, 56 (*Ir aukūdāmōs ant Alkūnu gārbinō Bōltra* PL 307).

3. Jeigu *aukà* – ne Daukanto išrastas žodis, reikia ieškoti jam tikresnio paaiškinimo.

Kadangi tarmėse turime mėsos pavadinimą *avikiēna* / *avikēna*⁸, nėra abejonės, kad bent tam tikrose lietuvių kalbos ploto vietose turėjo egzistuoti to pavadinimo pamatas **avikà* arba, jeigu to pamato egzistavimą nukelsime į labai senus laikus, – **auikà* ‘avis’. Jo tikrumą tvirtai remia senovės indų *avikā* ‘t. p.’⁹ ir slavų *овѣца* (plg. r. *овѣа*). Būdinga, kad skr. *avis*¹⁰ (≈ gr. *οἶς* ← *ōĩς* ← *ōĩς*¹¹, lo. *ovis*¹²) reiškia ne ‘avį’, o ‘aviną’, – visai galimas daiktas, kad senais laikais tokia bus buvusi ir mūsų *avies* reikšmė. Į šią semantiką, be kita ko, orientuoja daugelio aukštaičių *avėlė* (*avė.lė* / *avė.la* / *avá.la* ir pan.), reiškianti tiesiog ‘avį’ – be jokio mažybinio ar maloninio atspalvio: jei *avis* būtų iš seno turėjusi dabartinę reikšmę, tokią formalus deminutyvo vartoseną sunku būtų suprasti. Kita vertus, tas „deminutyvas“ veikiausiai yra ir netiesioginė kadaise vartoto ilgesnio formalios mažybinės sandaros žodžio **auikà* reminiscencija.

Žinodami, kad daugeliui tautų *avis* yra pagrindinis aukojamas gyvūnas¹³, galima gana drąsiai manyti, kad taip buvo ir senovės lietuvių kultūroje. Gal tik labai iškilmingais ar be galo svarbiais bei šventais atvejais būdavo aukojami stambesni gyvuliai – jautieji ir pan.¹⁴ Dėl to senoji **auikà* nesunkiai galėjo įgyti ir abstraktesnę sakralinę ‘aukos’ reikšmę: juk nesunku įsivaizduoti kad ir tokių senųjų lietuvių pasakymą, kuris dabartine kalba skambėtų maždaug *Daviau kriviui avikà, kad miežiai geriau derėtų* ir kurio trečiasis žodis galėtų būti suprantamas ir kasdieniškai, ir sakrališkai.

4. Turėdami galvoje balsio [i] iškritimą žodyje **āzikā*, pavertusį jį dabartine *ožka*¹⁵, galime lengvai įsivaizduoti panašų žodžio **auikà* ar vėlesnės jo atmainos **avikà* pokytį. Fonetinės formos **auikà* ar **avkà* negalėjo egzistuoti nė akimirkos – jos dėl savaiminio fonologinio vyksmo turėjo iš karto pavirsti į **aukà* / *aukà*¹⁶.

⁸ Žr. LKŽ I 525.

⁹ Šio žodžio *-i-* iš tikrųjų pridera ne priesagai, o kamiengaliui – žr. Т. Барроу, Санскрит, Москва, 1976, 186.

¹⁰ Plg. Т. Барроу, op. cit., 167 et *passim*.

¹¹ Žr., pvz., H. Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch, II, Heidelberg, 1960, 367f.; P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots, III, Paris, 1974, 786.

¹² Plg. Ch. T. Lewis, Ch. Short, A Latin dictionary founded on Andrew's edition of Freund's Latin dictionary, Oxford, 1879, 1285; A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, II, Heidelberg, 1954, 229.

¹³ Net dabartinė anglų kalba turi junginį *a sacrificial lamb*, reiškiantį nekaltą auką.

¹⁴ Prisiminkime kad ir Romualdo Granausko šedevrą „Jaučio aukojimas“.

¹⁵ Žemaičių kringiškių *osikà* (tarm. *uúošėkà*) rodo, kad čia variantai *ožka* ir **ožika* yra kurį laiką konkuravę: to žodžio duslusis [š] gali būti perimtas tik iš varianto *o[š]kà*, tikriau sakant, *uúoškà*. Tą perėmimą galėjo paskatinti niekinama asociacija su veiksmažodžiu *šikti*.

¹⁶ Lietuvių kalbos fonologinėje sistemoje dvibalsis [au] funkcionuoja kaip heterosilabinio junginio [a]-[v] pozicinis variantas (plg. A. Girdeņis, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai, Vilnius, 2003, 100 ir lit.; plg. *gáuti* : *gávo*, *tavė* : *táu*). Toks pat buvo ir indoeuropiečių dvibalsių **ou*, **au* santykis su **o-u*, **a-u*. (apie indoeuropiečių prokalbės dvibalsių antrųjų dėmenų ir savarankiškų sonantų tarpatumą žr. A. Meйe, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, 1938, 135).

Taip – arba po Leskieno dėsniu (**aukà* > *aukà*), arba tiesiogiai – atsirado variantas *aukà*, visais savo garsais nutolęs nuo buvusio pamatinio žodžio *avis* ir todėl nesunkiai galėjęs perimti tik antrąją – sakralinę – jo vedinio **auikà* ar **avikà* senosios formos reikšmę.

5. Kaip rodytų skr. *avikā* ir r. *овѣа*, lietuvių **auikà* / **avikà* turėjo būti oksitoninio kirčiavimo, vėliau transformuoto į 3 kirčiuotę: **avikà* – **avikōs* – **āvika* (**āvika?*)... Ta kirčiuotė turėjo išlikti ir po to, kai [i] iškrito, – turėjo susidaryti kirčiavimo modelis *aukà* – *aukōs* – **āuką*. Dabartinė 4 kirčiuotė (*aukà* – *aukōs* – *aūką*...) aiškintina tuo, kad žodis į mūsų bendrinę kalbą yra atėjęs iš raštų: gerai žinoma, kad tokiais atvejais (taip pat žodžiams migruojant iš vienu tarmių į kitas) ši kirčiuotė linkusi išstumti visas kitas¹⁷.

6. Apibendrinkime.

Lietuvių *aukà* nėra Simono Daukanto naujadaras – tai jau 1989 m. įrodė Jonas Palionis. Šis žodis kildintinas iš sen. lie. **auikā* ‘avis’ (plg. skr. *avikā* ‘t. p.’, s. sl. *ovьca* < **ouikā*) ar jo vėlesnio kontinuanto **avikà* (plg. tarm. *avikiēna* ‘aviēna, avies mėsa’). Daiktavardis **auikā* / **avikà*, matyt, iš seno vartotas ir sakraline aukos reikšme, patyrė tokį pat balsio [i] išmetimą kaip *ožka* ← **āzikā*; tas išmetimas heterosilabinį junginį [a]-[u] ar [a]-[v] natūraliai pakeitė į dvibalsį [au] (plg. *gāvo* : *gáuti*, *tavė* : *táu*) ir buvusį vedinį *aukà* smarkiai nutolino nuo pamatinio žodžio *avis*¹⁸.

¹⁷ Tai buvo pastebėjęs jau Kazimieras Būga (žr. Būga III 79tt.).

¹⁸ Už patarimus ir kitokią pagalbą širdingai dėkoju prof. habil. dr. Jonui Palioniui, habil. dr. Giedriui Subačiui ir mielam kolegai Mindaugui Strockiui.

4. Vytautas Mažiulis

Baltistica 43(1), 2008, 91–92.

Baltų „alkvietė“

§ 1. Iš senovės du morfologinius variantus turintis subst. lie. *alkà* / *al̥kas* išliko (ypač vietovardžiuose) kaip istorizmas „alkvietė“, t. y. šventvietė, kurioje buvo atliekamos pagoniškojo kulto apeigos (aukojimas, mirusiųjų pagerbimas, jų deginimas ir kt.); dėl leksinės (resp. etimologinės) medžiagos žr. toliau ir plg. Būga RR I 336t., III 403–407 (passim); LKŽ I² 102t. (passim); ypač Toporov PJ I 73t. (ir liter.); dėl etnografinių ir istorinių šaltinių medžiagos žr., pvz., V. Vaitkevičius, in *Žemaičių praeitis* III 102tt. (ir liter.). Žodis lie. *alkà* / *al̥kas*, savo reikšme („alkvietė“) pagarbiai (mistiškai) bauginantis, dėl **tabu**¹ buvo perdirbtas į lie. **dial.** *aukà* / *aũkas* „aukojimas (alkvietėje)“ = „aukojimas, auka“, remiamą asociacijos su negiminišku („nebauginančiu“) lie. *auk-úoti* „supti, liūliuoti“ bei giminišku *auk-óti* „opfern“ (plg. Fraenkel LEW 24t. s. v. *aukà*) ir su modeliu lie. *alk-únė* → *auk-únė*.

Tradicinės nuomonės, kad žodžiai *aukà* „Opfer“ bei *auk-óti* „opfern“ esą ne autentiški, o S. Daukanto išradimas, dabar, matyt, reikia atsakyti, žr.: J. Palionis, in *Zeitschrift für Slawistik* XXXIV (2), 210 (ir liter.); A. Girdenis, in *Baltistica* XLI (3) 375tt. (ir liter.). Tačiau toks autentikos patikslinimas yra vienas klausimas, o tų lie. žodžių etimologija – kitas, be to, sudėtingesnis, klausimas.

§ 2. Neseniai paskelbta originali ir įdomi hipotezė (žr. A. Girdenis l. c.): žodis lie. *aukà* „Opfer“ (→ *auk-óti* „opfern“) esąs iš *avikà* (< **aviká*) „avis, avelė“ (plg. lie. dial. *avik-iena* ir pan.), o šis dėl to, kad labai panašus į skr. *aviká* bei sl. *ovica*, suponuojantis labai seną žodį – net ide. (dial.) **ouikā* „avis, avelė“ (plg. ir Pokorny IEW 784). Tačiau tokia hipotezė yra, deja,

¹ Aišku, tabuistinis buvo ir pačios alkvietėje degusios „Amžinosios ugnies“ vardas, bet apie baltų ir kitų indoeuropiečių ugnies vardus bei jų kilmę – kitąkart.

nepatikima² semantiškai ir ypač dėl to, kad lie. *avikà* „avikė, av(i)ukė“ (priesagos darinys!) iš tikrųjų yra ne ide. (dial.), o lie. **dial.** padaras; plg. lie. *karvika* „karvikė, karv(i)ukė“, *puodikas* „puodukas, puodž(i)ukas“, *šunikas* „šun(i)ukas“, *žandikas* „žandukas“ ir kt. (Skardžius ŽD 127tt.), kurie (priesaginiai dariniai!), turintys atitinkamas ide. senumo šaknis ir ide. senumo priesagą *-ik-*, visiems aišku, savo amžiumi nesiekia ide. (dial.) epochos, t. y. nesuponuoja pvz. ide. (dial.) **karuikā* „karv(i)ukė“, **pōdiko-* „puodukas“, **kuniko-* „šun(i)ukas“ ir pan.

§ 3. Šalia minėtų gausių priesagos *-ik-* darinių nemažiau yra priesagos *-uk-* (panašios darybinės reikšmės) žodžių, neretai dubletinių, pvz.: *avikė* // *avukė*, *karvikė* // *karvukė*, *puodikas* // *puodukas* ir kt. Dubletiško priežastys yra aiškios: čia turime priesagas *-ik-* // *-uk-* (paprastai kirčiuotas) iš *-i-* // *-u-* kamiengalių + *-k-* (Skardžius ŽD 129, 136). Hipotezės autorius (*Baltistica* l. c.), kalbėdamas apie morfologinius variantus *aukà* / *aũkas* „Opfer“ (žr. § 2), analizuoja tik variantą *aukà*, o ne ir *aũkas*, nes šį kildinti iš **aviká*) „avelė, avis“ jau ir pačiam autoriui nebeišeina (morfologiškai). Tačiau lie. *avikà* „avikė, avukė“ visiškai reali (plg. lie. *avikė*), bet ji neturi nieko bendra su *aukà* / *aũkas* „Opfer“, atsiradusiu iš *alkà* / *al̥kas* „Opfer“ (žr. anksčiau).

§ 4. Iš to, kas § 1–3 pasakyta, išplaukia bendriausia išvada: lietuvių *aukà* / *aũkas* „Opfer“ yra lie. **dial.** inovacija, o lietuvių *alkà* / *al̥kas* „alkvietė“ – archaizmas. Šis suponuoja balt. *alkā* / *al̥kas* (su *a-* > dial. *e-*) „alkvietė“ > la. *ēlks* „stabas (dievaitis)“ (ME I 567 s. v. I *ēlks*, žr. dar. J. Endzelīns LVV I 269), pr. (vok.) *Alk* (G. Blažienė ON 10). Tokia balt. „alkvietė“ („šventvietė“) yra, matyt, smob. (fem. / ne fem.) „t. p.“, kuris galėtų būti fleksinis vedinys iš *K-kamienio* ide. dial. (balt.-germ.) **alk-* „šventvietė“ (> go. **alhs-* „t. p.“), o šis – iš ide. verb. **alk-* (: **alek-*) „apsaugoti (nuo piktų dvasių ir pan.)“; plg. Pokorny IEW 32; Toporov l. c.

² Jos autorius bando ieškoti idealaus (baltiško) panašumo su lie. *oškà* < **ožika* (**āžikā*). Tačiau a) lie. *oškà* gali būti ne iš **ožika*, o iš **ožuka* < **āžukā* (PEŽ III 266 s. v. *wosux*) ir, svarbiausia, b) lie. *aukà* „Opfer“ kildinimas iš **avikā* yra nepatikimas (žr. toliau tekste).

Kabašinskaitė, Birutė

Ka24 Etimologijos metmenys : istorija, teorija, skaitiniai / Birutė Kabašinskaitė. – Vilnius : Eugrimas, 2014. – 208 p.

Bibliogr.: p.145 - 159.

ISBN 978-609-437-251-3

Knyga skirta ne tik studentams magistrantams, bet ir visiems, kurie domisi žodžių, ypač lietuvių kalbos žodžių, istorija. Be indoeuropiečių kalbų etimologijos istorijos ir priešistorės, čia apibūdinti pagrindiniai teoriniai etimologijos ypatumai. Antroje knygos dalyje skaitytojas galės susipažinti su keliolika rinktinių lietuvių kalbos žodžių etimologijų, rašytų tiek lietuvių, tiek užsienio etimologų, ir pats mėginti jas įvertinti.

UDK 81'373.6+811.172'373.6

Birutė Kabašinskaitė

ETIMOLOGIJOS METMENYS

Istorija – teorija – skaitiniai

Korektūrą atliko

Rita Urbonaitė

Viršelio dailininkas ir maketuotojas

Laimis Kosevičius

Tiražas 200 egz.

Išleido UAB „Eugrimas“

Kalvarijų 98-42, LT-08211 Vilnius

Tel./faks. (8 5) 273 3955, (8 5) 275 4754

El. paštas info@eugrimas.lt

www.eugrimas.lt

Spausdino UAB „Ciklonas“

J. Jasinskio g.15, LT-01111 Vilnius